

МЛАДИ НА СЕЛУ:
ДЕМОГРАФСКА, ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКА,
ПОЛИТИЧКА И КУЛТУРНА ПЕРСПЕКТИВА

Зборник саопштења са научног скупа

DOI: <https://doi.org/10.46630/mns.2024>

Оперативна уредница
Др Маја Д. Стојковић

Рецензенти

Др Милован Митровић,
редовни професор Правног факултета Универзитета у Београду

Др Весна Милтојевић,
редовни професор Факултета заштите на раду Универзитета у Нишу

Др Драган Тодоровић,
редовни професор Филозофског факултета Универзитета у Нишу

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

**МЛАДИ НА СЕЛУ:
ДЕМОГРАФСКА, ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКА,
ПОЛИТИЧКА И КУЛТУРНА ПЕРСПЕКТИВА**

Зборник саопштења са научног скупа

Уреднице
Лела Милошевић Радуловић
Гордана Стојић

Ниш, 2024.

Уређивачки одбор

Др Јасмина Петровић, редовни професор, Филозофски факултет у Нишу
Др Бранислав Стевановић, редовни професор, Филозофски факултет у Нишу
Др Јелена Петковић, ванредни професор, Филозофски факултет у Нишу
Др Лела Милошевић Радуловић, редовни професор, Филозофски факултет у Нишу
Др Гордана Стојић, доцент, Филозофски факултет у Нишу

Научни савет публикације

Др Љубиша Митровић, професор емеритус, Филозофски факултет у Нишу
Др Драгољуб Б. Ђорђевић, редовни професор, Машински факултет у Нишу
Др Наталија Јовановић, редовни професор, Филозофски факултет у Нишу
Др Љубинко Милосављевић, редовни професор, Филозофски факултет у Нишу
Др Данијела Гавриловић, редовни професор, Филозофски факултет у Нишу

Одржавање научног скупа и штампање зборника финансијски је подржало
Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије.

Програмски одбор научног скупа

Др Љубиша Митровић, професор емеритус, Филозофски факултет у Нишу, председник

Др Драгољуб Ђорђевић, редовни професор, Машински факултет у Нишу

Др Наталија Јовановић, редовни професор, Филозофски факултет у Нишу

Др Данијела Гавриловић, редовни професор, Филозофски факултет у Нишу

Др Бранислав Стевановић, редовни професор, Филозофски факултет у Нишу

Др Срђан Шљукић, редовни професор, Филозофски факултет у Новом Саду

Др Душан Мојић, редовни професор, Филозофски факултет у Београду

Др Сретен Јелић, редовни професор, Пољопривредни факултет у Београду

Др Весна Трифуновић, редовни професор, Факултет педагошких наука у Јагодини

Др Горана Ђорић, редовни професор, Филозофски факултет у Нишу

Др Раде Шаровић, ванредни професор, Филозофски факултет у Никшићу

Др Слободан Мрђа, Завод за проучавање културног развитка, Београд

Др Јелена Петковић, ванредни професор, Филозофски факултет у Нишу

Др Јелена Божиловић, ванредни професор, Филозофски факултет у Нишу

Др Марија Јовановић, редовни професор, Филозофски факултет у Нишу

Др Милош Јовановић, доцент, Филозофски факултет у Нишу

Др Немања Крстић, доцент, Филозофски факултет у Нишу

Др Александра Костић, редовни професор, Филозофски факултет у Нишу

Организациони одбор научног скупа

Др Драган Тодоровић, редовни професор, Филозофски факултет у Нишу, председник

Др Гордана Стојић, доцент, Филозофски факултет у Нишу, секретар

Др Јасмина Петровић, редовни професор, Филозофски факултет у Нишу

Др Лела Милошевић Радуловић, редовни професор, Филозофски факултет у Нишу

Др Драгана Пешић Јенаћковић, доцент, Висока школа за пословну економију и
предузетништво, Београд

Мср Ненад Станојевић, асистент, Филозофски факултет у Нишу

Мср Анђела Божић, истраживач-приправник, Филозофски факултет у Нишу

Мср Јована Стојановић, истраживач-приправник, Филозофски факултет у Нишу

Мср Михаило Петровић, истраживач-приправник, Филозофски факултет у Нишу

САДРЖАЈ

РЕЧ УРЕДНИЦА	9

МЛАДИ НА СЕЛУ: ДЕМОГРАФСКА, ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКА, ПОЛИТИЧКА И КУЛТУРНА ПЕРСПЕКТИВА

Љубиша Р. Митровић РЕГИОНАЛНЕ НЕЈЕДНАКОСТИ У СРБИЈИ И ДЕМОГРАФСKE ПРОМЕНЕ – Прилог регионалној социјалној демографији југоисточне Србије –	13
Драгољуб Б. Ђорђевић О ОМЛАДИНИ, МЛАДИМА НА СЕЛУ И МЛАДИМ СЕЉАЦИМА	29
Јасмина С. Петровић УПОТРЕБА ФОКУСГРУПНОГ ИНТЕРВЈУА У ПАРТИЦИПАТИВНИМ ИСТРАЖИВАЊИМА ЗАСНОВАНИМ НА ЗАЈЕДНИЦИ: МЕТОДОЛОШКИ АЛАТ ЗА РАЗВОЈ И ЕВАЛУАЦИЈУ РАЗЛИЧИТИХ ПРОГРАМА ПОДРШКЕ РУРАЛНИМ ПОДРУЧЈИМА СРБИЈЕ	41
Раде С. Шаровић, Горан Д. Ђеранић ПРОМЈЕНЕ У ДЕМОГРАФСКОЈ СТРУКТУРИ ЦРНОГОРСКОГ СЕЛА, ИСТОРИЈСКА РЕТРОСПЕКТИВА	53
Сретен М. Јелић, Марија Д. Поповић СОЦИОДЕМОГРАФСКА ОБЕЛЕЖЈА СТАНОВНИШТВА СРБИЈЕ СА ОСВРТОМ НА МЛАДЕ У РУРАЛНИМ ПОДРУЧЈИМА	61
Љубинко М. Милосављевић МЕГАЛОПОЛИС ЈЕ ПОБЕДИО: НЕМА СЕЛА НИ МЛАДИХ НА СЕЛУ	71
Анђела Б. Божић, Михаило Н. Петровић ДЕМОГРАФСKE КАРАКТЕРИСТИКЕ СЕЛА ОПШТИНЕ ЗАЈЕЧАР	81
Весна С. Трифуновић ПРОБЛЕМИ САВРЕМЕНОГ СЕЛА И СЕЉАШТВА	91
Марица Н. Шљукић ПРЕХРАМБЕНА ПРОИЗВОДЊА МАЛОГ ОБИМА КАО ФАКТОР ПРИВЛАЧЕЊА И ЗАДРЖАВАЊА МЛАДИХ НА СЕЛУ	107
Вјекослав Л. Бутиган ПОЛИТИЧКА КУЛТУРА МЛАДИХ СРБИЈЕ	121
Бранислав Д. Стевановић СОЦИЈАЛНО И ПОЛИТИЧКО БИЋЕ ОМЛАДИНЕ: ИЗМЕЂУ ОЧЕКИВАЊА И РЕАЛНОСТИ	139

Срђан Љ. Шљукић МЛАДИ НА СЕЛУ КАО ОБЈЕКАТ ПОЛИТИКЕ	159
Лела Р. Милошевић Радуловић ШКОЛОВАЊЕ СЕОСКЕ ОМЛАДИНЕ Допринос Сузана Марковић Крстић проучавању друштвених неједнакости у образовању	169
Драгана С. Пешић Јенаћковић БРАК/ПАРТНЕРСТВО И РОДИТЕЉСТВО: ВРЕДНОСТИ И ПРАКСА МЛАДИХ У ЈУГОИСТОЧНОЈ СРБИЈИ	191
Ивана Љ. Илић Крстић СТАВОВИ МЛАДИХ У СРБИЈИ О УТИЦАЈУ КЛИМАТСКИХ ПРОМЕНА ..	205

СУЗАНА МАРКОВИЋ КРСТИЋ (1969–2023)

Јована П. Стојановић СОЦИОДЕМОГРАФСКА ИСТРАЖИВАЊА БАЛКАНА НА ПОЧЕТКУ ТРЕЋЕГ МИЛЕНИЈУМА	225
Ненад М. Станојевић ОБРАЗОВАЊЕ МЛАДИХ У КОНТЕКСТУ САВРЕМЕНИХ ДРУШТВЕНИХ ПРОМЕНА	231
Данијела В. Здравковић СУЗАНА МАРКОВИЋ КРСТИЋ О ЖИВОЈ ЉУДСКОЈ ДРУШТВЕНОСТИ ЦРНОВАРСКОГ ПОДРУЧЈА	235
Марија И. Голубовић СИНТЕЗА СОЦИОЛОГИЈЕ И ДЕМОГРАФИЈЕ	241
СУЗАНА МАРКОВИЋ КРСТИЋ (1969–2023) БИБЛИОГРАФИЈА	251
СУЗАНА МАРКОВИЋ КРСТИЋ (1969–2023) БИОГРАФИЈА	263
ФОТОГРАФИЈЕ	265

РЕЧ УРЕДНИЦА

Национални скуп са међународним учешћем *Млади на селу: демографска, друштвено-економска, политичка и културна перспектива* одржан је 21. јуна 2024. године на Филозофском факултету у Нишу у организацији Департмана за социологију и Центра за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу. Скуп је посвећен сећању на др Сузану Марковић Крстић (1969–2023), редовну професорку овог факултета чији је научно-истраживачки рад био усмерен на проблеме села, демографије, младих и образовања. То је и тематски оквир за избор проблема којим ће се научни скуп бавити.

Село је најчешће на маргини интересовања наше јавности (слично је и у земљама у окружењу), али се традиција социолошких истраживања села још увек успешно одржава о чему сведоче објављене монографије и текстови у научним часописима, одржани научни скупови и објављени зборници радова. Млади су носиоци развоја и модернизације села, али млади се одсељавају из руралних области. Демографско пражњење села и посебно одлазак младих последица је кумулирања низа историјско-структуралних чинилаца. То је „проблем који је релативно лак за објашњење и веома тежак за решавање“ (М. Митровић). Један од циљева био је да се и овим научним скупом укаже на значај истраживања квалитета живота, система вредности и перспективе младих на селу чији вишеструко депривисани положај негативно утиче на развојне потенцијале друштва и нарушава принципе друштвене правде. Савремене промене у економији, технологији, вредносним оријентацијама и свакодневном животу пружају нове развојне могућности, али стварају и нове ризике за рурална подручја. Због тога је важно друштвено питање и предмет научног истраживања политичка партиципација и друштвени активизам становника села (посебно младих), као и креирање и евалуација јавних политика усмерених на развој пољопривреде, подстицање предузетништва на селу и побољшање квалитета живота у руралним подручјима.

У првом делу Зборника представљени су радови о проблемима српског села уопште и проблемима младих на селу. Други део зборника посвећен је научно-истраживачком раду Сузане Марковић Крстић. Обимна библиографија и приказане књиге сведоче о њеном доприносу демографским истраживањима становништва и социолошким истраживањима села, образовања и младих.

Захваљујемо свима који су допринели одржавању научног скупа и објављивању овог зборника. Пре свега захваљујемо ауторима који су приложили своје радове и рецензентима који су допринели њиховом квалитету. Захваљујемо Филозофском факултету у Нишу на подршци за организовање скупа и објављивање Зборника.

**МЛАДИ НА СЕЛУ:
ДЕМОГРАФСКА, ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКА,
ПОЛИТИЧКА И КУЛТУРНА ПЕРСПЕКТИВА**

РЕГИОНАЛНЕ НЕЈЕДНАКОСТИ У СРБИЈИ И ДЕМОГРАФСKE ПРОМЕНЕ

– Прилог регионалној социјалној демографији
југоисточне Србије –

Сажетак

У раду се разматра однос између регионалних неједнакости и развојних и демографских промена, са освртом на југоисточну Србију. Полази се од хипотезе о узајамном односу између економског развоја и демографских промена, али и противуречности и асиметричности овог односа у друштвеном развоју у савремености. То најбоље илуструју процеси у развоју глобалног севера и глобалног југа. У фокусу ауторових разматрања налазе се промене у економском и демографском развоју југоисточне Србије: положај овог региона, регионалне неједнакости и њихове импликације на миграционе токове, стање и перспективе демографске репродукције. Аутор посебно указује на негативне аспекте процеса сенилизације и депопулације, као и на одлив људског и образовног капитала, чиме се трајно девастира југоисточна Србија, блокира њен развој, перспективе и будућност. На крају, аутор чини осврт на демографска и социолошка истраживања Сузана Марковић Крстић.

Кључне речи: регионалне друштвене неједнакости, демографске промене, југоисточна Србија, Сузана Марковић Крстић.

Народи су попут лишћа, ако се не обнављају нестају у историју.
(Хомер)

На Балкану, становништво скоро никад није мировало, нарочито у тзв. метанастазичким областима... Али питање емиграције остаје за нашу земљу једно од најважнијих и најтежих. Њему се мора прићи без икаквих илузија, али и без оклевања. Није само велики број оних који одоше у неповрат, Већ и оних који ће тек побећи са земље и из државе...
(Драгољуб Јовановић, 1930, 55, 56.)

¹ ljubisa.mitrovic@filfak.ni.ac.rs; ORCID 0000-0003-0225-4218

О научном и друштвеном значају теме научног скупа

Тема научног скупа *Млади на селу: демографска, друштвено-економска, политичка и културна перспектива* захтева фокусирање научне заједнице социолога на истраживање положаја, улоге и перспективе младе генерације на селу. Ова тема је веома сложена, али и изазовна, посебно за друштво у транзицији у Србији и његову будућност.

Урушавање села и пољопривреде у нас трајало је скоро пола века. Оно је узроковано избором стратегије радикалне индустријализације у ери социјализма, а данас неолибералним моделом транзиције без социјалне одговорности. Ове стратегије утицале су на просторну и социјалну мобилност младих са села, на унутрашње и спољне токове миграција, а пре свега на повлачење и затварање бројних институција које су играле значајну улогу у привредном и културном животу традиционалног села. Укинута су бројна земљорадничке задруге и пољопривредни комбинати; затворене бројне друге ванпривредне установе (школе, здравствене амбуланте, културни центри, књижнице, читаонице). Упоредо са тим текао је процес снажних миграција младих са села и из пољопривреде у градове и индустрију. Остатак сеоског становништва захваћен је снажним процесима депопулације и сенилизације, али и бројним облицима дезорганизације сеоског друштва и растом разноврсних облика социјалне патологије.

У контексту ових друштвених промена професија земљорадник изгубила је на угледу. Већина младих је своју перспективу видела у граду у другим делатностима и занимањима. Данас у Србији има скоро две хиљаде сеоских насеља без житеља. Од „огњишта која гасну“ (Митровић, 1970) дошли смо до ситуације да су демографски опустошене читаве регије, посебно у брдско-планинским крајевима и пограничним општинама, што за собом носи и безбедносне последице и проблеме. Нажалост, суочени смо са феноменом девастације, разарања села и пољопривреде. Лепа села на овом простору са неспокојем копне и ту им не помажу романтичарске метафоре као утеха и естетска илузија! Некада су наши стари у замаху ентузијазма крчили шуме и стварали простор за развој пољопривреде и формирање насеља. Данас смо суочени са феноменом да су напуштена села и поља запарложена и да им прети опасност да их прогута шума и разноврсно растиње које се експанзивно шири, тако да се у овим сеоским атарима више не препознају ни међе, ни путеви ни границе насеља.

Проблеми транзиције пољопривреде и села, нажалост, као да још увек нису од приоритетног значаја за званичну политику или тзв. транзиционе номенклатуре, судећи како по њиховој програмској оријентацији тако и по персоналним решењима и капацитетима одређених министарстава и министара „опште праксе“ (већина су правници и представници политичких странака) који више бирократски обављају своје дужности него што су им професионално и страшно посвећени. Отуда бројне површности и дезоријентације у пракси

подршке руралном развоју док се проблеми у пољопривреди и селу кумулирају и множе. Млади не виде перспективу у условима девастираног села, лошег економског положаја пољопривреде на тржишту и ниског вредновања сељачког рада. Такву праксу не могу много да промене ни поједине акције као што је медијски добро испраћен програм Министарства пољопривреде, шумарства и водопривреде који се односи на куповину напуштених сеоских кућа за младе брачне парове чиме би се они стимулисали за повратак у село.

Очигледно да недостаје систематски и дугорочни програм као и координисана акција различитих министарстава, али и бројних других институција у друштву. Недостаје један целовит и синхронизован приступ како би се променио однос друштва према селу што би за резултат имало да село и пољопривреда постану привлачан простор, делатност и позив достојан живота нових генерација, за њихово трајно задржавање у овој области рада и остваривања њихових идеала, животне и радне промоције.

О улози демографског фактора у социјалној динамици

У свом делу *Увод у социологију* (1959) француски социолог Арман Киви-лије је, између осталог, записао да „демографски супстрат представља основу развоја и опстанка сваке заједнице“. Он је на тај начин само потврдио стару истину Вилеама Петија о значају становништва за свако друштво; оно представља основу не само начина производње, већ и фактор социјалне динамике. Савремени развој све више зависи од технолошког напретка и улоге знања, а мање од пуког биолошког – демографског супстрата. Но, елементарна је претпоставка да нема заједнице ни друштва без људи, односно становништва. У том смислу има пуно истине у народној пословици која каже: „Чије је стадо, његова је и планина“. Учинимо ли осврт на литературу кроз историју, сетићемо се да је још стари Хомер у античко доба записао: „народи су попут лишћа, ако се не обнављају нестају у историју“. У савременој литератури, пак, амерички социолог и политиколог Семјуел Хантингтон (2000) тврди: „ако је демографија судбина, популациона кретања су мотор историје.“ Ова упозорења и данас су корисна за разумевање савремених демографских промена.

И без обзира на хипертехнолошки развој и тврдњу Г. Андерса (Anders, 1985) о „застарелости човека“ који је постао пуки саисторијски додатак машини, тј. „фуснота“ у историји наше цивилизације трећег и четвртог таласа научно-технолошке револуције, извесно је да нема стварног друштвеног развоја и напретка без човека и његовог стваралаштва. Примена нових технологија (кибернетика, информатика, интернет, вештачка интелигенција), тих моћних нових алатки и открића, олакшаће рад, промениће професионалну структуру радне снаге, повећаће продуктивност рада и довешће до скраћења радног времена, али неће моћи да у потпуности замени човека и његову иновативно-развојну способност избора и слободе, јер технолошка помагала, ма колико била моћна, морају бити подређена човеку и служити одрживом развоју. Због тога свака

одговорна заједница мора дефинисати своју стратегију демографског развоја као интегрални део савремених друштвених промена. Свако запостављање демографских проблема у развоју нације и друштва пре или касније оставља негативне последице, не само по развој једног друштва него и по национални опстанак. Ова законитост посебно данас важи за Србију за коју је демографска обнова кључно национално и развојно питање (опш. Митровић, 2022).

Утицај дефицита људског и образовног капитала на регионалну неразвијеност југоисточне Србије

Историја развоја социјалних и социолошких теорија, као и економских доктрина, од антике до савремености даје широк преглед о делатној улози и моћи различитих ресурса фактора и капитала у производњи одређених типова друштва, обликовању њихове структуре и динамике. У контроверзним интерпретацијама филозофа и научника представљени су различити модели и стратегије развоја, али у већини њих неизбежни заједнички именитељ је човек, односно становништво. Речју, бројне су комбинације елемената у социјалним једначинама, али су човек и становништво онај основни и неизбежни супстрат без кога нема заједнице и друштва, ткања његових структура и динамике кроз историју.

Учинимо ли отклон од еуфорије идеалистичких и вулгарно-материјалистичких интерпретација развоја друштва (религијских митова и фетишизма технике и економског фактора), уочићемо да од првобитне заједнице до модерног друштва и наше савремености, људски фактор (са свим својим физичким и умним квалитетима – здравље, образовање, сазнање имагинација, вештине, градителске и организационе способности) представља кључни заједнички именитељ социјално-развојне једначине или парадигме рада и развоја. Наравно, он је мењао свој социјални и професионални лик у разним епохама у зависности од нивоа развоја технологије, поделе рада и развоја цивилизација и културе. У традиционалним заједницама преовладало је сељаштво и мануелни тип производње; у индустријској цивилизацији – идустијске машине и радништво, тј. „плавни оковратници“; у настајућој постиндустријској цивилизацији наше савремености суочени смо са успоном радне снаге нових технологија – образовним класама, елитама знања и услуга, меритократско менаџерским кадровима (о чему пишу Д. Бел, А. Тофлер, А. Турен, П. Дракер, М. Кастелс, А. Негри итд.).

И док су се предмодерне/предкапиталистичке заједнице ослањале на улогу човекове физичке способности, с индустријском цивилизацијом јачала је улога других човекових моћи: све је већи значај улоге образовања и организационих способности. Настајућа постиндустријска цивилизација почива на доминантној моћи образовног и когнитивног капитала, њиховој стратешкој улози у развоју производних снага, али и свих других делатности у друштву. Отуда се данас говори да су наука и образовање кључни фактори компаративне предности у развоју савременог друштва. Ова истина уткана је у историјско искуство људског рада и човечанства, од антике до модерног доба и савремености, од старе Хеладе

до новог века и настајуће постиндустријске цивилизације у другој половини XX века и у XXI веку. Од Хераклита (који је тврдио „да је образовање образованима друго сунце и карактер“, до Ничеа који је говорио да је „образовање најбоља политика будућности“) или Бурдијеа, Каstelса и Негрија, који истичу улогу образовног капитала, информационог развоја и когнитаријата, као кључних фактора савремених производних снага и будућности која је почела и чије тековине, благодети али и ризике већ данас у обрису примећујемо.

Утицај унутрашњих и спољних миграција на промену демографског састава становништва у неразвијеним општинама и регијама југоисточне Србије

Демографска слика савремене Србије резултанта је негативне синергије бројних фактора који су деловали у XX веку и који делују у савремености. Поред девастирајућег утицаја ратова на демографско стање на овом простору, ту је и утицај стратегије глобалног развоја (у ери социјализма) и савременог модела неолибералне транзиције.

Некада је Србија била препуна становништва, посебно у руралним и брдско-планинским регионима где је, поред стоке, главна радна снага била људски фактор. Стратегијама послератног развоја Србије од 1945. године до данас (најпре, радикалном и присилном индустријализацијом, а потом и постсоцијалистичком транзицијом без социјалне одговорности) Србија је девастирана у демографском смислу. Оба ова модела стратегије развоја подстакла су процесе огромне сеобе радне снаге, односно миграција становништва из пољопривреде и са села, најпре у индустрију и градове, а потом и у иностранство. Данас је у Србији смањено пољопривредно становништво у руралним просторима, а градски центри су пренасељени. Рачуна се да је из Србије у дијаспору одбегло преко милион и по становника, што због посла, што због ратних сукоба деведесетих. Све је то утицало на радикалне промене у саставу становништва Србије и на промене у његовој старосној и образовној структури.

Табела 1. Основни старосни континенти становништва по регионима у Србији (према Попису становништва из 2022. године)

	0–14		15–64		65–79		80+	
	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%
Република Србија	959 392	14,4	4 235 793	63,6	1 174 530	17,6	294 734	4,4
Београдски регион	255 525	15,2	1 087 712	64,6	267 651	15,9	73 371	4,3
Регион Војводине	255 513	14,7	1 111 993	63,8	303 462	17,4	73 022	4,1
Регион Шумадије и Западне Србије	259 512	14,2	1 147 720	62,9	335 761	18,4	81 903	4,5
Регион Јужне и Источне Србије	188 842	13,4	888 368	62,9	267 656	19,0	66 438	4,7
Регион Косово и Метохија	-	-	-	-	-	-	-	-

Извор: РЗС, 2023, 10.

Анализа ових података показује не само да је смањен број становника у Србији, већ и да постоје видне разлике у погледу контингента старости становника, тј. да имамо све снажнији процес депопулације и сенилизације, као и миграција, те да су ове тенденције најизразитије у региону Јужне и Источне Србије (Табела 1).

Упоредо са механичком, односно просторном мобилношћу становништва на релацији село–град, Србија–иностранство, одвијали су се процеси смањења природног прираштаја на селу. Село је све више захваћено снажним таласима депопулације и сенилизације. Ако би се учинио увид у личну карту региона Јужне и Источне Србије (према попису из 2022. године) суочићемо се са алармантним подацима (Табела 2).

Табела 2. *Лична карта региона Јужне и Источне Србије*

Процењен број становника	1 411 304
Природни прираштај на 1000 становника 2022. (%)	-9,8
Просечна старост мајке при рођењу првог детета, 2022.	27,7
Број живорођене деце, 2022.	11 949
Број ученика који су завршили основну школу, 2022.	12 797
Број ученика који су завршили средњу школу, 2022.	12 914
Број дипломираних студената, 2022.	3906
Улагање у истраживање и развој, 2022. (%)	2,9
Регистрована запосленост, 2022.	391 714
Просечна зарада, 2022. (РСД)	88 931
Просечна зарада без пореза и доприноса, 2022 (РСД)	64 329
Домаћинства која имају персонални рачунар, 2022. (%)	69,9
Домаћинства која имају интернет прикључак, 2022. (%)	76,6
Број пољопривредних газдинстава, 2018.	164 802
БДП по становнику, 2021. (хиљ. РСД)	661

Извор: РЗС, 2023, 47.

Промене у образовној структури становништва у Србији са посебним освртом на неразвијене општине у југоисточној Србији

Иако се у послератном развоју, после Другог светског рата, позитивно мењала образовна структура сеоског становништва, на шта указују показатељи о смањењу броја неписмених и новој образовној структури становништва (Табела 3), треба истаћи да ове промене у образовној структури имају и другу страну. Образовањем су расли потенцијали становника за интензивне унутрашње и спољне миграције. То је доводило до пражњења руралних простора, остављајући их без младе и образоване радне снаге. Данас смо суочени са дефицитом људског и образовног капитала на селу, посебно у неразвијеним општинама југоисточне Србије (опш. Петровић, Јовановић, 2011). Социјал-

не прогнозе демографа су да ће Србија од средине XXI века морати да увози радну снагу како би развијала своје капацитете не само у индустрији, већ и у пољопривреди и на селу (видети Nikitović, 2019).

Табела 3. Ученици према завршеном нивоу образовања

	Основно образовање	Средње образовање	Високо образовање
Република Србија	61 959	62 503	36 951
Београдски регион	15 002	15 024	20 191
Регион Војводине	16 278	15 890	8 636
Регион Шумадије и Западне Србије	17 882	18 675	4 218
Регион Јужне и Источне Србије	12 797	12 914	3 906
Регион Косово и Метохија	-	-	-

Извор: РЗС, 2023, 13.

Оваква образовна структура утицала је на то да регион југоисточне Србије предњачи у спољним миграцијама (подаци из пописа 2011. приказани у Табели 4 показују да овај регион има најизразитију спољну миграцију). Подаци из новог пописа 2022. нажалост нису променили то стање на боље, већ нас суочавају са новим видовима демографске девастације Србије.

Табела 4. Заступљеност миграната према регионима из којих потичу (према Попису становништва из 2011. године)

	Укупно становништво	Лица у иностранству	Удео у %
Србија	7 470 798	313 411	4,20
Борски	145 677	21 644	14,86
Зајечарски	124 669	5 123	4,11
Јабланички	222 104	6 801	3,06
Нишавски	384 581	9 111	2,37
Пиротски	93 611	1 394	1,49
Пчињски	162 709	4 237	2,60
Топлички	93 016	1 434	1,54

Извор: Станковић, 2014, 106–107.

Нови резултати пописа из 2022. године, као и одређена емпиријска истраживања у области спољних миграција, показују да се мења структура емиграната и да су, за разлику од ранијих гастарбајтера који су били претежно физички радници и „плави оковратници“, нови емигранти младе високообразоване генерације (феномен „одлива мозга“) (видети Гречић, 2010; Гречић 2019).

Регионалне неједнакости у Србији са посебним освртом на положај југоисточне Србије

Учини ли се осврт на регионални, економски и демографски развој Србије, уочиће се значајне диспропорције и феномен развијености српског Севера и неразвијености Југа (највећи број неразвијених општина у југоисточној Србији и највеће унутрашње и спољне миграције, тј. одлазак у иностранство управо с овог простора). О томе пишу наши демографи, економисти и социолози. Подсетимо на неке од њих: Коста Михајловић, Милош Мацура, Светозар Ливада, Часлав Оцић, Ђура Стевановић, Едвард Јакопин, Владимир Никитовић, Горан Пенев, Мирјана Рашевић, Владимир Станковић; али и кадрови Универзитета у Нишу: Драгољуб Симоновић, Миодраг Николић, Драгољуб Стојиљковић, Милорад Божић, Петар Голубовић, Миомир Наумовић, Сузана Марковић Крстић.

У радовима ових аутора, као и зборницима Огранка САНУ – Ниш, који од 2011. године реализује пројекат *Становништво југоисточне Србије: демографска репродукција и социо-културна динамика*, дат је приказ демографских кретања у Србији и на Балкану, а посебно у југоисточној Србији. У радовима ових аутора садржани су и најновији подаци о утицају тржишта радне снаге у Европској унији које гута и меље демографске потенцијале источно-европских земаља (Бугарске, Румуније, Србије, Хрватске...). Аутори у суседној Бугарској алармантно пишу о демографској катастрофи и њеним последицама по будући развој ове земље. Такође, прогнозе су наших демографа из Центра за демографска истраживања, Института друштвених наука (Београд), да ће се средином XXI века Србија суочити са демографским дефицитом и потребом увоза радне снаге из иностранства.

Проблемима регионалног развоја и неједнакостима у регионалном развоју Србије посебно су се бавили професори Универзитета у Нишу – Миодраг Николић, Милорад Божић и Живорад Глигоријевић. Деведесетих година XX века Николић и Божић су изашли са иницијативом да се при Универзитету у Нишу формира Институт за студије регионалног развоја. Нажалост, није било слуха за ову иницијативу и остала је нереализована.

Србија је дуго времена, а посебно после 2000. године, суочена са нараслим регионалним диспропорцијама између Севера и Југа, укључујући и Косово, и док је јужни део пренасељен становништвом, а економски неразвијен, дотле је Север економски богат, али са становништвом које све више стари (Табела 5). Наравно, проблеми су много комплекснији када се анализирају демографске структуре и економски статус општина и региона у југоисточној Србији.

Регионалне неједнакости у савременој Србији у ери транзиције постају све израженије и оне у развојном смислу цепају Србију, метрополизују је са два центра (Београд и Нови Сад) и провинцијализују, односно периферизују кроз унутрашњу колонизацију осталог дела Србије. О томе пишу економисти, показујући да градови Београд и Нови Сад у Србији учествују са 53% (у броју

предузећа и броју запослених), са 78% у капиталу, са 65% у приходу, са 67% у добити, са 56% у губитку привреде (нефинансијског сектора Србије). У Србији данас статус неразвијених општина има 44, а од тога су 23 из Јужне и Источне Србије.

Табела 5. Регионална неравномерност Србије 2012. године

Индикатори	Регион	Област	Општина
Зараде по становнику	2:1 Београдски : Јужна и Источна Србија	2:1 Град Београд : Топличка	9:1 Нови Сад : Дољевац
Стопа незапослености	3:1 Јужна и Источна Србија: Београдски	4:1 Топличка : Град Београд	5:1 Тутин : Београд
Демографско пражњење	(-16,3) : (+36) Јужна и Источна Србија : Београдски	(-32,2) : (+36) Пиротска : Град Београд	(-82,8) : (+62) Црна Трава : Нови Сад
Степен образовања	3:1 Београдски : Јужна и Источна Србија	4:1 Град Београд : Браничевска	2:1 Град Београд : М. Црниће

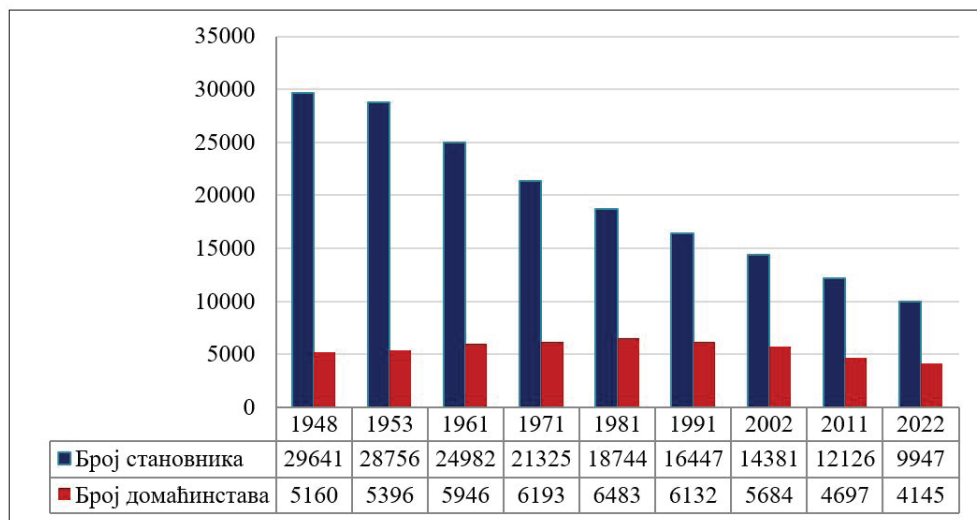
Извор: Јакопин, 2013, 23.

Економисти су прорачунали да ће 2000. године однос између најразвијеније и најнеразвијеније општине у Србији износити 1:19. Тај однос се 2005. године повећао на 1:22, док је данас 1:30. На нивоу округа он износи 1:7, а на нивоу општина 1:30. Предвиђено је да се регионалне диспропорције до 2012. смање на 1:3, али та предвиђања се нису остварила, већ су диспропорције у развоју региона у Србији нарасле. Србија данас метафорично личи на створење са огромном главом и slabим нејаким удовима. Депопулацијом је у Србији захваћено 79 општина, а 29 округа има негативан природни прираштај.

Студија случаја – општина Бела Паланка у контексту демографских промена 1948–2024: одлив образовног капитала, демографска девастација и блокирани развој

Општина Бела Паланка по географском положају представља општину на магистралном путу између Истока и Запада и има железнички саобраћај од формирања железнице у Србији крајем XIX века. Једна је од неразвијених општина у југоисточној Србији, која је специфична како по динамици радикалних миграција, тј. смањења сеоског становништва, тако и по најизразитијим процесима сенилизације и депопулације. Њен географски положај (између Ниша и Пирота као индустријских центара) с једне стране, а геокултура развоја школских и образовних институција (постојање гимназије, економске школе), посебно после Другог светског рата, с друге стране, динамизирали су процесе миграционих токова. Ова општина је 1948. године имала 29 641 становника,

а данас има 9 970 (Графикон 1). Бела Паланка као општина је у бившој СФРЈ имала је највећи број магистара и доктора наука (преко 400). Нажалост, она се радикално празнила услед миграционих процеса, тако да је данас карактеристично висок индекс миграције, сенилизације и депопулације, посебно миграције људског и образовног капитала, што је постало блокатор њеног садашњег, али и будућег привредног и друштвеног развоја.

Графикон 1. Структура и динамика становништва Беле Паланке 1948–2022.

Извор: РЗС (n.d.)

Уместо закључка: пледоаје за демографску и развојну обнову села и пољопривреде

У Србији је стасала нова генерација демографа, економиста и социолога који су истраживачи друштвених кретања на селу. Њихова је активност запажена посебно у последњих 25 година. Својим емпиријским и критичким научним истраживањима, они су аналитички приказали главне структуре и тенденције у развоју села. Нажалост, данас смо у Србији дошли од феномена огњишта која гасну на преко 2000 насеља без иједног становника (или са 1–5 становника). Процесима миграције, сенилизације и депопулације у савременој ери тзв. транзиције, захваћени су и градови, урбана популација. С правом се поставља питање шта нам ваља чинити. Својевремено је Алберт Ајнштајн упозорио да се из кризе и проблема не може изаћи стратегијом и методом којом су изазвани, већ њиховом радикалном променом. Ако су ратови у XX веку, као и радикална индустријализација и неолиберални модел транзиције без социјалне одговорности, били главни узроци демоцида, разарања села и сељаштва у нас, онда су мир и нова стратегија развоја и рационалног управљања људским капиталом

прави лек, предуслов и основа развоја, не само развоја пољопривреде и села, него и демографске обнове Србије.

Овакво демографско стање у Србији које смо анализирали, а посебно на селу, захтева радикални програм друштвено-економских промена као пут дугорочног демографског опоравка и обнове.

1. Најпре борба за мир у свету и на Балкану, како Србија не би изнова плаћала данак у крви. Отуда уместо мита о жртвовању треба следити поруку Ђуре Даничића – да се за отаџбину може гинути на сваком послу, а не само на бојном пољу. Нове генерације морају живети у миру и самопотврђивати се радним патриотизмом, тј. такмичарством у стваралаштву.
2. Неопходно је обликовање и остваривање целовитог и дугорочног програма активне пронаталитетске политике у борби за демографску обнову Србије, у којој треба да учествују све институције и организације, од породице, локалних заједница, парламента, владе, универзитета, до цркве и медија.
3. Критичко преиспитивање неолибералне стратегије зависне модернизације, развоја и управљања и њено радикално редефинисање и изградња дугорочног програма развоја пољопривреде и села. У овом контексту посебно треба изградити нову политику регионалног развоја Србије, развоја пољопривреде и села, обнове и развоја задругарства, развоја инфраструктуре, повратак институција на село – школа, здравствених амбуланти, развоја етно и еколошког туризма.
4. Низом мера економске и пореске политике треба стимулисати производње у пољопривреди и на селу.
5. Кључно је променити однос друштва према раду и резултатима рада сељака у пољопривреди и на селу.
6. Време је да се прекине са лицемерним пропагандистичким манипулацијама према селу и сељаштву.
7. Своју перспективу млади на селу могу да виде само уколико се битно промени положај пољопривреде и села у нашем друштву.
8. Нов програм развоја села и демографске обнове треба заједнички изградити уз активно учешће пољопривредних произвођача, задружних савеза, науке и истраживача, владе и привредних комора.

**Омаж проф. др Сузани Марковић Крстић (1969–2023)
у светлу њеног стваралаштва (доприноса социјалној демографији
и социологији села, образовања и омладине)**

Србија и Балкан су геопростор који се суочава са проблемима демографске репродукције, процесима сенилизације и депопулације становништва, новим таласима спољних миграција и недостатком радне снаге из бројних разлога (геополитичких, историјских, етничко-традицијских, као и избора неадекват-

них модела развоја и транзиције). Нажалост, ова научна област није довољно систематски истраживана од савременика.

Почетком XX века академик Јован Цвијић својим научним радом засновао је велики пројекат „Насеља и становништво“, своју школу истраживања демографије и социологије Балкана. Нажалост, геополитички положај Србије и чести ратови и миграције становништва нису дозволили нормалну репродукцију становништва. Током XX века Србија је крварила и била демографски девастирана. Њој нису могла да помогну ни упозорења других научника – између два рата Драгољуба Јовановића (који је писао о потреби да нове генерације треба да се посвете етици рада, те да уместо епског идентитета, негују култ рада и да се својим стваралаштвом такмиче са другим народима и тако афирмишу, поред слободарства, нове врлине радног патриотизма у развоју Србије) нити упозорења академика Радомира Лукића, који је као председник академијског Одбора за село 1982. године драматично упозорио да као народ демографски одумиремо, да је овим процесом посебно захваћен простор руралног друштва Србије, те је неопходно формирати читаву школу истраживача која би се посветила писању монографија, као аманета да смо као народ који нестаје, постојали, живели и стварали вековима на овом простору. На овај апел одазвао се је значајан број истраживача, од лаика – аматера који су писали хронике и родослове својих фамилија, до академика – научника. На том фону формиран је читав један мали покрет, никла је, под вођством проф. др Ђуре Стефановића и сарадника, институција *Власински сусрети* социолога села, која је више од две деценије окупљала истраживаче из Србије, са простора Југославије и Балкана, али и из других земаља, чак и са других континената. Мислим да су Лукићеви и Мацурини апели значајно утицали на рад Центра за демографска истраживања у Београду, али и ширења истраживачког круга сарадника, научника, који су се бавили демографским и развојним проблемима села. У овом контексту, програмски је настала и активност Центра САНУ за научна истраживања при Универзитету у Нишу (касније Огранка САНУ), као и реализација пројекта *Становништво југоисточне Србије: демографска репродукција и социо-културна динамика*, који од 2011. године истражује проблеме везане за демографску репродукцију и дефинисање програма пронаталитетске политике, уз активну сарадњу са истакнутим кадровима из целе Републике, а посебно уз подршку Центра за демографска истраживања ИДН (Београд). Постало је извесно да је за Србију демографско питање кључно национално и развојно питање (Митровић, 2022).

Нова генерација демографа и социолога већ две деценије са пуним професионализмом и посвећеношћу истражује узроке и последице демографског посрнућа Србије, као и будуће тенденције. Групи пасионираних истраживача из области социјалне демографије и социологије села припадала је својим стваралаштвом и наша цењена колегиница др Сузана Марковић Крстић, редовни професор на Департману за социологију Филозофског факултета Универзитета у Нишу. Нажалост, рано је прекинут лет једног узорног посленика у социологији, драге колегинице и часног носиоца позива социолога у нашој професионалној заједници.

Сузана Марковић Крстић је завршила студије социологије на Филозофском факултету у Нишу са одличним успехом, где је одбранила магистарску и докторску дисертацију и отпочела професионалну каријеру, најпре у Институту за социологију, а потом на Студијској групи за социологију, на којој је бирана у сва звања. Иако је као истраживач, најпре, показивала интересовање за социологију образовања и омладине и имала запажене радове из ове области, између осталог и високо вредновану коауторску студију са Лелом Милошевић Радуловић, под називом *Хуманистичка димензија образовања младих у контексту савремених друштвених промена* (2016), касније су њена интересовања и истраживања фокусирана на поље социјалне демографије и социологије села, а круну њеног научног стваралаштва (у њеној завидној библиографији радова – преко 150), управо чини уџбеник *Становништво у социолошком контексту* (који је објавио Филозофски факултет у Нишу 2021. године). Овај уџбеник је оцењен од стране рецензента (проф. др Мирјане Бобић, др Љубише Митровића, професора емеритуса и проф. др Јасмине Петровић) као високи научни допринос савременој социологији – социјалној демографији. Ова студија представља успешну синтезу теоријских и емпиријских истраживања колегинице Марковић Крстић и резултат је њеног дугогодишњег научног рада у областима социјалне демографије и социологије. Управо, она је својим делом пример „да би сваки социолог морао у исто време бити и демограф“ (како је својевремено истицао француски социолог Халбакс) или Милсове поруке – о захтевности позива социолога – да емпиријску грађу добијену позитивним приступом квантитативне методологије, снагом своје социолошке имагинације продуктивно, окрилати и доведе до дубљег научног разумевања, интерпретирајући њено социолошко значење и програмски операционализујући је за актере социјалне акције – којим се научни резултати „венчавају“ са праксом промена у друштвеној заједници.

Сузана Марковић Крстић била је изврстан педагог у раду са студентима и поуздан сарадник својим професорима и члановима истраживачког тима на пројектима на којима смо сарађивали на Факултету, Универзитету и Огранку САНУ. Хвала јој на свим даровима из социолошког стваралаштва и на професионалној колегијалној сарадњи. Посебно се истиче њен професионализам и одговорност у реализацији пројекта *Становништво југоисточне Србије: демографска репродукција и социо-културна динамика* (Огранку САНУ у Нишу). Ценећи све њене квалитете, сматрао сам, као руководиоца овог макро пројекта, да би она могла у будућности да преузме руковођење пројектом. Нажалост, њен рано прекинут лет није само трагичан за породицу, већ је и губитак за Филозофски факултет у Нишу и социолошку заједницу Србије, за све нас који смо са њом сарађивали, који смо је познавали и ценили њен рад. Остаје у сећању као део наше професионалне породице и узор младим генерацијама.

Литература

- Anders, G. (1985). *Zastarelost čoveka: o razaranju života u doba treće tehnološke revolucije*. Beograd: Nolit.
- Гречић, В. (2010). *Српска научна дијаспора*. Београд: Институт за међународну привреду и политику.
- Гречић, В. (2019). *Српска стваралачка интелигенција у расејању*. Нови Сад: Матица српска.
- Đorić, G. (2023). Društvene klase i nejednakost prihoda u Srbiji. Niš: Filozofski fakultet.
- Јакопин, Е. (2013). Изазови регионалне политике у Србији. У *Регионални развој и демографски токови земаља југоисточне Европе*, 17–30. Ниш: Економски факултет.
- Јовановић, Д. (1930). Бежање са земље. *Српски књижевни гласник XXX(2)*: 49–56.
- Кивилије, А. (1959). *Uvod u sociologiju*. Сарајево: „Veselin Masleša“.
- Марковић Крстић, С. (2021). *Становништво у социолошком контексту*. Ниш: Филозофски факултет.
- Марковић Крстић, С., Милошевић Радуловић, Ј. (2016). *Хуманистичка димензија образовања младих у контексту савремених друштвених промена*. Ниш: Филозофски факултет.
- Митровић, Љ. (1970). *Огњишта која гасну*. Београд: Економска политика.
- Mitrović, Lj. (1996). *Savremeno društvo – strategije razvoja i akteri*. Beograd: Institut za političke studije.
- Митровић, Љ. (2022). *Демографска обнова Србије*. Ниш: Огранак САНУ.
- Nikitović, V. (2019). *U susret regionalnoj depopulaciji u Srbiji*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Петровић, Ј., Јовановић, М. З. (2011). Социодемографске карактеристике становништва југоисточне Србије – потенцијал или блокатор друштвеног развоја? У *Становништво југоисточне Србије: демографска репродукција и социокултурна динамика*, 159–176. Ниш: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитет у Нишу.
- РЗС (2023). *Региони у Републици Србији 2022*. Београд: Републички завод за статистику.
- РЗС (n. d.) *Popis 2022 – Excel tabele*. <https://popis2022.stat.gov.rs/sr-Latn/popisni-podaci-eksel-tabele/>
- Станковић, В. (2014). *Србија у процесу спољних миграција*. Београд: Републички завод за статистику уз подршку ЕУ.
- Stojić, G. (2010). Kvalitet života i neravnomerni regionalni razvoj. U J. Živković, D. Milenković (ur.), *Regionalizacija – uslov demokratije i ravnomernog razvoja Srbije*, 35–45. Niš: Centar za regionalnu politiku.
- Хантингтон, С. (2000). *Сукоб цивилизација и преобликовање светског поретка*. Подгорица, Бања Лука: ЦИД, „Романов“.

Ljubiša R. Mitrović
University of Niš
Faculty of Philosophy
Niš

**REGIONAL INEQUALITIES IN SERBIA
AND DEMOGRAPHIC CHANGES
– Contribution to the regional social demography
of Southeast Serbia –**

Abstract

The paper examines the relationship between regional inequalities and developmental and demographic changes, with reference to southeastern Serbia. It is based on the hypothesis of a mutual relation between economic development and demographic changes, but also the contradictions and asymmetries of this relationship in social development in modern times. This is best illustrated by the processes in the development of the Global North and Global South. In the focus of the author's considerations are changes in the economic and demographic development of southeastern Serbia: the position of this region, regional inequalities and their implications for migration flows, the state and perspectives of demographic reproduction. The author particularly points to the negative aspects of the process of senility and depopulation, and the outflow of human and educational capital, which permanently devastates southeastern Serbia, blocking its development, perspectives and future. Finally, the author reviews the demographic and sociological research of Suzana Marković Krstić.

Keywords: regional social inequalities, demographic changes, southeastern Serbia, Suzana Marković Krstić

О ОМЛАДИНИ, МЛАДИМА НА СЕЛУ И МЛАДИМ СЕЉАЦИМА

Сажетак

Аутор се у вишедеценијском распону (1977–2024) бавио селом, омладином, младима на селу и младим сељацима. У тексту ће, преносећи фрагменте из објављених чланака, зборника радова и књига, бити стављени на располагање његови увиди, међу другим, и о омладини као социолошкој теми и о концептуалним недоумицама око одређења омладине, понудити типологија младих на селу и њихов вредносни састав, посебно размотрити положај и будућност младих сељака (и с обзиром на питање власништва над породичном имовином).

Кључне речи: омладина, концептуалне недоумице, типологија омладине, млади сељаци, власништво над имовином, перспектива младих сељака.

*Чобанче дуго
Жваће отврду проју.
Сања о граду.
Радослав Цудовић*

Уводно слово

Од дипломске радње на Групи за социологију Филозофског факултета Универзитета у Нишу „Социолошка генеза насеља Доњи Комрен“, одбрањене 1976. године под менторством проф. др Јована Ђирића,² и уз његову помоћ одатле првообјављеног чланка „Прилог социолошком проучавању порекла становништва, друштвене структуре и културе Доњег Комрена“ (Ђорђевић, 1977: 97–103)³, преко прелиминарних разматрања „Млади на селу (Социолошке упитности и нека разјашњења)“ (Ђорђевић, 1995, 21–26) и „Сеоски млади и млади сељаци (Начелна социолошка расправа)“ (Ђорђевић, 2004, 199–206), па све до овогодишњег големог предговора „Синко мој, згасну наше селце“ за зборник – *Лена села лепо копне: социолошки записи о људима и селима југоисточне*

¹ brkab@junis.ni.ac.rs

² Пближе о њему као истакнутом социологу села у: Ђорђевић, 1980, 2261–64; Ђорђевић и др., 2010; Ђорђевић, 2024а: 65–80.

³ Други рад је „Материјална организација простора Доњег Комрена“ (Ђорђевић, 1978, 83–88).

Србије (Ђорђевић, 2024б, 1–95; Ђорђевић, Костадиновић, 2024) – непрестано тече моја обузетост селом и сељаштвом, омладином и њеним поткултурама, сеоским младима и младим сељацима. Из тог тока, с обзиром да за скуп „Млади на селу: демографска, друштвено-економска, политичка и културна перспектива“, *признајем*, не могу понудити ама баш ништа ново, окористићу се мојим већ објављеним фрагментима из десетине часописних текстова, зборника и књига. Читаоци ће оценити да ли је такав поступак оправдан, служи ли икаквој сврси, те и оној да се процени у којој мери сам био доследан у анализи и типологији, опису стања и предвиђању, или ме је социолошка разбарушеност, да не рекнем машта, далеко померила од стварности.

Да не дужимо много, ево извода.

Фрагменти

Омладина као структурални проблем друштва. „Омладина је друштвена *загонетка* коју старији ретко када успешно разгонетну. Они би највише волели да се врате стара добра времена у којима млади нису постојали као издвојена и засебна друштвена категорија. По сведочењу антрополошких истраживања, не тако давно, људи су из периода дечаштва чином *иницијације* одмах улазили у свет старијих. Били су биолошки млади, али се ни по чему другом нису издвајали од осталих припадника заједнице. Тек модерно доба познаје омладину у садашњем смислу речи; и од тада, она намах постаје стални *социјални, културни* и *политички* проблем. Одрасли младе дефинишу као проблем, но велико је питање да ли је проблем у њима самима, или се ради о упитностима самога друштва којем главни печат ударају ти исти старији чланови. Социолози тврде да су расколи, тензије и сукоби између света младих и одраслих *структуралне природе*, и да их из ове оптике треба сагледавати, објашњавати и решавати“ (Ђорђевић, 1995, 21).

„Казано је како је ‘проблем’ младих, попут свега, осталог у конкретној заједници, структуралне природе. Из тога следи сувише логичан закључак: *лек је у структуралној*, значи *коренитој измени* постојећег друштва. Једино радикалним преображајем темеља друштва могућна је промена укупног положаја омладине и свих сегмената младих. Парцијално побољшање стања ових или оних младих јесте хвале вредан напор, али никада ствар не приводи крају. Млади ишчекују структуралне промене и, као свагда, спремни су да заложу део своје младачалке енергије и прихвате припадајућу им одговорност“ (Ђорђевић, 1996, 229).

Генерациско питање. „Генерациско питање иде у ред најважнијих поводом разматрања младих. Чак се појам ‘генерација’ најчешће везује за њих, па тако у редовној употреби срећемо синтагме попут: ‘млада генерација’, ‘срећна генерација’, ‘генерација будућности’, ‘скептична генерација’, ‘бунтовна генерација’ и ‘напуштена генерација’. – Генерације кроз деценије: *изгубљена генерација* (1883–1900), *највећа генерација* (1901–1924), *тиха генерација* (1925–

1942); *беби-бум* генерација (1943–1960); *икс* генерација (1961–1980) и *ипсилон* генерација (1980–2000). Свет старијих се именује ‘генерацијом прошлости’, ‘конзервативном генерацијом’, чиме се унапред рачуна на отворени сукоб или несасгласје са младима. Тачно је да се људи међусобно разликују већ према припадности одређеном добном распону: млађа генерација (статистички од 15 до 27 година) јесте нешто друго у односу на средње (27–45), старо (45–55) или најстарије поколење (55 и више година). Но ово старосно, биолошко разликовање, премда није неважно, не опредељује пресудно велике добне сегменте становништва да би их означили посебном генерацијом у социолошком погледу. *Генерација* као социолошка категорија јесте велика, неформална ‘друштвена група која својим укупним деловањем, својим особеностима, историјским карактеристикама, нарочито својим стремљењима (условљеним својим вредностима и вредносним оријентацијама много више него самим својим постојањем) значајно утиче на развој и карактер промена шире друштвене заједнице којој припада, одређујући тако, великим делом, и карактер, посебност те заједнице и *дух њеног времена*’ (Ђ. Ускоковић). Зато се дешава да по годинама исти генерацијски блок – младих, средњака, старих или најстаријих – не игра исту улогу и не врши подједнак утицај на друштво у његовим различитим периодима развика. Млада ‘револуционарна’ и ратничка генерација је обојила четрдесете године у нас, али је протекло доста времена док се нису појавили шездесетосмаши и обележили ‘луде шездесете’. Теко се исказала и генерација с краја 80-их и почетка 90-их прошлог века, која је по свему судећи ‘удахнула дух’ деведесетим годинама. У међупериодима су такође живели млади, но нису успели да се наметну друштву“ (Ђорђевић, 2017, 117–118).

Одређење омладине. У социологији нема слагања око одређења омладине. Она се одређује на много начина и по томе дели судбину са редом друштвених појава – културом и религијом, на пример. Већина операционалних дефиниција заснива се на биолошко-статистичко-генерацијским карактеристикама: *омладину чине лица од 15 до 27 година с релативно истоветним психолошким, друштвеним и културним карактеристикама.* Ја сам расправљао о два модела одређивања младих:

„Један модел иде линијом схватања омладине ‘*као релативно јединствене и специфичне социјалне групе*’, налик свакој другој – породици, класи, религијској, радној или спортској групи. Манојло Броћић, заговорник овог смера у домаћој социологији, истиче *пет* одсудних обележја за разрешавање упитности омладине као социјалне групе: њен радно-економски положај, политички статус и улогу, њене тешкоће укључивања у секундарну друштвену средину, одлике идејног профила и генерацијско структурирање као секундарни вид социјалне стратификације“ (Ђорђевић, 1996: 229). Овај модел имао је (има) велики број присталица због еластичности и ширине полазних поставки. На основу њих је могуће операционализовати уже категорије омладине, а да се не загуби суштина интегралног приступа младима као социјалној групи.

Велимир Томановић је креатор другог теоријског покушаја:

„Полазећи од одређења омладине као специфичне социјалне групе, ‘коју чини део младих који су постигли психичку и физичку зрелост, а који у систему образовања за своје будуће професионалне улоге обављају функције без непосредног еквивалента-накнаде, услед чега се нужно налазе у социјално зависном положају, који обележава и специфична омладинска свест’, он, за разлику од осталих, *изричито издваја средњошколско-студентску омладину од других сегмената младе популације*. Колико год то лаицима изгледа чудновато, млади радници, сељаци, незапослени и они у војсци нису омладина у социолошком смислу. Они су напросто биолошка категорија, део становништва у доби од 15 до 27 година“ (Ђорђевић, 2001, 231).

Било како да јесте, и без обзира на новине В. Томановићевог гледишта, првообрађени модел омладине је прилично прихватљивији уколико желимо поштовати општост социологије и развијати сложен научни приступ друштвеним појавама.

Типологија омладине. Од 1995. до текуће године служио сам се једном типологијом омладине (Ђорђевић, 1995, 1996, 2001, 2004, 2014, 2015, 2017). Држећи на памети социолошки модел омладине као релативно јединствене и специфичне друштвене групе, у њу сам убрајао:

- младе сељаке,
- младе раднике,
- незапослене младе,
- средњошколце,
- студенте, и
- оне у војсци.

Али, и још једном али, друштвена динамика последњих година, нека буде и последњег десетлећа, елиминисала је један подтип омладине а „изродила“ други. Јесте општепознато да је Влада Републике Србије донела одлуку о укидању обавезног служења војног рока од 1. јануара 2011. године. У војску ће од тада бити упућивани само они који то желе. Време је показало да је њихов број занемарљив, статистички безначајан, па се тако и у социолошком смислу реално изгубио подтип – *млади у војсци* (они омладинци који су запослени код војске нису „млади у војсци“, него улазе у контингент младих радника.) Буде ли обновљен обавезан одлазак у армију на четири, пет или шест месеци, о чему се јавно дискутује, ето прилике за његов повратак.

Прикупљајући у међувремену материјал за монографију под насловом – *Нашишци (Социолошки снимак Срба у расејању)* – увидео сам да је, због масовног и алармантног исељавања омладине у бели свет, оправдано увести нови подтип младих: *расељеници*. Не селимо се само ми – мигрира сав Балкан:

„Смехотворац вели: ‘Многи Срби, Бугари, Хрвати, Румуни и остали ове јесени се селе не на југ, него на запад. Они што могу дуже да лете – преко океана’ (Минић Карло, 2022: 12). Он има на уму да сјесени птице лете на југ да би презимеле, док лети Албанци, Бошњаци, Бугари, Македонци, Румуни, Срби, Хрвати... тамо масовно одлазе на топла мора, на одмор. Барем је до сада тако било. А данас?

Птице и даље лете куда су одувек летеле, али је до видљивог преокрета дошло код балканских народа: мање се крећу према сланој води – више, без обзира на годишњу доб, река без повратка тече у западноевропске водотокове, узмогне ли, и у америчке, канадске и аустралијанске. Драгутин Минић Карло (2022: 12) потом поентира: ‘Сви са Балкана смо једно племе – Скити.’

На кога се угледасмо у скитњи? Ко из нашег окружења бејаше највеће скитарало, толико – да му се то све до скоро рачунало у народносни идентитет? Роми су то!

Као да од њих, ми – Балканци, запатисмо просторну несталност, брзу покретљивост, лако прелажење граница ‘трбухом за крухом’ и расејасмо се, скупа са њима, по земљином шару постајући дијаспорци и дијаспорке, гастарбајтери и печалбари, иселјеници и раселјеници, емигранти и мигранти⁴ (и циркуларни), азиланти и егзиланти, прогнаници и повратници...“ (Ђорђевић, Тодоровић, 2024).

Ипак су млади најбројнији међу иселјеницима и расејаним Србима. Зато сада наша типологија изгледа овако:

- млади сељаци,
- млади радници,
- незапослени млади,
- средњошколци,
- студенти и
- они у расејању.

Млади сељаци. Подвлачим да „сеоски млади“ и „млади сељаци“ нису синонимни појмови: први, и по обиму и садржају, шири је од другог. Млади на селу су сложенија друштвена група и никако се не могу једначити са младим сељацима. *Сви млади сељаци јесу сеоски млади, али само један, и то ужи, део сеоских младих припада категорији младих сељака*; остали су млади запослени и незапослени, средњошколци, студенти и они у расејању. Чак је међу младима на селу и бројчано најмање младих сељака са тенденцијом, бар до сада, физичког опадања до ишчезнућа.

Прецизније посматрање младих сељака и њихово упоређивање са другом омладином на селу показало би – поред све истоветности укупног положаја – да су заточеници животне бесперспективности (чак и спрам сеоске незапослене омладине). Ако се они полазно одређују „*као млади у доби од 15 до 27 година који раде, најчешће, на пољопривредном газдинству својих родитеља*“, онда су:

„1) у *незавидном социјално-економском положају* (нису економски самостални, рад им се директно не награђује, одложена им је – у смислу стицања власништва – награда за време када ће бити доста стари... млади незапослени ће се кад-тад запослити, средњошколци и студенти за свој рад/учење касније очекују знатно издашнију награду, запослена омладина јесте економски независнија);

2) *поседници маргиналне политичке улоге* (нити једна политичка организација не покрива њихове специфичне интересе, нису клијенти неке друштвене агенције, склоњени су у запећак политичког простора... политичке странке ‘играју и на кар-

⁴ Упутан увод у Варади, 2017.

ту' студената, средњошколаца, незапослених и младих радника, низ је друштвених институција у којима ова омладина може протезирати своје интересе);

3) *пред непремостивим тешкоћама при укључивању у секундарну друштвену средину* (добро су лоцирани и адаптирани у базичне, традиционалне и локалне групе, крећу се у непосредном окружењу и сваки искорак у ширу друштвену заједницу може бити извор фрустрирајућих искустава... школарци, студенти, незапослени и радници млади, будући изашли из примарних група, више су ослобођени таквих неугодности);

4) *трансмисија традиционалистичког и конзервативног идејног профила, односно погледа на свет* (преферирају старо и проверено а не ново и ризично, патријархално су морални и склони ауторитарном синдрому, конзументи новокомпоноване не/културе... ини сеоски млади, због споменутих разлога, имају модернији идејно-вредносни склоп);

5) *без артикулисане свести о генерацијској припадности као секундарном виду социјалне стратификације* (не значи им много то што као млади припадају одређеном генерацијском блоку који има онда посебне интересе спрам других људи... ини млади су пуно свеснији и често пута, нарочито студенти, изврсно демонстрирају генерацијски идентитет)" (Ђорђевић, 2004, 204–205).

Стање и будућност сеоских младих. Деценију-две прилично се мења положај омладине, чега ћу се сада овлаш дотаћи, нешто јој и замерајући:

„Млади на селу за разлику од својих родитеља, који су били транзициони губитници – запослени у пропалим јавним предузећима и друштвеним фабрикама – јесу посттранзициони 'лузери: несналажљиви појединци унутар тренутног економског устројства. Као да се сеоска омладина погосподила, то јест захватио ју је вал малограђанштине одавно потопивши 'грађане', и чезне да се домогне града и близине молова и хипермаркета 'у које уђете, па ни не знате да ли је напољу дан или ноћ, зима или лето'.⁵ Брзо потискује сећање на присност дућана у земљорадничкој задрузи или бакалнице у центру села. Има се утисак да сеоска младеж жуди за тренем у којем ће се некако докобелати града и ући у љуштину новоскројеног варошанина. Док се показује да многи нису спремни за урбани начин живота. Јер, на пример, мислећи на селске девојке које силазе у град и, најчешће, раде као касирке, продавачице, шваље, спремачице, чистачице..., Никола Маловић закључује: 'За такве би хиљаде радница српски класик Матавуљ рекао да су модерне поварете. Јаднице, сиротице, родно равноправне ропкиње' (Маловић, 2022, 33). И!

Е, сад, да ли нараштај 'ајфона и тајфона' може имати икакав емоционални однос спрам детињства дедова и очева на начин како је то сликовито представио Манојло Мања Вукотића: 'Већ од шесте године почео сам да цепам дрва. И како сам растао, тако сам све више постајао вредни сељачић: секао дрва, хранио стоку, јахао неоседланог коња, пешачио по десет километара до млина да самелем жито, газио снег до појаса... Сурово? То је живот кроз који су прошли многи дечаци и младићи из мојих крајева. То је школа живота. Научиш да радиш, пре свега. Учиш се поштењу, поштовању старијих, разумевању породичне драме. Учиш да будеш спреман на све' (Јовићић, 2022, 31). Тешко!

⁵ То, за те америчке одвратне робне куће, вели Сарајлија Елиезер Папо, сада израелски држављанин (Matković, 2022, IX).

Разумљиво, не може се тако нешто очекивати од младих у руралним стаништима. Данашња сеоска младеж не хвата зјала, поготово млади сељаци. Ипак многи омладинац са села нема стрпљења, а зашто би и имао, да чека надолазак бољег живота. – ‘Живот нам је баш такав, као Бољи живот... који никако да нам дође’ (Исидора Масниковић). Боцка, трње и ништа.

И одлази, сели се и напушта родитељско огњиште.⁶ Дим се више не дими из његове оцаклије.

Омладинац-пољопривредник, житељ села, да га држава бар малкице припомогне, не би морао да осећа ‘умор’ и ‘несигурност’, поготову ‘страх’.⁷ Зашто би се ‘фолирао’ када, уз дарезљиву природу и раду на сопственом имању, може пристojно да живи, буде задовољан и срећан не јурећи големе новце, не прекорачујући банчин праг и не хрлећи у неместа. А може полагачке и да се успије кроз друштвене слојеве, јер је сада на ниској пречаги социјалне лествице. Јер, вели Лазар Павловић: ‘Срећом, класне мердевине нису једине којима човек може да се служи (Вујичић, 2022: 54).

Поједини селски омладинац ће нам замерити да смо пропагатори нестварног живота у руралним условима. Јер, рећи ће, најважнија важна ствар се очитује у чињеници коју сликовито представља афоризам Русомира Д. Арсића (2022, 19): ‘Код нас њиве рађају коров и коров без рода.’ Али, и још једном али, колико то јечало конзервативизмом, млади би земљу требало да бране останком на селу, његовом обновом насељавањем празних кућа и рађањем деце...’ (Ђорђевић, 2024б: 36–38).

Уместо закључка: хаику

Оно што данашњи социолози села, запавши у својеврсни ћорсокак,⁸ пишу на стотине страница о руралним стаништима ретко њима „крстарећи“ – на супрот, примерице, Драгољуба Јовановића⁹, Сретена Вукосављевића¹⁰, Радомира Лукића¹¹, Цветка Костића¹², Јована Ћирића и Ђуре Стевановића¹³ – и ос-

⁶ Знаковит врањански пословички изричај: „Да сам останаја у село, још би се бањаја у корубу“ (Костић Дубница, 2011, 30).

⁷ Уметница Ана Недељковић вели: „Ја не осећам ‘капитализам’, ја осећам ‘страх’. Осећам да је довољно да само једном погрешим, не зарадим довољно, па да почнем вртоглаво да пропадам кроз друштвене слојеве. Ја осећам ‘умор’ и ‘несигурност’, ја осећам да не смем да престанем да радим, осећам да морам да се фолирам да је све супер, ја осећам свакодневно ту комплексну везу између новца и среће. Ја сам особа која истовремено прави ‘антикапиталистички филм’ и покушава да добије кредит од банке“ (Лакић, 2022, 13).

⁸ Више о томе у Ђорђевић, 2022а, 9–21.

⁹ Видети његову *Аграрну политику* (Јовановић, 1930).

¹⁰ Прелистати његова сабрана дела (Вукосављевић, 2012).

¹¹ О његовим схватањима у Лукић, 1997.

¹² Консултовати његов уџбеник из социологије села (Костић, 1969).

¹³ О њему прочитати у: Ђорђевић, 2014; Ђорђевић, 2022б; Ђорђевић, 2023, 7–23; Ђорђевић, 2024а, 81–95.

тајући при туробној слици о пропасти села и сељаштва, то хаиђини на сажет а ефектан начин исказују у својим хаикуима. Ценећи ту чињеницу, преносим венчић свежих хаику песама:

Мандић, Зоран М. (2024,15)
*Пред нашом кућом
сазидали смо бунар.
А никог жедног.*

Крстић, Љиљана (2024, 16)
*Пусто двојиште.
До кућног прага стиже
врежа купине.*

Тончић, Вучета (2024, 17)
*Старци у селу
дочекаше министра
пољопривреде.*

*Суседи се одселили.
У затвореној кући
сипац слободан.*

Лутовац, Милена (2024, 16)
*Принета чаша
и непознатом гробу
на Задушнице.*

Обровски, Александар (2024, 21)
*Кућа оронула.
Остале само планина, река
и пролеће.*

Антонић, Зоран (2024, 23)
*Итака –
очевина у маглу
уроњена*

Бибин, Милорад (2024, 30)
*Остарели нас
на прагу родне куће –
судбина*

За разлику од већине социолога села, ја сам социолошки оптимиста, приметите ко – можда претерани, у погледу будућности села, сеоске омладине и младих сељака. Послужимо ли се изреком по којој нада умире последња, тада је људски очекивати да ће се кад-тад зауставити пропадање села и сељачије и доћи до оживљавања, дакако на другом фундаменту и са различитијим ткивом од данашњег. То је литерата Милован Данојлић већ предсказао:

„Умире рурална цивилизација. Нама, кратковеким смртницима, то личи на смак света. Што, историја нас томе поучава, не може бити истина. Садашње умирање је, вероватно, увод у обнову, припрема препорода. Оно што ће се из пропасти родити тек се на махове наслућује. То што долази свакако ће бити јаче и здравије, по укусу далеких и нерођених бића. Апстрактна утеха: ми у њиховој срећи не можемо учествовати“ (Данојлић, 2021, 68).

Закључујем: *Несумњиво, то неће бити свет „гуња и опанка“.*

Литература

- Антонић, З. (2024). Хаику. *Хаику новине*, 30(38): 23.
- Арсић, Р. Д. (2022). Афоризми. *Политика*, 26. фебруар, стр. 19.
- Бибин, М. (2024). Хаику. *Хаику новине*, 30(38): 30.
- Богдановић, Н. (прир.) (2014). *Село невесело*. Нови Сад, Ниш: Прометеј, Машински факултет, Хемимонтана.
- Варади, Т. (ур.) (2017). *Мигранти у Европи 21. века*. Нови Сад: САНУ – огранак САНУ у Новом Саду.
- Вујичић, М. (2022). Кеш из веш-машине. *НИН*, 30. јун, стр. 53–54.
- Вукосављевић, С. (2012). *Историја сељачког друштва 1–7*. Београд: Службени гласник.
- Данојлић, М. (2021). Зауостављени дух родног тла. *Печат*, 17. септембар, стр. 68.
- Ђорђевић, Д. Б. (1977). Прилог социолошком проучавању порекла становништва, друштвене структуре и културе Доњег Комрена. *Нишки зборник*, 3(3): 97–103.
- Ђорђевић, Д. Б. (1978). Материјална организација простора Доњег Комрена. *Нишки зборник*, 4(6): 83–88.
- Ђорђевић, Д. В. (1980). Osnove sociologije naselja i sociologija sela (prikaz udžbenika Jovana Ćirića). *Naše tete*, 14(12): 2261–64.
- Ђорђевић, Д. Б. (1995). Млади на селу (Социолошке упитности и нека разјашњења). У Д. Видојковић, Ј. Живковић (прир.), *Млади на селу*, 21–26. Ниш: Центар 018.
- Ђорђевић, Д. Б. (1996). *Социологија forever*. Ниш: Ученичка задруга Гимназије „Светозар Марковић“.
- Ђорђевић, Д. Б. (2001). *Социологија forever*. Ниш: Пунта (д. издање).
- Ђорђевић, Д. Б. (2004). Сеоски млади и млади сељаци (Начелна социолошка расправа). У *Село у Црној Гори*, књ. 66, 199–206. Подгорица: ЦАНУ.
- Ђорђевић, Д. Б и др. (прир.) (2010). *Од путање до аутостраде. Споменица Јована Ђурића*. Ниш: ЈУНИР, Универзитетска библиотека „Никола Тесла“.
- Ђорђевић, Д. Б. (2014). Село моје невесело, У Н. Богдановић (прир.), *Село невесело*. Нови Сад, 41–47. Ниш: Прометеј, Хемимонтана, Машински факултет.
- Ђорђевић, Д. Б. (приредио и предговор написао) (2014). *Бити социолог села. Споменица Ђуре Стевановића*. Нови Сад, Ниш: Прометеј, Машински факултет.
- Ђорђевић, Д. Б. (2015). *Сазревање предграђа: социолошки есеји о Доњем Комрену и Доњокомренцима*. Нови Сад, Ниш: Прометеј, Машински факултет.
- Ђорђевић, Д. Б. (2017). *Цепна социологија за почетнике*, друго издање. Ниш: Машински факултет.
- Ђорђевић, Д. Б. (2022а). Предговор: Социолози као памтила. У Д. Б. Ђорђевић (приредио и предговор написао), *Из архива Власинских сусрета: сећања 1995–2021*, 9–21. Нови Сад, Власотинце: Прометеј, Народна библиотека „Десанка Максимовић“.
- Ђорђевић, Д. Б. (приредио и предговор написао) (2022б). *Из архива Власинских сусрета – сећања 1995–2021*. Нови Сад, Власотинце: Прометеј, Народна библиотека „Десанка Максимовић“.
- Ђорђевић, Д. Б. (2023). О социологу села Ђури Стевановићу: скроз лично. *Дејанске свеске*, II(1): 7–23.
- Ђорђевић, Д. Б. (2024а). *О њима за нас. Прилози историји српске социологије*. Нови Сад, Ниш: Прометеј, Машински факултет.

- Ђорђевић, Д. Б. (2024б). Предговор: Синко мој, згасну наше селце. У *Лена села лепо копне: социолошки записи о људима и селима југоисточне Србије*, 1–95. Нови Сад, Ниш: Прометеј, Факултет за право, безбедност и менаџмент „Константин Велики“.
- Ђорђевић, Д. Б., Костадиновић, А. Г. (прир.) (2024). *Лена села лепо копне: социолошки записи о људима и селима југоисточне Србије*. Нови Сад, Ниш: Прометеј, Факултет за право, безбедност и менаџмент „Константин Велики“.
- Ђорђевић, Д. Б., Годоровић, Д. (2024). Ромијана у Србији: мит или збиља? Реферат за скуп *Роми Србије у Попису 2022. године – стање и перспектива* (Београд: САНУ, 13. и 14. јун 2024).
- Јовановић, Д. (1930). *Аграрна политика*. Београд: Графички институт „Народна Мисао“.
- Јовићић, У. (2022). Интервју: Манојло Манјо Вукотић. *Nedeljnik*, 10. новембар, стр. 30–35.
- Костић Дубница, М. (2011). *Свака грбина товар не носи: пословице и пословичке изреке*. Врање: Народни универзитет.
- Kostić, С. (1969). *Sociologija sela*. Београд: Zavod za izdavanje udžbenika.
- Крстић, Љ. (2024). Хаику. *Хаику новине*, 30(38): 16.
- Лакић, Д. (2022). Не осећамо капитализам, већ имамо осећање страха. Интервју: Ана Недељковић и Никола Мајдак, аутори анимираних филмова. *Политика*, 11. август, стр. 13.
- Лукић, Р. (1997). *Друштво и сељаштво*. Београд: Завод за социологију развоја села.
- Лутовац, М. (2024). Хаику. *Хаику новине*, 30(38): 16.
- Маловић, Н. (2022). Црногорске сиротице. *Печат*, 25. фебруар, стр. 32–33.
- Мандић, З. М. (2024). Хаику. *Хаику новине*, 30(38): 15.
- Matković, V. (2022). Интервју. Eliezer Papo: Život jači od ideologija, programa, projekata. *Danas*, 16–17. јул, стр. VIII–IX.
- Минић Карло, Д. (2022). Карлов угао. *Политика*, 25. децембар, стр. 12.
- Обровски, А. (2024). Хаику. *Хаику новине*, 30(38): 21.
- Тончић, В. (2024). Хаику. *Хаику новине*, 30(38): 17.
- Ћирић, Ј. (1979). *Osnove sociologije naselja i sociologije sela*. Ниш: Gradina.
- Ћудовић, Р. (2024). Хаику. *Хаику новине*, 30(38): 41.

Dragoljub B. Đorđević
University of Niš
Faculty of Mechanical Engineering
Niš

ON YOUTH, YOUNG PEOPLE IN VILLAGES AND YOUNG VILLAGERS

Abstract

The author has spent several decades (1977–2024) studying villages, the youth, young people in villages and young villagers. Presenting fragments from published articles, edited volumes and books, the paper provides an insight into the author’s views on, among other things, the youth as a sociological topic and on conceptual dilemmas about

defining the youth. The paper will also propose a typology of young people in villages and their system of values, particularly with regard to the position and prospects of young villagers (bearing in mind the issue of ownership over family property as well).

Keywords: youth, conceptual dilemmas, youth typology, young villagers, property ownership, prospects of young villagers

УПОТРЕБА ФОКУСГРУПНОГ ИНТЕРВЈУА У ПАРТИЦИПАТИВНИМ ИСТРАЖИВАЊИМА ЗАСНОВАНИМ НА ЗАЈЕДНИЦИ: МЕТОДОЛОШКИ АЛАТ ЗА РАЗВОЈ И ЕВАЛУАЦИЈУ РАЗЛИЧИТИХ ПРОГРАМА ПОДРШКЕ РУРАЛНИМ ПОДРУЧЈИМА СРБИЈЕ²

Сажетак

Разумевајући партиципативна истраживања заснована на заједници као вид акционих истраживања у којима се, захваљујући партнерству између чланова заједнице, истраживача некада и организација/институција јавних политика с планом иницирања одређених промена решавају специфични проблеми одређених друштвених група или заједница, испитујемо потенцијале употребе фокус групног истраживања у области руралног развоја. Колаборативни приступ у партиципативним истраживањима оснажује чланове заједнице за предузимање одређене акције за решавање проблема, при чему се она темеље на систематском испитивању проблема, свеобухватном и изнијансираном описивању ситуација актера на основу којих је могуће осмислити планове ефикасног деловања, како то наглашава Стрингер. Указујемо на могућности коју нуде практично мотивисана фокусгрупна истраживања у руралним заједницама што, извесно је, није раширена пракса у осмишљавању, спровођењу и евалуацији мера јавних политика усмерених на сеоска подручја у Србији. Употреба технике фокусгрупног интервјуисања може бити вишеструко корисна. Фокус групе омогућавају добијање више информација о заједници која има проблем или у којој се планира промена, о специфичности популације. Притом, информације могу укључити идентификовање потреба, реакција, ставова, историје релевантних пракси, перцепција, понашања, као и проблема. Такође, њима можемо предвидети реакције на примену одређених мера јавних политика, програма и развијање сервиса; дефинисати приоритете при решавању/ублажавању проблема; добити тачнију слику о културним, класним и другим групним разликама из истраживања одређене заједнице итд. Имајући у виду наведене и друге потенцијалне сврхе фокусгрупних истраживања у руралним подручјима, планира се дизајнирање, спровођење и анализа података добијених применом ове технике.

Кључне речи: партиципативна истраживања заснована на заједници, фокусгрупни интервју, рурални развој, Србија.

¹ jasmina.petrovic@filfak.ni.ac.rs; ORCID 0000-0002-9342-0287

² Ово истраживање подржало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор бр. 451-03-66/2024-03).

Уводна реч или откуд занимање за тему?

Идеја за настанак овог прилога настала је након оствареног увида у *Национални програм руралног развоја (2022–2024)* и *програме подршке за спровођење пољопривредне политике и политике руралног развоја* у различитим општинама. Заправо пажњу нам је привукла извесна контрадикторност која постоји у кључним документима на основу којих се у Србији планира рурални развој и из кога потичу конкретизоване политике подстицаја руралних средина. Наиме, могуће је уочити да Србија има план руралног развоја заснован на детаљној деск анализи. Такође, евидентно је да су дефинисане одређене мере које се заснивају на тој анализи а спроводе се на нивоу општина; развијене су и административне процедуре за примену мера и дефинисан је профил коначних корисника мера. Ипак, дубљом анализом поменутих докумената уочава се да није довољно сагледана специфичност заједница у којима се планира рурални развој и примењују мере нити се разрађују програми подршке усмерени на поједине локалитете, усклађени са њиховим карактеристикама. Такође, нема јасно истакнутих резултата евалуације ефеката примењених мера, што је експлицитно захтевано и у *Националном програму руралног развоја*. Другим речима, програми се сачињавају и спроводе као вид политичких мера диктираних, између осталог, планом за приступ ЕУ, без контекстуалне сензитивности, довољне прилагођености потребама крајњих корисника и заједница. Из наведених одлика могуће је јасно препознати да је реч о бирократизацији политике руралног развоја, без истинских инклузивних пракси.

Управо таква почетна запажања о документима воде нас ка ставу да је за потребе руралног планирања неопходно спровођење истраживања заснованих на заједници из којих би се екстраховали најбитнији правци развоја руралних подручја засновани на приоритетним потребама и капацитетима заједница које су у фокусу планирања. Ефикасни приступ јавним политика захтевао би, између осталог, примену новог интегралног модела управљања у коме се смањује значај управљачке моћи државе у корист ефикасног делања различитих заинтересованих социјалних актера (Stoker, 1995; Petrović, 2012). Спровођењем партиципативних истраживања у области руралног развоја могла би бити успостављена мрежа релативно стабилних односа активне сарадње међу различитим социјалним актерима носиоцима релевантних ресурса са становишта јавних политика усмерених на рурална подручја. У таквом процесу (ре)креирања политике руралног развоја дошла би до изражаја синергија која потиче из непосредног искустава грађана у животу на селу и обављању одређених делатности у руралним подручјима, деловања значајних актера у цивилном сектору, научника и стручњака који се баве облашћу руралног планирања као и државе као носиоца одређених активности у креирању и спровођењу јавних политика. Све заједно би могло исходovati знатно ефикаснијим планирањем руралног развоја и одговарајућим мерама подстицаја који би дали опиљивије ефекте.

Како разумети природу програма партиципативних истраживања заснована на заједници?

Истраживања заснована на заједници или тзв партиципативна истраживања су вид акционих истраживања³ у којима се, захваљујући партнерству између чланова заједнице, истраживача и организација/институција јавних политика с планом иницирања одређених промена решавају специфични проблеми одређених друштвених група или заједница. Она су „традиција која се поново јавља и која повезује процесе испитивања са животима људи на начин на који се они суочавају са проблемима и стресовима који их притискају у њиховом свакодневном животу“ (Stringer 1996, XV; види такође: Георгијевски, 2014, 46). За разлику од конвенционалног истраживања, код партиципативних истраживања се као главна својства истичу „заједничко власништво над истраживачким пројектима, анализа друштвених проблема се одвија у заједници и оријентисана су на акцију заједнице. С обзиром на њихову посвећеност друштвеном, економском и политичком развоју који одговара потребама и мишљењима обичних људи, заговорници партиципативних истраживања су истакли политику конвенционалног друштвеног истраживања, тврдећи да ортодоксна друштвена наука, упркос својој тврдњи да вредније неутралност, обично служи идеолошкој функцији“ (Kemmis & McTaggart, 2000, 560, 561). Стога се партиципативна истраживања оцењују као изразито партнерски приступ истраживању у којем сви партнери доприносе стручности делећи и одговорност при доношењу одлука (Israel, Eng, Schultz & Parker, 2005; Jordan, 2008).⁴

Реч је о типу истраживања с флексибилном методологијом погодном за истраживање и подржавање промена (Somekh, 2008, 4; Somekh, 2006). Заправо у партиципативним истраживањима се интегришу знања из области друштвених истраживања са истраживачком акцијом у циљу промовисања развоја. У свом класичном облику, партиципативна истраживања подразумевају „флуидне и преклапајуће циклусе истраживања и планирање акција, пилотирање нових пракси и евалуацију исхода“ (Somekh, 2008, 4), инкорпорирајући их у све фазе прикупљања и анализе података и генерисање знања, при чему је у употреби најчешће примена више истраживачких метода и техника. Потпуније одређење ове истраживачке оријентације⁵ даје Петре Георгијевски, сумирајући перспек-

³ Како не постоји универзално одређење акционих истраживања, а још мање партиципативних истраживања будући да постоји низ модела, неки аутори га разумеју као генерички термин за сваки процес који прати циклус који побољшава праксу „систематичним осцилирањем између предузимања акције у одређеном пољу практичног деловања и истраживања унутар њега“ (Tripp, 2005, 445; види такође: Jordan, 2008, 601, 602). Планирање, спровођење, дескрипција и процена спроведених промена пракси омогућава додатно сазнање како о пракси тако и о поступку спровођења акционог истраживања (Sire u Tripp, 2005).

⁴ Иако је реч о веома интересантној теми која је исходовала и многобројним критикама партиципативних истраживања, у овој прилици нисмо у могућности да представимо ову врсту дебата у методологији друштвених наука.

⁵ При чему Георгијевски користи израз акциона партиципативна истраживања.

тиве различитих аутора, тврдећи да је реч о типу истраживања „који користи квалитативну или мултиистраживачку (мешану) стратегију коју сачињава целина пракси и процедура које обављају истраживачи – практичари обучени од стране истраживача консултаната или олакшивача, са циљем да се дијагностикују проблеми у заједници на основу добијеног знања из истраживања које се врши у одређеном друштвеном контексту и да се на основу тога преузме акција за промену ситуације или за решавање дијагностикованог проблема, као и евалуација или поновно истраживање насталих промена“ (Георгијевски, 2014, 67).

Тако дефинисана партиципативна истраживања имају одређене карактеристике. Међу основне спада њихова спирална структура. Наиме, истраживање започиње идентификовањем проблема, следи планирање решења, његова имплементација, при чему се наставља са праћењем и оцењивањем његове ефикасности, иза чега следи евентуално репланирање а потом и нова интервенција (Георгијевски, 2014; Kemmis & McTaggart, 2000; Somekh, 2008; Tripp, 2005). Поједини аутори виде аналогију између овог типа истраживања и циклуса медицинских третмана: праћење симптома, дијагноза болести, прописивање лека, третман, праћење и евалуација резултата (в. Tripp, 2005). Већ наведене карактеристике сугеришу да су партиципативна истраживања својеврсни друштвени процес у коме се „пажљиво истражује однос између подручја индивидуалног и друштвеног“ (Георгијевски, 2014, 68); оно подразумева активно ангажовање актера у испитивању знања о сопственој заједници/групи/праксама. Утолико се кроз поступак истраживања изоштрава осећај групне идентификације, као и осећај контроле над сопственим животом, што мотивишуће делује у преузимању систематске акције за побољшање околности у којима људи живе и раде. Ова врста истраживања унапређује сарадњу јер се кроз истраживачки процес (пре)испитује друштвена пракса и комуникација, што генерално поправља интеракције, подстичући равноправније односе међу заинтересованим социјалним актерима, смањујући тако обим неефикасних и неправедних, конфликтних интеракција (Георгијевски, 2014, 68; Kemmis & McTaggart, 2000; Stringer, 1996; Somekh, 2006). Као такво, истраживање има и критички потенцијал и то не само у погледу реалне процене стварних могућности за решавање уочених проблема, него и у погледу ограничавајућих фактора који проистичу из неједнаке расподеле друштвене моћи услед деловања механизма економских и других форми друштвених неједнакости (в. шире у Finley, 2008). Оно тако поприма и трансформишућу улогу, како у односу на теорију која уоквирава проучавања друштвених проблема, тако и у односу на праксу, где помаже да се социјални актери реалније суоче са ефектима властитог деловања и деловањем других у одговарајућем социјалном контексту (Somekh, 2008, 6; види такође Kemmis & McTaggart, 2000). Другим речима, овај тип истраживања ствара „мост између практичарског разумевања проблема и генерисања теоријских знања за информисање о акцији. На пример, ослањајући се на Аристотелов концепт *phronesis* – знање које комбинује разум и морално разумевање као основу за деловање“ (Somekh, 2008, 6).

Већ из овог сумарног навођења основних карактеристика партиципативних истраживања могуће је препознати бенефите употребе такве истражи-

вачке оријентације у планирању руралног развоја и евалуацију предузетих мера. Наиме, истраживања заснована на заједници омогућавају инклузивни карактер развојних политика јер захваљујући њима заинтересовани социјални актери/корисници могу а) лакше препознати потребе и проблеме властите заједнице; б) утврдити њихову разноликост и евентуално дефинисати приоритете у развојним плановима; в) открити одговарајући начин на који потребе могу бити задовољене; г) заинтересовани појединци и групе могу узети активно учешће у проналажењу решења проблема и тако бити подстакнути на превазилажење баријера у коришћењу расположивих развојних ресурса; д) дати импут креирању нових мера и евалуирати постојеће. Иако се овим не исцрпљује потенцијална добробит употребе партиципативних истраживања у планирању руралног развоја, истакнуте користи од демократског укључивања релевантних и заинтересованих страна, указују јасно на предности употребе такве истраживачке стратегије у домену изградње ефикаснијег модела планирања руралног развоја.

Партиципативна истраживања заснивају се најчешће на начелу комплементарности (триангулације) изворне грађе прикупљене различитим истраживачким методама и техникама. Најчешће се комбинују нека од квантитативних истраживачких техника са квалитативним; употребљава се комбинација више квалитативних техника или се пак истовремено користи анализа секундарних извора и различитих истраживачких техника. Утолико се најчешће говори о примени тзв. мешовите методологије (Георгијевски, 2014). Ваља нагласити и то, да степен контроле партиципаната над планирањем и спровођењем истраживања може бити у веома широком спектру у зависности од тога каква је природа самог истраживања, у ком контексту се оно спроводи, те какве су компетенције актера укључених у истраживање (в. шире у Jordan, 2008).

Зашто је примена фокусгрупног интервјуа корисна у склопу партиципативних истраживања руралног развоја?

Подсетимо, при прикупљању података помоћу фокусгрупног интервјуа (ФГИ) „подаци се генеришу интеракцијом између учесника групе“ (Finch & Lewis, 2003, 171; в. такође: Bloor, Frankland, Thomas & Robson, 2001; Đurić, 2007). Управо покренути ланац социјалне интеракције у овом типу интервјуа омогућава да учесници не износе само властите ставове и искуства већ и да сагледају мишљења и праксе других људи, који повратно могу утицати на додатно профилисање почетне позиције сваког учесника. Стога, напредовањем дискусије и стварањем синергије „индивидуални одговор постаје изоштрени и префињени, и прелази на дубљи и промишљенији ниво“ (Finch & Lewis, 2003, 171), у коме постаје евидентан референтни оквир учесника из кога посматрају предмет расправе, па и социјални контекст у коме је он формиран. Флексибилност ФГИ као истраживачке технике је додатна предност јер омогућава да се током његове реализације са више група уграде резултати секвенцијалне

анализе која може упућивати на више начина да се унапреди истраживачки инструмент или начин реализације дискусије.

Сама чињеница да се групна дискусија одвија више кроз механизам расправе између самих учесника, где је улога модератора искључиво усмеравање дискусије, даје већу могућност откривања аутентичних ставова и искуства будући да је ток дискусије мање условљен самим испитивањем како је то у случају интервјуа „један на један“ и сличним истраживачким техникама. Наиме, знатно природније окружење и интеракција међу учесницима ФГИ, омогућава праћење како се идеје и сарадња обликују кроз разговор са другима, износећи на површину како колективни, тако и индивидуални идентитет, као и „преговарање“ око заједничких значења (Bloor, Frankland, Thomas & Robson, 2001, p. 4). Све поменуто је од изузетне важности за „снимање капацитета“ заједнице за промену. Јер, информације стечене применом ФГИ могу укључити како идентификовање потреба, проблема, реакција, ставова, тако и историје релевантних пракси, перцепцију понашања на групном и индивидуалном нивоу (Finch & Lewis, 2003). Такође, приликом примене ове технике, могуће је јасније дефинисање приоритета при решавању/ублажавању проблема, при чему је могуће препознати и укључити нове заинтересоване стране за програме развоја. Резултати фокусгрупног интервјуа се могу употребити за предвиђање реакција на примену одређених мера јавних политика, програма и развијање сервиса и брзо добити повратне информације од више група стејхолдера. Њима можемо установити став заинтересоване јавности са неколико састанака и поново се фокусирати на тражење решења.

Како фокусгрупни интервју допушта примену различитих пројективних техника и коришћење различитог материјала у циљу подстицања интеракције и дискусије, мање су шансе да у поступку истраживања информанти буду неактивни, да дају одговоре по аутоматизму или пак искључиво социјално пожељне одговоре. Групна дискусија се води уз употребу природног говорног језика чиме она постоје мање формална, што омогућава лакшу комуникацију и са информантима са мање развијеним вештинама вербалног комуницирања, при чему укључивање у дискусију постаје олакшано и са мање образованим учесницима⁶. У сврху вођења интервјуа у улози модератора могу се ангажовати за то способни чланови заједнице, подучени од истраживача, чиме се смањује потенцијална дистанца између модератора и дискутаната.

Вишеструка корисност ФГИ огледа се и у томе што се а) овом истраживачком техником може добити знатно више информација о заједници која жели да реши свој проблем или у којој се планира промена, чиме је лакше стећи јасни увид у специфичности популације у којој се намерава увођење одређених мера. Другим речима, могуће је добити тачнију слику о културним, класним и другим групним разликама унутар одређене заједнице; б) омогућава увођење

⁶ Ово је посебно важна карактеристика ФГИ имајући у виду компетенције сеоског становништва укључујући и образовну структуру о чему сведоче резултати различитих истраживања (в. на пример: Стојић, 2024; Petrović, 2024) као и подаци из деск анализе на којој се заснива *Стратегија пољопривреде и руралног развоја Републике Србије за период 2014–2024*.

различитих перспектива у проблем који се дискутује и процену кредибилности и погодности намеравиних акција. Притом, није занемарљиво и да се подаци добијају релативно брзо као и да само истраживање не захтева велика новчана средства. Резултати фокус група се могу успешно комбиновати са налазима добијеним другим истраживачким техникама (Ђурић, 2007), укључујући и оне добијене анкетним истраживањима или из секундарних извора. Важно је истаћи да се ФГИ успешно може применити и као вид предистраживања у сврху успешнијег креирања инструмената за анкетна истраживања којима се могу обезбедити резултати погодни за генерализацију и процену грешке уколико се изводе на вероватносним узорцима. Исто тако у партиципативним истраживањима фокусгрупни интервјуи могу послужити и као вид додатне провере добијених налаза на великим узорцима, који ће дати пуноћу у образложењу и продубљивању добијених резултата истраживања. Фокусгрупни интервју може бити искоришћен и приликом спровођења продубљених истраживања у склопу студије случаја који се односи на проблем посматран у његовом ширем социјалном контексту (Петровић, Павловић, 2020), када се резултати фокус група примењују комплементарно са подацима добијених из више различитих извора за формирање целовите представе о проучаваном случају (заједници, проблему итд.).

Као посебни вид примене ФГИ истичемо и могућност његове употребе у евалуирању предложених или примењених мера јавних политика, када се у живој дискусији са различитим групама стејкхолдера може добро уочити мањкавост одређених програма мера као и чути предлози за корекцију мера или пак увођење нових, који се могу уградити у наредни циклус спровођења развојних програма.

Наравно, при планирању и спровођењу ФГИ, ваља имати у виду и мањкавости ове истраживачке технике и низ ризика по квалитет добијених података о чему треба водити рачуна при свакој фази реализације истраживања. Ризици и тешкоће које помињемо могу се односити на планирање састава група и спровођење истраживања у одређеном простору што може утицати на интеракцију учесника, а тиме и на квалитет добијених података. Зато је од велике важности брижљиво промишљање фактора који могу утицати на квалитет дискусије: интраперсоналних утицаја (у које спада низ личних и социјалних карактеристика учесника ФГИ); интерперсоналних фактора (тичу се композиције групе која може утицати на групну кохезију и компатибилност групе); тзв. енвирументалних утицаја (различита обележја простора у коме се спроводи дискусија), као и фактора који се тичу културалних и вредносних оријентација учесника ФГИ (в. шире у Ђурић, 2007, 33–41). Такође, начин избора узорка, који је најчешће намерни или пригодни са релативно малим бројем учесника у дискусији (најчешће до 100), не омогућава генерализацију података у статистичком смислу. Утолико је од значаја брижљив избор дискусаната који може бити подложен тзв. теоријским критеријумима, а укупан број учесника би морао следити принцип сатурације (енг. *data saturation*) који омогућава zasiћеност информацијама кроз спроведени поступак истраживања (в. шире у Ritchie, Lewis & Elam, 2003,

80, 81). Потенцијално се може јавити проблем и при спровођењу самог ФГИ, када модератор има тешкоћу да каналише дискусију због доминатних учесника, не успевајући да у довољној мери сагледа ставове повучених и стидљивих информаната итд. Ови потенцијално ограничавајући фактори, као и низ других проблема у планирању и спровођењу ФГИ тичу се генерално проблема контроле квалитета квалитативних истраживања уопште (в. шире у Ђурић, 2010) као и неких специфичности везаних за примену ове истраживачке технике, о чему посебно морају водити рачуна истраживачи консултанати (олакшивачи).

Имајући у виду наведене и друге потенцијалне сврхе и карактеристике фокусгрупних истраживања у руралним подручјима, планира се дизајнирање, спровођење и анализа података добијених применом ове технике као и њихова комплементарна употреба са другим изворима у склопу партиципативних истраживања.

Уместо закључка

Имајући у виду досадашње ефекте спровођења програма руралног развоја и мањкавости руралног планирања, у раду је предложена стратегија спровођења истраживања заснованих на заједници која би могла мапирати најважније проблеме и потребе руралних заједница као и њихове капацитете за планирану промену. Заправо, залажемо се за интегрални модел управљања који подразумева увођење у поступак планирања релевантне социјалне актере заинтересоване за ефикасну и квалитетну промену у области руралног развоја. Управо због тога се примена истраживања заснованог на заједници у тој области разуме као инклузивни механизам који умањује бирократизацију руралног планирања, подиже ефикасност мера, оснажујући капацитете заједница и актера за деловање на које се јавне политике односе. Излиставајући основне карактеристике истраживачке стратегије, указали смо на потенцијалне користи партиципативних истраживања у контексту планирања руралног развоја. Како се партиципативна истраживања темеље на налазима насталих применом различитих метода и техника, указали смо на потенцијале једне од њих. Наиме, фокусгрупни интервју управо због својих карактеристика може бити веома корисна истраживачка техника у склопу партиципативних истраживања како у домену откривања приоритетних потреба, проблема и специфичности руралних заједница, група и појединаца, тако и као техника погодна за евалуацију спроведених мера и корекцију планираних мера руралног развоја. Потенцијално она може послужити и као вид предистраживања или постистраживања када се њени резултати користе комплементарно са резултатима других примењених истраживачких поступака у склопу стратегије истраживања заснованим на заједници.

Литература

- Bloor, M., Frankland, J., Thomas, M. & Robson, K. (2001). *Focus groups in social research*. London: SAGE Publications Ltd.
- Влада РС (2014). Стратегија пољопривреде и руралног развоја Републике Србије за период 2014–2024, *Службени Гласник РС* 85/2014.
- Влада РС (2022). *Национални програм руралног развоја (2022–2024)*.
- Георгијевски, П. (2014). Карактеристике и методи акционог истраживања заснованог на заједници као сервису за решавање социјалних проблема. У Д. Б. Ђорђевић, Ј. Петровић (ур.), *Проучавање друштвених појава. Методолошка разматрања*, 63–84. Ниш: Филозофски факултет; Машински факултет.
- Ђурић, С. (2007). *Fokus-grupni intervju*. Београд: Службени гласник.
- Ђурић, С. (2005). Методологија фокусгрупног истраживања. *Социологија*, 47(1): 1–26.
- Ђурић, С. (2010). Контрола квалитета квалитативних истраживања, *Социолошки преглед*, vol. XLIV (4): 485–502.
- Finch, H. & Lewis, J. (2003). Focus Groups. In *Qualitative research practice: A guide for social science students and researchers*, J. Ritchie, J. Lewis (Ed.), 170–198. London: SAGE Publications.
- Finley, S. (2008). Community-based Research. In *The Sage encyclopedia of qualitative research methods* vol I-II, L. Given (Ed.), 97–100. Thousand Oaks, California: SAGE Publications, Inc.
- Israel, B. A., Eng, E., Schultz, A. J. & Parker, E. A. (2005). *Methods in community-based participatory research for health*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Jordan, S. (2008). Participatory Action Research (PAR). In *The Sage encyclopedia of qualitative research methods* vol I-II, L. Given (Ed.), 601–604. Thousand Oaks, California: SAGE Publications, Inc.
- Kemmis, S. & McTaggart, R. (2000). Participatory action research. In N. Denzin & Y. Lincoln (Eds.), *Handbook of qualitative research*. Beverly Hills, California: Sage.
- Petrović, J. (2024). Regional differences in the educational structure of the Serbian population: what the latest census data reveal. In J. Petrović, G. Stojić, I. Trotsuk & V. Cvetković (Eds.), *Regional development, identities and democratic integration*, 139–156. Belgrade: Serbian Sociological Association; Niš: Faculty of Philosophy.
- Петровић, Ј., Павловић, Н. (2020). Карактеристике студије случаја и могућности примене у истраживањима маргиналних група. *Култура* 166, 222–239.
- Petrović, M. (2012). Претпоставке новог модела управљања окружењем у Србији. *Sociologija*, vol. LIV (1): 87–104.
- Ritchie, J., Lewis, J. & Elam, G. (2003). Designing and Selecting Samples. In J. Ritchie, J. Lewis (Eds.), *Qualitative research practice: A guide for social science students and researchers*, 77–108. London: SAGE Publications.
- Somekh, B. (2006). *Action Research: a Methodology for Change and Development*. Berkshire: Open University Press.

- Somekh, B. (2008). Action Research. In L. Given (Ed.), *The Sage encyclopedia of qualitative research methods*, vol I–II, 4–7. Thousand Oaks, California: SAGE Publications, Inc.
- Stojić, G. (2024). The digital divide in Serbia: internet access and skills in rural areas. In J. Petrović, G. Stojić, I. Trotsuk & V. Cvetković (Eds.), *Regional development, identities and democratic integration*, 221–240. Belgrade: Serbian Sociological Association; Niš: Faculty of Philosophy.
- Stringer, E. (1996). *Action Research*. Thousand Oaks: Sage Publications Ins.
- Stoker, G. (1995). Regime Theory and Urban Politics. In D. Judge, Stoker, G. & H. Wolman (Eds.), *Theories of Urban Politics*, 54–71. London: Sage Publications.
- Tripp, D. (2005). Action research: a methodological introduction. *Educação e Pesquisa* 31(3): 444–467.

Jasmina S. Petrović
University of Niš
Faculty of Philosophy
Niš

USE OF FOCUS GROUP INTERVIEW IN COMMUNITY-BASED PARTICIPATORY RESEARCH: METHODOLOGICAL TOOL FOR DEVELOPING AND EVALUATING DIFFERENT SUPPORT PROGRAMMES FOR SERBIAN RURAL AREAS

Abstract

Understanding community-based participatory research as a type of action research in which specific problems of specific social groups or communities are solved through the partnership between community members, researchers, and sometimes public policy organizations/institutions with the plan to initiate specific changes, this paper examines the potential of using focus group research in the field of rural development. The collaborative approach in participatory research empowers community members to take action to solve problems, wherein such research is based on a systematic examination of issues and comprehensive and nuanced descriptions of actors' situations, which enables the design of effective action plans, as emphasized by Stringer. The paper highlights the possibilities offered by practically motivated focus group research in rural communities in Serbia, which is certainly not a widespread practice in the design, implementation, and evaluation of public policy measures aimed at rural areas in Serbia. The use of focus group interview techniques can be beneficial in multiple ways. Focus groups allow researchers to obtain more information about a community that has a problem or in which change is planned and about the specific characteristics of the population. The information can include identifying needs, reactions, attitudes, history of relevant practices, perceptions, behaviours, as well as problems. Additionally, they can help: predict reactions to the implementation of

specific public policy measures and programmes, and the development of services; define priorities in solving/mitigating problems; obtain a more accurate picture of cultural, class, and other group differences from the study of a particular community, etc. The aforementioned and other potential purposes of focus group research in rural areas are considered when planning the design, implementation, and analysis of the data obtained by using this technique.

Keywords: community-based participatory research, focus group interview, rural development, Serbia

ПРОМЈЕНЕ У ДЕМОГРАФСКОЈ СТРУКТУРИ ЦРНОГОРСКОГ СЕЛА, ИСТОРИЈСКА РЕТРОСПЕКТИВА

Сажетак

Услед убрзаног раста градова, касно започетог процеса индустријализације, природним условима условљеног тешког сељачког начина живота, сеоске презасићености и неадекватног друштвено-политичког третмана, сељачка популација у Црној Гори је последњих седам деценија, неконтролисано мигрирала и иза себе остављала демографски пуну територију. Као и у претходних неколико деценија, период између два последња пописа становништва (2010–2023) у структурном је смислу обиљежен континуираном нееквивалентном размјеном између села и града, пољопривреде и туризма (као главне привредне гране у Црној Гори), сељака и оних који имају стално пребивалиште у граду, увијек на штету руралне средине и њених становника. Наведено је условило постепено нестајања сељачког друштва Црне Горе, у демографском, социјалном, економском, културном, политичком и сваком другом смислу.

Прелиминарни резултати пописа из 2023. године недвосмислено свједоче овом процесу и указују да је од 1200 насеља (која су се некада звала селима), у 304 рурална насеља забиљежено свега десет и мање становника, док се живот потпуно угасио у 74 црногорска села. Остаје жал за коначним резултатима пописа пољопривреде у Црној Гори, који је требало да буду објављени јула мјесеца 2024. међутим, због политичких разлога, на њихову публикацију се у Црној Гори и даље чека. Стога је и у приказаном тексту изостао овај важан истраживачки елемент, па овај прегледни рад у коначном представља рекапитулацију историјских догађаја који су довели до овакве позиције и садашњег стања у коме се налази црногорско село.

Кључне ријечи: Црна Гора, попис становништва, деаграризација, село, пољопривреда, демографска структура.

Историјска ретроспектива

Почетком XX вијека црногорско друштво је припадало изразито традиционалном типу друштва са аутаркичном натуралном пољопривредном производњом, неразвијеном друштвеном подјелом рада, окошталом социјалном структуром,

¹ sarovicrade@gmail.com; ORCID 0000-0003-2097-7671

² gorance@ucg.ac.me; ORCID 0000-0002-6503-4469

дјелимичним колективизмом у сфери својинских односа и сл. Црна Гора је према резултатима пописа из 1931. године имала 360.000 становника (26 становника на једном квадратном километру) што значи да је била најненасељенији дио Краљевине Југославије. Од укупног броја становника више од 80% је живјело од пољопривреде, шумарства и рибарства, а у поређењу са другим дијеловима тадашње Југославије, једино је Босна и Херцеговина била испред. Пољопривреда је била доминантна привредна грана, али су њене основне карактеристике биле: уситњеност и распарчаност земљишног посједа, веома ниски приходи по јединици површине, неразвијеност робне производње, традиционални начин обраде земље, примитивна средства за производњу и сл. (видјети шире: Булајић, 1959, 269–272).

У Црној Гори је између два свјетска рата дошло до постепеног развоја индустрије – 24 индустријска предузећа са укупно 1355 радника (највише електричних централа, предузећа из области прехранбене индустрије, затим дрвне индустрије, итд.) (Андријашевић, Растодер, 2006, 349). Примимјетна су, дакле, била одређена помјерања у друштвеној подјели рада и развоју неких нових индустријских грана, што је узроковало и разуђенију друштвено-економску структуру. Наведена друштвено-економска кретања дефинитивно су утицала и на благе промјене у породичном пољопривредном домаћинству, те на благо увећање занатских, службеничких и радничких породица у градовима. Међутим, не може се говорити о некој видљивој, а нарочито не о бурној трансформацији руралне структуре. Да би се односи на сеоском газдинству мијењали, потребна је свакако снажнија и економска и друштвена трансформација поретка, која би била преваходно узрокована снажнијом индустријализацијом и урбанизацијом. Пошто су ови процеси у Црној Гори до 1941. године изостали, сеоско газдинство и породица у њему је остала сачувана од дубљих и јачих промјена.

Након завршетка Другог свјетског рата и успостављања власти од стране комуниста, Црна Гора је (одлукама Народне скупштине из 1945) званично постала једна од шест равноправних република у новој југословенској федерацији. Међутим, у овој новој федерацији прекинути су, какви такви, процеси стварања грађанског друштва у име борбе за „социјалистичку изградњу“, успостављена је „народна власт“ као монопартијска диктатура. „У таквом систему сељаци су добили ’патриотски задатак‘ да ’хране народ‘, а нарочито ’другове раднике‘ који су извикани за ’главног субјекта социјалистичке револуције‘. Економски интерес сељака нико се није усуђивао да помене, па ни они сами. На рат се наставила ’обнова земље и изградња социјализма‘, а једна од многих парола, гласила је: ’нема одмора док траје обнова‘, која се посебно односила на сељаке“ (Митровић, 1997, 178).

Стратешки значај у овом моделу друштвено-економског развоја имало је опеређење за убрзану и принудну колективизацију села и пољопривреде. Колективизација је започета 1945. године формирањем државних пољопривредних добара и стварањем тзв. сељачких радних задруга (СРЗ) које би требало да омогуће да се земља која је реформом привремено подијељена сељацима, као и друга приватна земља, постепено колективизује. Администрирање приликом одређивања откупних квота и репресија у спровођењу откупа дјеловали су веома дестимулативно

на мотивацију сељака за рад и производњу хране. „Обавезе у откупу су одређивале према плану сјетве, а не према стварно засијаним површинама и постигнутим приносима. Одузимало се колико се нашло, без обзира на потребе самих сељака, а узредно се вршио притисак за ступање сељака у СРЗ. Притиснути откупом, многи су улазили у задруге само да би се склонили од неподношљивог притиска на сељаке приватнике“ (Хорват, 1976, 785). Разумљиво је што сељаци у таквим условима нијесу били заинтересовани за повећање производње. Већа производња је повлачила и већа давања приликом откупа, а и највећа производња није гарантовала сељаку да и сам са својом породицом неће остати без хране.

Са друге стране, постајала је огромна потреба стварања кадрова и развоја социјалистичког друштвено-политичког и економског система. Село је представљало „ресурс“ богат радном снагом, који је доприносио стварању и административно руководећих слојева и великих индустријских центара. На тај начин су (услед великих капиталних инвестиција у већим урбаним центрима), могућности запошљавања изван села и пољопривреде постале велике.

Уз иначе тешке прилике на селу, принудна колективизација и обавеза приступања у СРЗ, убрзале су праву лавину оних који су неконтролисано мигрирали из села и пољопривреде у градове и непољопривредна занимања (у фабрике и другдје). Затворени живот, посебно црногорских планинских села, и без ових системско-политичких утицаја, био је више него тежак и скучен за младе људе који у њему нијесу налазили своје мјесто и функцију. Могућности које им је нудио град, биле су разноврсне. Образовање и запослење су отварили нове канале социјалне промоције и могућност напредовања на хијерархијској љествици друштва. Само у раздобљу од првог (1948) до другог послеријатног пописа (1953), наведени фактори и неадекватне државне политике према селу, и сељацима, допринијели су да се удјел пољопривредног становништва у укупном становништву Црне Горе смањи за 14,5% (Бакић, Мијановић, 2006, 95).

Нови шок за сељаке је била и тзв. мала или друга аграрна реформа спроведена Законом о пољопривредном земљишном фонду из 1953. године. Тада је извршена нова експропријација којом је смањен земљишни максимум (од 25 до 35 ha) и земља одузета свима онима који су је имали више од 10 ha (у планинским крајевима преко 15 ha). Одузета земља овог пута није дијељена сиромашним сељацима него је највећим дијелом додијељена државним („друштвеним“) пољопривредним добрима и агроиндустријским комбинатима, мањим делом СРЗ, а још мањим земљорадничким задругама општег типа. Сматрало се да 10 ha површине једно сељачко домаћинство може обрађивати без унајмљене радне снаге. Одузимање земље сељацима и смањење посједа на 10 ha, са једне стране, и предности живота и рада у граду са друге, о којима говори Владо Пуљиц (1977), доприносе да се у том периоду (од 1953. до 1961) трансфер црногорског сеоског становништва у урбане средине наставља готово истим интензитетом, па је и пад био готово идентичан у односу на прошли период и износио је 14,4%. (Бакић, Мијановић, 2006, 98).

Приватно сељачко газдинство је у том периоду имало извјесну гаранцију за својину над земљом, коју је сељак стекао личним радом и коју сам обрађује, али је у свему другом оно било упућено на кооперацију са социјалистичким

сектором пољопривреде. „Они са којима су сељаци „кооперирани“ и са којима су се „удруживали“ (агрокомбинати и задруге) имали су системску могућност да сељацима систематски закидају на цијени њихових производа, на мјери, на времену исплате сељачких потраживања, на транспорту и другим производним и непроизводним услугама на које су имали монопол и које сељаци нису могли ни бирати ни избјећи“ (Видјети шире: Веселинов, 1987).

Након што се увидјело да се, због неминовних пословних „мобилизација“ и великих пореских намета, рапидно смањује број становника у руралном подручју, социјалистички поредак је настојао децентрализовати индустријску производњу. Историјски гледано економски развој Црне Горе је ишао путем снажне концентрације средстава и људи на малом простору, унутар градско-индустријских гиганата (Титограда и Никшића). На другом пољу, као последица тога, и факторима које смо раније навели, долазило до осиромашења сеоских простора, прије свега у људству, а затим и у свим облицима економског и социјалног живота. Црна Гора је за кратко вријеме остварила велике промјене у привредној структури, промјене у професионалној структури становништва, те промјене у његовом територијалном и социо-економском размјештају. Неравнотеже створене на овај начин, неопходно је било ријешити ради даљег и синхронизованог развоја цјелокупне територије.

Рјешење се нашло у децентрализацији мањих индустријских погона и у њиховом инфилтрирању у механизме привредног живота осиромашених црногорских варошица. Релативно брзо се формирао мањи број индустријско-урбаних центара, гдје су концентрисане привредно значајне гране. Тако је дошло до другог просторно дисперзивног правца инвестирања, усмјереног на изградњу индустријских постројења у мањим административним центрима Црне Горе. Међутим, врло брзо су се појавили проблеми и питања недовољне рентабилности и друштвене оправданости дисперзивног начина инвестирања у мала индустријска постројења сјевера Црне Горе. Није се на вријеме поставило питање да ли је рецепт дисперзивног инвестирања најбољи за развој брдско-планинских села у неразвијеним дијеловима Црне Горе (Плужина, Шавника или Мојковца) и да ли ће он само промијенити смјер миграционих кретања од великих урбаних центара централног региона, ка малим варошицама посебно сјеверног дијела земље, које у том периоду биљеже значајан пораст броја становника (Бакић, Мијановић, 2006, 33–42).

Овим кораком се настојао превазићи деценијски нерационалан однос према селу и пољопривреди, а он је у стварности довео до потпуне деаграризација црногорског села. Таква политика се манифестовала дубоком демографском кризом у сељачком друштву, када је за двије деценије (од 1961. до 1981) интезитет урушавања „пољопривредног корпуса“ био најдинамичнији и износио је чак 34%. Толики пад пољопривредног становништва, за неколико деценија, није забиљежила ниједна бивша југословенска република.

Период социјалистичке владавине (1945–1991) завршио је у Црној Гори смањењем удјела пољопривредног у укупном становништву за више од 8 пута, са 76% на 10% (Бакић и Мијановић, 2006, 95–99). Убрзано демографско пражњење, а затим и производно гашење сеоских заједница, најзначајним

својим дијелом је резултат непостојања дугорочне политике развоја пољопривреде и села. Дугогодишње форсирање индустрије и градских насеља, а системско нерационално дјеловање или запостављање пољопривреде и села, довело је до значајних структурних промјена које нијесу у функцији њиховог развоја. „Цјелокупни друштвени развој у Југославији, достигнута разина индустријализације и урбанизације, нису довели до формирања рурално-урбаног континуума, који би захватио већину сеоских насеља и сеоског становништва. (...) осјећај препуштености себи, осјећај бесперспективности дубоко је обузео становнике села, који знају да властитим снагама не могу осигурати улажење у индустријску цивилизацију“ (Шувар, 1988, 262).

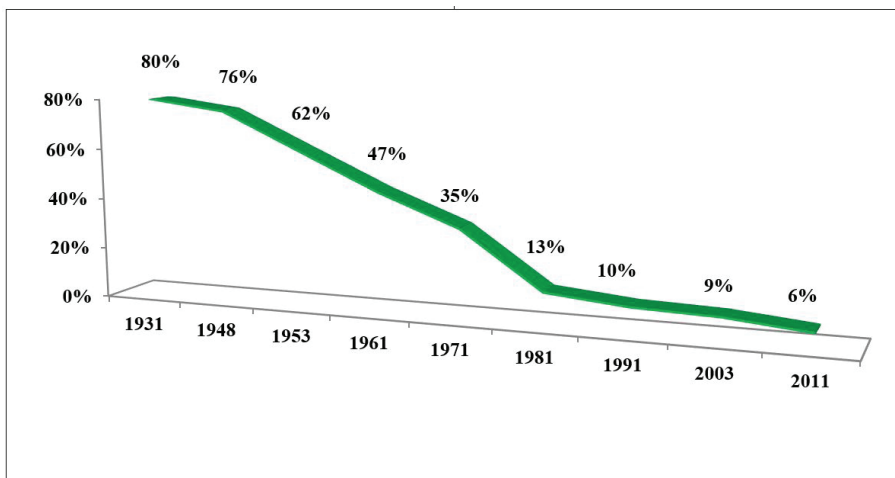
Послије пада социјалистичког поретка очекивала се корјенита и брза промјена цјелокупног друштвеног живота и сељаштва у њему. Међутим, у хијерархији друштвених актера сељаштво као „конгломератски слој“ свакако спада у оне који су мање способни за свеопште друштвене промјене. Пошто транзиција (трансформација) једног система управљања – социјализма, у основи значи успостављање једног новог, друштвено хуманијег поретка (како су се многи надали) преко афирмације приватног власништва, сељачко газдинство је у односу на све остале друштвене актере имало повољнију стартну позицију. „Дакако, уколико је оно са својим породичним газдинством способно функционирати у новој, несоцијалистичкој стварности. Изгледа као да је сељаштво са пропашћу реалсоцијалистичког поретка дошло на своје. Је ли томе тако? Јесу ли сељачка економија и укупан начин живота сељаштва компатибилни сувременом неолиберализму? Или можда између ова два система, сељачке и либералне економије, постоје значајна неслагасја? Јесу ли за сељаштво проблеми који произилазе из реалсоцијалистичке конструкције престали, а други тек настали?“ (Хоџић, 2000, 80). Сва питања која је поставио Хоџић релевантна су и за црногорско село које је једнако подијелило и поднијело све патње и кризу са урбаним друштвом Црне Горе. „Транзициона криза се манифестовала кроз повећану стопу незапослености, недовољну економску активност, криминализацију привреде, продужену пауперизацију, а рат у окружењу само је долио уље на ватру црногорске трансформацијске драме“ (Вукићевић, 1998, 110).

У овако неповољном амбијенту шансе за ревитализацију црногорског села сведене су на минимум. Дјелимично извршена својинска трансформација великих пољопривредних предузећа, и даље неријешено питање прилагођавања ситносељачког сектора тржишној привреди, недостатак капитала за опремање модерном механизацијом и опремом, неизграђена тржишна инфраструктура у служби пољопривредних породичних газдинстава, чинили су главне карактеристике којима се овај период аграрних односа Црне Горе може „похвалити“. Како истиче Шљукић, као резултат наведених момената у друштвима постсоцијализма јавља се и нова друштвена структура у пољопривреди која обухвата следеће друштвене слојеве.

1. „Прави сељаци“; њихова је производња окренута превасходно задовољавању потреба сопствених породица, док на тржишту учествују само маргинално; углавном су сиромашни и (или) стари и имају про-

- блема са обрадом земље коју поседују.
2. Фармери (модерни пољопривредници); поседују и (или) узимају у закуп веће површине обрадивог земљишта; имају пољопривредну механизацију и производе већином за тржиште, уз примену савремених метода пољопривредне производње.
 3. Власници великих пољопривредних имања; названи још и „нови велепоседници“ и „нови латифундисти“; своја имања од више хиљада хектара обрађују на капиталистички начин, тј. коришћењем најамне радне снаге.
 4. Запослени на великим имањима; међу њима су најбројнији пољопривредни радници, који се регрутују из редова некадашњих индустријских радника, радника приватизованих друштвених пољопривредних предузећа, лица без сталног запослења, сиромашних сељака са недовољно земље и сл.; овде треба сврстати и службенике са средњом стручном спремом, пољопривредне стручњаке и ниже руководиоце (Шљукић, 2015, 125).

Нажалост, на црногорском селу је остало да живи највише „правих сељака“ и услед тога се и тренд пада броја становника који живе на селу и баве се пољопривредом и даље наставио. Оно што се данас истиче као главни показатељ неадекватног државног односа према селу у Црној Гори је смањење учешћа броја пољопривредника у укупном броју становништва, гдје се за последња два пописа овај број смањио за велика три процента (Монстат, 83/2012, 10–14). Наведени показатељи јасно демонстрирају деценијски неадекватан системски однос према селу и као последицу тога, депопулацију руралног подручја с тенденцијама радикализације до потпуног ишчезавања његовог становништва.

Графикон 1. Удио пољопривредног у укупном становништву Црне Горе од 1931. до 2011.

Извор: Булајић, 1959, 267; Бакић и Мијановић, 2006, 95–99; Монстат, 83/2012, 10–14.

Закључак

У условима немилосрдне либерално-тржишне економије, развој и подстицање предузетништва у пољопривреди представља један од кључева успјешне трансформације укупног привредног сектора. Међутим, историјска ретроспектива коју смо овдје приказали, не може представљати основу за развој предузетништва и овај процес неће бити једноставан нити лак задатак црногорског друштва. Због саме природе породичног газдинства (које има наслијеђену матрицу економског (предузетничког) понашања) и сплета историјских околности (услед којих предузетништво коначно добија специфичну тежину), демографска структура која село данас карактериште, не иде у прилог овом процесу. Породично пољопривредно газдинство Црне Горе, се за разлику од досадашњих схватања, мора сагледавати као производни систем који није ништа друго до израз приватног односно породичног предузетништва, односно, оно мора постати израз иницијативе да се расположиви привредни потенцијали ангажују и искористе тако да омогуће остваривање довољних приноса и профита. Ипак, остаје отворена дилема, да ли ће након објављивања резултата пописа за 2023. годину уопште имати смисла улагати у наведене привредне потенцијале и да ли ће село у Црној Гори у наредних неколико деценија нестати као база пољопривредне производње.

Литература

- Bulajić, Ž. (1959). *Agrarni odnosi u Crnoj Gori 1978–1912*. Titograd: Istorijski institut Crne Gore.
- Andrijašević, Ž., Rastoder, Š. (2006). *Istorija Crne Gore*. Podgorica: Centar za iseljenike Crne Gore.
- Митровић, М. (1998). *Социологија села*. Београд: СДС.
- Horvat, B. (1976). Jugoslovenska agrarna teorija i politika u poslijeratnom razdoblju. *Pregled*, 7–8: 785.
- Bakić, R., Mijanović, D. (2006). *Demografska kretanja u Crnoj Gori tokom druge polovine XX vijeka*. Nikšić: Geografski institut Filozofskog fakulteta.
- Puljiz, V. (1977). *Eksodus poljoprivrednika*. Zagreb: Centar za sociologiju sela, grada i prostora Instituta za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu.
- Veselinov, D. (1987). *Sumrak seljaštva*. Beograd: Ekonomika.
- Šušvar, S. (1988). *Sociologija sela II – Socijalizacija poljoprivrede i urbanizacija sela*. Zagreb: Školska knjiga.
- Hodžić, A. (2000). Socijalna struktura i mobilnost seoskog stanovništva. *Sociologija sela*, 147/148: 79–107.
- Vukićević, S. (1998). *Simuliranje promjene (transformacija socijalizma)*. Cetinje: Obod.
- Zavod za statistiku Crne Gore – Monstat (2012). *Prirodno kretanje stanovništva u Crnoj Gori, 2011. godina*, Saopštenje broj 102. Podgorica: Zavod za statistiku Crne Gore
- Шљукић, С., Јанковић, Д. (2015). *Село у социолошком огледалу*. Нови Сад: Mediterran Publishing.

Rade S. Šarović
Goran D. Ćeranić
University of Montenegro
Faculty of Philosophy
Nikšić

CHANGES IN THE DEMOGRAPHIC STRUCTURE OF THE MONTENEGRIN COUNTRYSIDE, A HISTORICAL RETROSPECTIVE

Abstract

The peasant population in Montenegro has been migrating uncontrollably for the past seven decades, leaving behind a demographically desolate territory, due to the accelerated growth of cities, the late-started process of industrialization, the difficult peasant way of life conditioned by natural conditions, rural oversaturation and inadequate socio-political treatment. As in the previous few decades, the period between the two last population censuses (2010–2023) is structurally characterized by a continuous unequal exchange between the countryside and the city, agriculture and tourism (as the main economic branches in Montenegro), peasants and those who have permanent residence in the city, always to the detriment of the rural environment and its inhabitants. The aforementioned caused the gradual disappearance of the peasant society of Montenegro, in demographic, social, economic, cultural, political and every other sense.

The preliminary results of the 2023 census unequivocally testify to this process and indicate that out of 1.200 settlements (which used to be called villages), only ten or fewer inhabitants were recorded in 304 rural settlements, while life was completely extinguished in 74 Montenegrin villages. We regret the final results of the census of agriculture in Montenegro, which were supposed to be published in July 2024. However, due to political reasons, their publication is still being awaited in Montenegro. Therefore, this important research element was missing in the presented text, so this overview paper is ultimately a recapitulation of the historical events that led to this position, and the current state of the Montenegrin village.

Keywords: Montenegro, population census, deagrarianization, village, agriculture, demographic structure

СОЦИОДЕМОГРАФСКА ОБЕЛЕЖЈА СТАНОВНИШТВА СРБИЈЕ СА ОСВРТОМ НА МЛАДЕ У РУРАЛНИМ ПОДРУЧЈИМА

Сажетак

У раду је указано на нека социодемографска обележја становништва у Србији са освртом на младе у руралним подручјима. На основу података Пописа 2011. и 2022. године може се увидети низ промена које су настале у структури становништва. Значајно се увећао удео старих са 65 и више година и смањио удео младих од 15 до 29 година у односу на укупно становништво. Показатељи структурних промена становништва су неповољнији у осталим насељима наше земље. Удео младих у наведеној животној доби је 15,7%, а само 5,8% у осталим насељима у односу на укупно становништво. Да би се колико толико побољшао животни стандард становништва осталих насеља, а самим тим и младих, неминовно је уредити инфраструктурну опремљеност не само путну већ и комуналну, опремити институције културе у оним областима и локалним заједницама где има становништва и на тај начин дати значајни допринос и шансу да пре свега млади буду значајнији носиоци развоја насеља, локалних заједница и области у којима живе.

Кључне речи: обележја становништва, структура, млади, рурална подручја.

Увод

Анализа социодемографских обележја становништва Србије указује на значајне промене. Низ истраживања указује на процес старења укупног становништва, где су такви трендови годинама претња и реалност са којом се суочава наше друштво. Услед негативног природног прираштаја укупно становништво земље се смањује при чему се повећава удео старих, а опада удео младих, посебно у руралним подручјима.

Услед великог пада наталитета и фертилитета као последице специфичног демографског развоја који се назива „друга демографска транзиција“ или

¹ sjelic@agrif.bg.ac.rs; ORCID 0000-0001-6783-5908

² marija.popovic11@gmail.com; ORCID 0009-0007-7397-7989

„постранзициона етапа“ све више је старих у нашој земљи. На старење становништва велики утицај имају и миграције посебно у последњој деценији прошлог века када је одлазило младо и високообразовано становништво. Миграција више стотина хиљада становника из земље допринела је убрзању процеса старења становништва Републике Србије (Милошевић Радуловић, 2023). На основу података Пописа 2011–2022. године Србија је земља старих, а све мање земља младих – зато им је потребно посветити дужну пажњу. Неопходно је указати на демографске потенцијале младих да би се предложила нека решења и мере за побољшање њиховог положаја, а самим тим и повећање јер су они будућност од чега зависи демографски развој земље. *Закон о младима* (2011) истиче да омладина или млади су лица од навршених 15 година до навршених 30 година живота.

Показатељи демографских промена структуре становништва и кретање младих према подацима Пописа становништва 2022. и 2011. године и структурне промене, посебно промена структуре младих у руралним подручјима, показују да их је све мање у односу на укупно становништво, а и укупно младо становништво земље. У том смислу све више осталих насеља је без становника и младих.

Тамо где је више старих него младих, више умирања него рађања, у таквим девитализованим селима и крајевима мало је перспективних појединаца и породица. У таквим местима се не граде путеви и школе, него се изграђено запушта, а отворено затвара. Села нестају не само зато што се млади из села одсељавају у градове него и зато што се у старој популацији много више умире него што се рађа (Митровић, 2015). Међу онима који из села одлазе у градове највише је младих. Наравно, одласком великог броја младих са села (момака, а затим и девојака) стварају се огромни проблеми демографског карактера – пад природног прираштаја и депопулација, све до нестајања појединих села (Шљукић, Јанковић, 2015).

У раду се анализирају социодемографска обележја становништва Србије према старости, полу, школској спреми, типу насеља са освртом на младе, а посебно у руралним подручјима (обухваћене су три петогодишње старосне групе од 15–19, 20–24 и 25–29 година). Указаће се на неке узроке и последице промена пре свега младог становништва.

Материјал и метод рада

У раду су разматрана нека социодемографска обележја становништва Србије са освртом на младе у руралним подручјима. Анализирани су подаци Пописа становништва 2011. и 2022. године, званичне публикације Републичког завода за статистику Републике Србије, Закон о младима, Стратегија пољопривреде и руралног развоја Републике Србије 2014–2024. године и доступна литература. Подаци су обрађени статистичким методама и приказани табеларно и графички на основу компаративне методе и неких индикатора структуре ста-

новништва по старосним групама, полу, школској спреми и типу насеља, а посебно младих с освртом на рурална подручја.

Резултати рада и дискусија

Попис становништва из 2022. године показао је сву комплексност демографских проблема са којима се Република Србија суочава последњих деценија и година. Због неповољних демографских тенденција као што су природно и механичко кретање становништва дошло је до структурних промена становништва, региона и области, демографске диспропорције, смањења укупног броја становника, повећања удела старих и смањења удела младих у односу на укупно становништво земље. На основу података Пописа становништва 2022. године укупан број становника у Републици Србији је 6.647.003. У односу на Попис становништва из 2011. године забележен је пад од 539.859 становника односно 7,2% од којих је младих од 15–29 година 274 241. Од укупног становништва највећи број живи у Региону Шумадије и Западне Србије, а највећа густина насељености становништва у односу на површину региона је на подручју Београдског региона.

Структура становништва према полу показује да је женско становништво бројније у односу на мушко становништво Републике Србије. За десет година забележен је укупан пад становништва за 538.859, где је број мушкараца мањи за 266.198, а жена 272.661 (Табела 1).

Анализа података по старосним групама показује да су становници мушког пола углавном бројнији до 50 година, а у животној доби преко 50 година увећава се број жена у укупном становништву.

Табела 1. Структура становништва по старосним групама, полу и типу насеља, 2011–2022. године у Републици Србији

Старосне групе	Попис 2011.				Попис 2022.			
	Градско		Остало		Градско		Остало	
	Мушко	Женско	Мушко	Женско	Мушко	Женско	Мушко	Женско
0–14	318 697	300 923	208 611	197 047	316 421	298 216	175 818	164 997
15–19	121 027	114 876	85 941	80 150	106 112	102 404	66 874	61 961
20–29	286 605	287 105	183 537	162 780	224 517	223 382	137 910	124 383
30–49	588 595	620 506	385 237	349 872	579 445	602 718	329 014	290 083
50–64	448 551	519 981	345 308	331 197	380 318	436 009	282 719	274 847
65–84	261 104	361 170	238 296	308 196	326 558	454 708	263 991	305 947
85 и више	14 526	28 206	12 141	25 677	24 809	45 165	17 472	30 205
Укупно	2 039 105	2 232 767	1 459 071	1 454 919	1 958 180	2 162 602	1 273 798	1 252 423

Извор: Обрачун аутора на основу базе података РЗС, www.stat.gov.rs

Старосна структура становништва је једна од најважнијих демографских структура. Представља удео становништва по старосним групама у укупном становништву. Ова структура је огледало развоја једне земље, те она најбоље приказује развојне тенденције дате популације у току одређеног периода. Све промене у старосној структури становништва јако су битне за демографски развој, па тако оне могу директно утицати на наталитет, морталитет, фертилитет, миграције и сл. Најважнији узрок промена у старосној структури је опадање наталитета што доводи до демографског процеса старења. На саму старосну структуру велики утицај може имати одлазак младог становништва у иностранство на школовање и останак у тим земљама, рађање у каснијем добу живота и формирање породице (Пенев, 2012; Јелић, 2017).

Континуирано старење становништва Србије је присутно већ дужи временски период и представља један од већих проблема у нашој земљи. Ово је врло неповољна појава и веома забрињавајућа. Веће учешће старијег становништва утиче и на економски развој тим пре јер се смањује потенцијал радно способног становништва. Женско становништво земље у просеку је старије у односу на мушко становништво. Разлике постоје по регионима и областима, а оне су посебно изражене у Региону Јужне и Источне Србије (Јелић, Јовановић, 2018). Демографски трендови посебно у неким руралним подручјима су све неповољнији (Влада Републике Србије, 2014).

Уколико се посматра просторна дистрибуција становништва, уочава се да су демографски најстарије сеоске, периферне и брдско-планинске средине. Њима прети гашење зато што се млади селе у градове због школовања, посла и бољих животних прилика. На подручју југоистичне Србије демографски трендови су још неповољнији, а проблеми још озбиљнији, па је суморна перспектива извеснија. Цела југоистична Србија је подручје које је највише девастирано у нашој земљи. Поред потенцијала са којима располажу – повољан геополитички положај и богатство природним ресурсима, ово подручје карактерише висока стопа незапослености, депопулација, старење становништва, смањење удела младих, низак ниво животног стандарда и др. (Милошевић Радуловић, 2023).

Према томе, старосна структура је неповољнија у осталим насељима него у градским насељима. Највећи удео старих од 65 и више година је у Региону Јужне и Источне Србије, а највише младих је у Региону Шумадије и Западне Србије.

Промена структуре становништва у периоду 2011–2022. године показује повећање удела старих са 65 и више година у укупном становништву и смањење становништва до 14 година, односно младих од 15 до 29 година. Такође, миграције које су настајале на релацији остала насеља (села) – градови довеле су до концентрације становништва у градовима и смањења у осталим насељима и њиховог пражњења (Јелић, Сурчулија, 2012). Данас имамо 3.918 осталих насеља у руралним подручјима која имају испод 1.000 становника, од чега 1.317 испод 100 у којима живи 54.544 становника (РЗС, 2023). У градовима живи 62,0% од укупног становништва Србије, а од тога је 9,8% младих од

15 до 29 година. У осталим насељима живи 38,0% од укупног становништва, а младих од 15 до 29 година је 5,9%.

Од укупног становништва 2011. године младих од 15 до 29 година било је 1.322.021, односно 18,4%, а у 2022. години 1.047.453 (15,7%). У овом периоду је дошло до пада броја младог мушког становништва са 677.110 колико их је било 2011. године на 535.413 становника у 2022. години. Кад је реч о младом женском становништву, у истом периоду забележен је пад са 644.911 на 512.130.

Посматрајући младо становништво у Републици Србији по регионима видимо да је број градског младог становништва 656.445 (62,7% од укупног младог становништва) и да је у свим регионима већи у односу на младо становништво на селу где живи 391.128 (37,3%) према подацима последњег пописа 2022. године (Табела 2).

Београдски регион према Попису из 2022. године имао је највише младих који су живели у градском насељу (216.065 односно 20,6%) у односу на укупно младо становништво, а у руралним подручјима највише је младих у Региону Шумадије и Западне Србије (139.624) и чине 13,3% укупног младог становништва Републике Србије.

Табела 2. Структура младог становништва према региону, типу насеља и полу, 2011–2022. године у Републици Србији

Тип насеља	Пол	Београдски регион		Регион Војводина		Регион Шумадије и Западне Србије		Регион Јужне и Истичне Србије	
		Број	%	Број	%	Број	%	Број	%
Попис 2011. године									
Градска	мушко	122 763	9,3	109 391	8,3	94 815	7,2	80 663	6,1
	женско	125 729	9,5	107 362	8,1	91 962	6,9	76 928	5,8
Остала	мушко	30 719	2,3	77 472	5,9	97 372	7,4	63 915	4,8
	женско	28 487	2,1	69 097	5,2	87 910	6,6	57 436	4,3
Попис 2022. година									
Градска	мушко	107 108	10,2	87 240	8,3	74 295	7,1	62 016	5,9
	женско	108 957	10,4	85 180	8,1	72 637	6,9	59 012	5,6
Остала	мушко	24 414	2,3	53 361	5,1	73 444	7,0	53 565	5,1
	женско	23 040	2,2	48 725	4,6	66 180	6,3	48 399	4,6

Извор: Обрачун аутора на основу базе података РЗС, www.stat.gov.rs

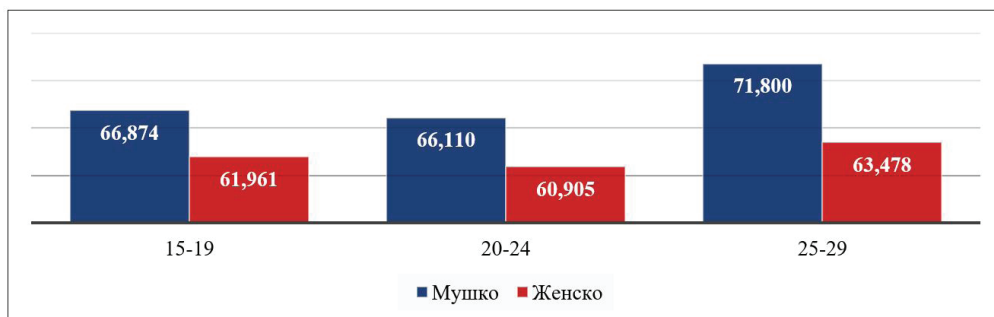
Полна структура је једна од најзначајнијих карактеристика становништва. Полна структура младих у Србији се незнатно мењала. Младо мушко становништво је бројније и чини 51,11% од укупне популације младих. Од укупног становништва већи је удео женског у односу на мушко становништво. Међутим, у осталим насељима удео мушког становништва је већи у односу на женско. Анализа података о младима од 15 до 29 година показује да је скоро две трећине у урбаним насељима, а једна трећина у осталим (Графикон 1).

Графикон 1. Структура младог становништва према полу у Србији, 2022.

Извор: www.stat.gov.rs

Руралног младог становништа од 15 до 29 година у Републици Србији има 391.128 од чега је младог мушког становништа 204.784 (52,4%), а женског 186.344 (47,6%) (Графикон 2).

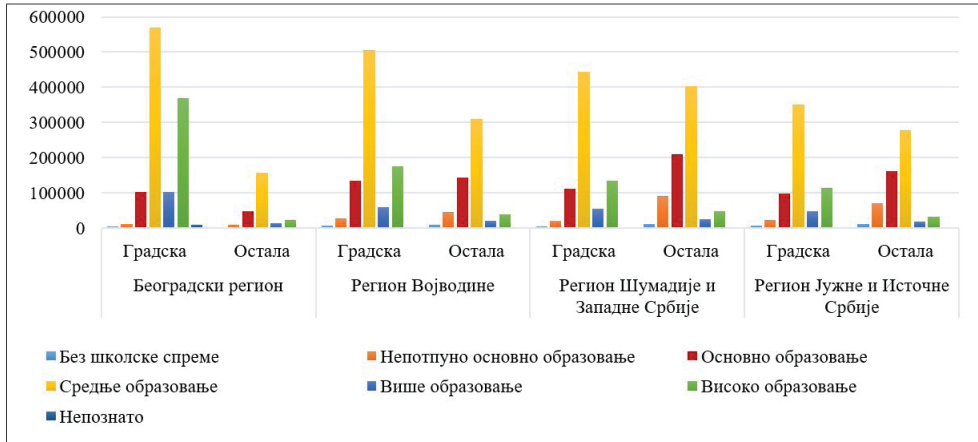
Графикон 2. Структура младог становништва у осталим насељима према полу у Србији, 2022.

Извор: www.stat.gov.rs

Удео младог становништва у односу на укупно становништво бележи значајан пад, што је директна последица пада природног прираштаја становништва и смањења укупног броја чланова у породици односно домаћинству. Од укупног броја младих скоро две трећине живе у граду, а једна трећина их је у осталим насељима. У градским насељима већи је удео мушког и женског младог становништва у односу на младо мушко и женско становништво у осталим насељима. Младо женско становништво пре одлази из осталих насеља у градска него мушко због низа разлога као што су: услови живота, недовољна инфраструктурна опремљеност, недостатак институција образовних, здравствених и др.

Образовна структура становништва има важну улогу у развоју региона, области, локалних заједница, тим пре што образовање представља важан чинилац социјалног и економског положаја становништва (Јелић, Сурчулија, 2013; Јелић, Поповић, 2021).

Образовна структура становништва показује да највећи број становника има средње образовање. Највећи број становника без школске спреме, са непотпуним основним образовањем и основним образовањем је на подручју Региона Шумадије и Западне Србије и Региона Јужне и Источне Србије, а посебно на подручју њихових осталих насеља. Са вишим и високим образовањем највећи удео становништва је у Београдском региону (Графикон 3).

Графикон 3. Становништво старо 15 и више година према школској спреми по регионима и насељима у Републици Србији, 2022. године
Извор: www.stat.gov.rs

На основу анализе података становништва према школској спреми у периоду 2011–2022. године дошло је до побољшања образовне структуре. У овом периоду смањен је удео становништва без школске спреме, са непотупним основним образовањем и основним образовањем (Табела 3). До повећања удела становништва дошло је са средњим образовањем, вишим и високим, а посебно младих у животној доби од 15 до 29 година (Бубало-Живковић, Лукић, 2015). У периоду између два пописа настављене су тенденције побољшања образовне структуре становништва.

Табела 3. Становништво старо 15 и више година према школској спреми у Србији, 2011–2022. године

	2011.	2022.
Без школске спреме	2,68	1,01
Непотпуно основно образовање	11,00	5,27
Основно образовање	20,76	17,80
Средње образовање	48,93	53,08
Више образовање	5,65	6,05
Високо образовање	10,59	16,40
Непознато	0,40	0,40

Извор: www.stat.gov.rs

Закључак

У периоду 2011–2022. године настале су значајне социодемографске промене структуре становништва Србије према старости, полу, школској спреми и типу насеља. За десет година смањено је укупно становништво за 7,2%. Удео становништва се повећавао у градовима, а смањивао у осталим насељима. Наведене тенденције су посебно захватиле Регион Јужне и Источне Србије. Старосна структура становништва је све неповољнија јер је 22,1% од укупног становништва са 65 и више година.

Удео младих од 15 до 29 година је 15,7% од укупног становништва од чега 5,9% живи у осталим насељима. Већи је удео мушког младог становништва у односу на женско становништво у животној доби од 15 до 29 година. Такође, већи је удео младих у животној доби 20–24 и 25–29 година у градским и осталим насељима мушког и женског становништва у односу на удео истих од 15 до 19 година.

Образовна структура становништва је побољшана јер је смањен удео становништва без школске спреме, са непотупним основним образовањем и основним образовањем, а повећан је удео становништва са средњим, вишим и високим образовањем. У регионима, областима и типу насеља постоје разлике у образовној структури становништва. Већи удео становништва без школске спреме са непотпуним основним образовањем и основним образовањем је у Региону Јужне и Источне Србије, Шумадије и Западне Србије, а посебно у осталим насељима.

Потребно је побољшање образовне структуре укупног становништва, а посебно младих од 15 до 29 година. Неопходно је посветити пажњу младима као генерацији будућности од којих у великој мери зависи демографски развој земље. Да би се побољшао положај младих у осталим насељима неминовно је побољшати инфраструктурну опремљеност и ангажовати потенцијале који постоје и развијати низ делатности уз веће ангажовање младих као основних носилаца развоја привреде и друштва.

Услед структурних промена становништва и убрзаног старења неопходно је пронаћи адекватна решења како би се успоставила економска и социјална решења. Потребно је предузимање адекватних мера и акција низа институција у области популационе и социјалне политике које су саставни део дугорочног развоја политике земље. У том смислу неминовно је доношење и усвајање стратегија, спровођење и праћење уз координацију свих надлежних органа земље и издавања финансијских средстава из буџета за реализовање низа мера и акција.

Литература

- Бубало-Живковић, М., Лукић, Т. (2015). *Млади у Србији почетком 21. века*. Београд: Републички завод за статистику.
- Влада Републике Србије (2014). *Стратегија пољопривреде и руралног развоја Републике Србије за период 2014–2024. године*. Београд: Влада РС.
- Закон о младима, *Службени гласник РС*, бр. 50/2011 и 116/2022 – др. закон.
- Јелић, С., Јовановић, Т. (2018). *Село у вртлогу промена*. Београд: Пољопривредни факултет, Универзитета у Београду.
- Јелић, С. (2017). Социо-демографска обележја младих у Србији с освртом на Браничевску област. У *Саветовање Костолац, Одрживи развој Браничевског округа и енергетског комплекса Костолац*, 93–102. <https://sites.google.com/site/savetovanjeukostolcu/>
- Јелић, С., Сурчулија, Ж. (2012). Миграцијске тенденције становништва на релацији село-град у Србији. У В. Вукотић и други (ур.), *Становништво и развој*, 202–211. Београд: Центар за економска истраживања Института друштвених наука.
- Јелић, С., Сурчулија, Ж. (2013). Карактеристике образовања и структура занимања у контексту развоја српског друштва. У В. Вукотић и други (ур.), *Становништво и развој*, 285–293. Београд: Центар за економска истраживања Института друштвених наука.
- Јелић, С., Поповић, М. (2021). Демографске промене и образовање у фокусу тржишта рада у Републици Србији. У С. Стојшин, М. Шљукић, Ј. Чикић (ур.), *Друштвени развој и демографске промене*, 59–74. Београд: Српско социолошко друштво, Институт за политичке студије, Нови Сад: Филозофски факултет.
- Митровић, М. (2015). *Села у Србији промене у структури и проблеми одрживог развоја*. Београд: Републички завод за статистику.
- Милошевић Радуловић, Ј. (2023). *Социологија старења*. Ниш: Филозофски факултет. <https://doi.org/10.46630/sst.2023>
- Пенев, Г. (2012). Етничка структура становништва балканских држава крајем 20. и почетком 21. века. *Теме*, 36(4): 1535–1557.
- Републички завод за статистику (2023). *Попис становништва, домаћинства и станова 2022. године, Старост и пол, подаци по насељима*. Београд: РЗС.
- Републички завод за статистику. www.stat.gov.rs Приступ 15. 8. 2024.
- Шљукић, С., Јанковић, Д. (2015). *Село у социолошком огледалу*. Нови Сад: Mediterran Publishing.

Sreten M. Jelić
Marija D. Popović
University of Belgrade
Faculty of Agriculture
Belgrade

SOCIO-DEMOGRAPHIC CHARACTERISTICS OF THE POPULATION IN SERBIA WITH REFERENCE TO YOUNG PEOPLE IN RURAL AREAS

Abstract

The paper pointed out some socio-demographic features of the population in Serbia with reference to young people in rural areas. Based on the 2011 and 2022 Census data, a number of changes in the population structure can be seen. The share of the elderly aged 65 and over increased significantly and the share of young people aged 15 to 29 decreased in relation to the total population. Indicators of structural changes in the population are less favorable in other settlements of our country. The share of young people in the specified age is 15.7%, and only 5.88% in other settlements in relation to the total population. In order to improve the standard of living of the population of other settlements, and there fore of young people, it is inevitable to arrange infrastructure equipment, not only roads but also communal, to equip cultural institutions in those areas and local communities where there are populations and in this way give them a significant contribution and chance that, first of all, young people are more important carriers of the development of settlements, local communities and the areas in which they live.

Keywords: population characteristics, structure, youth, rural areas

МЕГАЛОПОЛИС ЈЕ ПОБЕДИО: НЕМА СЕЛА НИ МЛАДИХ НА СЕЉУ

Сажетак

Од педесетих година прошлог века почиње масовно исељавање становништва из села у градове, потом ће уследити миграције из земље у свет. Села ће се у Србији празнити стихијски до нестанка живота у њима у неких хиљаду и двеста случајева. Многим селима, где још понеко живи, предвиђа се слична судбина. Са нестајањем села нестаје и традиционална народна култура, која је народ чинила виталним и моралним. А онда смо се предали (духовној) власти мегалополиса, који нам се свакодневно руга са насловних страница новина фотографијама неких обнажених жена. Као да вели – каква ваша демографија, какав наталитет, чему вам то.

Кључне речи: села, градови, традиционална култура, победа мегалополиса.

*Ми смо дужни да будемо оптимисти
у општој катастрофи у којој живимо.
(Богољуб Шијаковић на предавању
„Завјет и нормативност“)*

Реч *мегалополис* добила је код нас тамни сјај захваљујући Слободану Владушићу и његовој докторској дисертацији о Милошу Црњанском, која је објављена под насловом *Црњански, мегалополис*. То значи да је најпре Црњански био заслужан за предосећај злехуде моћи превеликих градских агломерација. Владушић ће касније објавити и књигу *Завет и мегалополис*. Аутор је у овим и другим својим књигама дефинисао мегалополис, упућивао на његова својства и указивао на опасности које он ствара попут офанзивног космополитизма, људске обескорењености, контролисаног и изманипулисаног живљења, круљења идентитета тако што онај велеградски полако али сигурно нагриза онај национални и томе слично.

Ја се овде не могу упуштати у сложени посао разјашњавања природе мегалополиса и његовог дефинисања, већ ћу остати код тога да је мегалополис напросто некаква велика несрећа која је настањена на Западу ове планете. Она чини велико зло и онима који су је створили, али још више нама који тако без-

¹ ljubinko.milosavljevic@gmail.com

азлено и немоћно осећамо природу њених дејстава. Штавише, рекао бих да сва зла овога света потичу из те јазбине и у њу се поново враћају ради освежавања и хиперпродуковања. Отуда долазе све те лудости и глупости, подлости и лицемерја, лажни хуманизми и жестоки антихуманизми, сав тај мрак и отров на овој планети. Мегалополис је упорни сејач сваковрсне пустоши. Нимало није ни лако ни једноставно супротставити се његовој антидемократској, антихуманистичкој и антихришћанској природи, насталој на развалинама цивилизације Запада. Али је крајњи дефетизам ако се поверује да је то немогуће и узалудно; јер смо дужни, како рече писац, да будемо оптимисти.

Одсуство мере или бујице остављају пустош

Савремени свет, за који се разложно све чешће говори да срља у пропаст, бар у једном случају показао је невероватну мудрост и умешност. Кинези су не тако давно, после преживљавања сваковрсних лудила током тзв. културне револуције, успели да обједине две теоријски непомирљиве супротности. Под геслом једна земља два система, после претходно лансираног слогана – нека цвета хиљаду цветова – они су остварили невероватан не само технолошки напредак. Обједињујући у истој држави две (теоријски) тешко помирљиве идеологије, до скоро најмногљуднија држава света је од прихватања либерализама добила полет приватне иницијативе, а од социјализама је задржала строгост друштвене контроле, која не допушта да се у обиљу понуђених слобода склизне у некакву бестрагију.

Ми Срби нисмо показивали склоности и умешности ка сличним синтезама; пре би се могло рећи да нежељено и несвесно робујемо крајностима и неумереностима. Лишени смо осећања да није добро прекорачивање мера, да је најбоље имати *Ne quid nimis* (Ничег сувишног), како су то некада Латини говорили. Из традиционално уређеног света, у коме смо вековима живели, веома нагло и безобзирно смо похрлили у сваковрсне модернизације. При томе нисмо одолели изазову техничког, што је наравно добро, али смо апстраховали духовно, у најбољем случају, ставили смо га на распеће.

То одсуство осећања за меру учинило је не само да нисмо успели да сјединимо непомирљиве супротности (као Кинези) већ смо изгубили и осећање да живот тражи да постоје два кључна насеобинска ентитета у којим он треба да се одвија. Зар је нормално да постоје само преоптерећени градови и пуста села. Такво стање ствари има трагичне последице по људске животе, по опстанак државе и нације, али и по саму природу. Пустош у природи, а вероватно и у људским душама оставља *рурални егзодус*, како је Мандерс назвао масовни бег из села због обећаног бољег живота негде другде. Свакако да се у градовима сливају те бујице, само што је тешко знати у чијим градовима више – у домаћим или страним.

Патријархални свет који памтим

Тај традиционалан, патријархални свет био је, упркос превеликом сиромаштву које је у њему владало, можда баш и томе захваљујући, зачуђујуће добро чак можда савршено уређен. Нико у њему није био усамљен и незапослен, нико заблудео, ни обестан. То веома смислено уређење света и живота у њему створио је неки виши, надљудски, божански ум, или је оно, ако нам више одговара рационално објашњење, плод вишевековног људског искуства. Најбољу примену тог искуства, његово константно практиковање називамо традицијом. Значи, ако је патријархална уређеност света била плод људског искуства, традиција је нешто што се ствара, постоји и чува, да би она усмеравала будућа стварања.

Пре него би се нешто настојало да уради традиција је неминовно нормирала шта, како треба и мора да се чини. Зато је код многих људи изазивала снажан отпор јер је спутавала пориве ка квази или opakим слободама. Захтеви које је неговала традиција стварали су осећај спутаности, превеликог ограничавања. Због тога је рушење традиције био неписани, али веома често практиковани императив модерних времена. Притом се понајмање веровало да је то сечење гране на којој се вековима седело. А кад је већ грана довољно насечена дешавају се својеврсни обрти. Све чешће се чује модерни жал и несувисла тежња ка повратку традиционалном када тако нешто више није могуће.

Свет у коме сам рођен и који из детињства памтим био је патријархалан, традиционално организован, модернизацијом још ни мало тада није био нарушен. У њему се живело на земљи и од земље и то веома тешко, али на изванредан начин и врло лепо. У њему се певало уз рад и после рада. Певало се из радости живљења, не због пијанства. Људи су певали за себе и за друге, али нису могли ни да сањају да ће се данас одлазити на градске тргове где сиротињска маса добровољно и са одушевљењем слуша одвећ добро плаћене певаче.

У том свету опстајало се захваљујући мишицама људи и стоке, готово без икакве помоћи техничких направа. У њему се знало ко, кад и шта треба да чини. Заједница је бринула о појединцу, а појединац је морао да поштује правила живота заједнице и да се повинује њеним захтевима. Људско биће је морало да буде део неке целине, породичне, локалне, националне и ине, а никако не усамљена и заблудела индивидуа чије понашање усмеравају сугестије (не) добронамерних непознатих, виртуелних особа.

Морални закон је у патријархалном свету свакоме веома наглашено лебдео изнад главе. Леп живот, који се и тада прижељкивао као и данас, зависио је само од поштеног рада, а постизао се првенствено захваљујући трговачкој или занатској умешности, никако не трговањем робом која уништава људе или још горе трговином људима. Нико се у том свету није хвалио да ће се због криминалне динамике сопственог живота веома брзо видети са својом дружином у читуљи. Напротив, богатији људи мислили су на спас сопствене душе, па су своје богатство остављали свом народу захваљујући коме су га и стекли.

Тај патријархални свет одликовало је велико сиромаштво, технолошка заосталост, али и начин живота без сувишних потреба. У њему је постојао високи наталитет, поред осталог и зато што се сматрало да је право богатство имати децу. Говорило се да чаша и деце у кући никада није доста. Том свету на супрот модерни свет карактеришу бела куга и закоровљени простори, запуштеност природе и њена угроженост од нуспродуката цивилизацијског напретка. Права и слобода у модерном свету задобила су орвеловске форме. Слобода се претворила у своју супротност, а тежња ка равноправности изродила се у сталну тенденцију да се по сваку цену буде бар мало равноправнији.

Покушаћу да једноставно и сликовито упоредим та два света, традиционални и модерни, суочавањем за њих два репрезентативна „предмета“, једног сеоског, давнашњег и овог данашњег, градског, мегалополисном. Нека то буду гасарче, репрезентант првог, патријархалног света и вештачка интелигенција, изум и највећа непознаница овог модерног доба. Шта је то гасарче на срећу готово да данас више нико не зна, чак не ни сваки припадник моје и старије генерације. То је била веома проста направа у коју се сипала нека запаљива течност која, када се упали фитиљ, разгони мрак тек толико да се човек једва може кретати у простору. Шта је вештачка интелигенција, које су јој могућности и границе, какве су јој добре и рђаве стране, то изгледа још нико не зна, али свеједно, она је све присутнија чак и у свакодневним животима људи, све више се практикује и злоупотребљава.

Оба та изума створена су да служе човеку; сваки је у основи користан, али може да буде и веома опасан. С првим, услед мале непажње, може да се лако запали кућа. Шта све може да се учини са вештачком интелигенцијом још се поуздано не зна, али се сумња да тај, међу најновијим човековим изумима, може да елиминише човека на планети, да га учини сувишним.

И без вештачке интелигенције свет је ишао к томе да човека и природе буде све мање, а технике, са њеном помоћи, али и са својеврсним терором, све више. Исконске природе и живота у њој је такође све мање, али је зато урбанизованог света и људи у њему све више. Та концентрација људског мноштва на малом простору оправдано је изазивала чуђење неких писаца – како то да људи тако сабијени на малом простору међусобно не кидишу једни на друге – питали су се они. Данас је такво чуђење све ређе јер су инциденти све чешћи, као што је и одсуство смисла живљења у потрошачком свету све уочљивије. Пет дана мукотрпног рада, па програмирани лет на некакве Малдиве или неко томе слично место, па опет *semper idem* (увек исто), до бесконачности и бесмисла живљења.

Патријархални свет је умео да приређује људима мале радости и велике туге, али је умео и да неадминистративно санкционише некаква мала зла и обести. Деца су и у нему била склона, можда више него данас, разним несташлацима. Јурила су и она за ситним дивљим животињама и из неког агресивног порива безразложно су их убијала. Али упоредо са рђавим несташлацима код деце развијала се, а потом и неговала, нека специфична врста самилости. Она није настајала по начелима моралне аутономије, већ због претње казнама.

Нека од деце веровала су и то преносила другима, да се не сме убијати гуштер, ласица или нека слична животиња. Ако се то деси, она ће, док издише, клети (укунути) онога који је то учинио. Следило је онда упозорење на последицу свега тога; ономе ко то чини може умрети мајка. Има ли од таквог упозорења бољег табуа који штити животиње?

Али грехом се није сматрало ако се гуштеру, у некаквој јурњави, ишчупа реп и стави за сопствену капу (шајкачу). Веровало се да то доноси срећу. Дечак ће се тако посрећити а гуштеру ће израсти нови реп, па нико неће бити ни на каквом губитку. Данас деца пиштољима убијају другу децу или без имало самилости туку до смрти људе у најбољим годинама, малтретирају своје учитеље и смишљају све невероватнија и инвентивнија зла. Са све већом модернизацијом света као да све више ишчезавају осећања за грех, срам и страх. Законске санкције долазе *post festum*, али оне ништа не спречавају нити то могу већ само успостављају правду, ако и то уопште чине.

Сеоска демократија које више нема

У селима је традиционално неговано нешто што бих назвао сеоском демократијом. Ова синтагма може да асоцира на демократију у старогрчким полисима. Али ту се нису водиле расправе о филозофским већ само о неким практичним питањима. Ти скупови сељана одржавани су према потребама. Најављивани су лупањем неким тврдим предметом, чекићем или каменом по неком звечећем металу. Био је то позив мештанима да дођу у центар села ради договора о неким важнијим сеоским пословима, попут поправке пута, организовања жетве и вршидбе, забране поља за заједничко коришћење, прелазак на обавезу да се у летњем периоду користи само сопствена имовина, или је пак скуп имао за сврху упознавање сељана са неким одлукама државних или локалних власти.

Ова врста скупова, где се и расправљало и одлучивало, називала се скупштином. То значи да је овај облик окупљања, вид најнепосреднијег демократског одлучивања, био претеча народне скупштине. Тај вид окупљања, уз неке временске модификације, постојао у српском народу свакако од давнина. Има мишљења да своје прапорекло сеоска демократија има у Старој Грчкој. „Наиме када се старогрчка реч *демос* преведе реч је о народу, али да ли је то сасвим тачно? *Демос* првобитно није означавао народ, него село. Тако се, дакле, мисли на сеоску заједницу, као најмању управну јединицу. *Демос* и *кратија* значе нешто друго, а не власт народа. Првобитно то значи власт села“ (Крстић, 2016).

И док су од доба Немањића и после њих одржавани државни сабори на којима је учествовало највише племство и свештенство, сеоска демократија била је скуп сељана (отуда скупштина), углавном са по једним мушким представником из сваке куће. Она је представљала празачетак нашег парламентаризма. У тој и таквој демократској традицији изабран је Карађорђе за вођу Првог

српског устанка, а не на некаквом државном сабору, јер државе тада нисмо ни имали. Показало се да је то тада био једини могући начин долажења до вође, али и да је избор био добар.

Данас нема људи, села су испражњена, а са локалним властима се комуницира мање-више једнострано – испоручивањем пореских решења на имовину. Постоје додуше председници тзв. месних заједница, али се они по правилу не истичу неким великим трудом јер тај посао обављају непрофесионално, с уверењем да ће им то донети некакву личну корист попут рецимо запослења некога од чланова породице. Може се сматрати да би адекватније било законско решење по коме би уместо председника месних заједница одговоран за сеоске послове био управник села (попут управника стамбених зграда), што би вероватно допринело ефикаснијем решавању сеоских проблема.

Самоуправа слободне сеоске заједнице функционисала је веома добро док су у селима живели само сељаци, док им се нису придружили повратници из војних, полицијских и других државних служби. Они су аргументоване расправе на тим скуповима претворили у својеврсна наређивања и груба разрачунавања са другачијим мишљењима. Онда су аутентични сељаци заћутали. Како су се села све више празнила, са нестајањем људи гасила се прастара сеоска демократска пракса. Био је тада то свет још увек без медија, односно бар у селима без готово никаквог њиховог утицаја. А онда ће мегалополис, не само посредством медија, али највише помоћу њих, одрадити свој модернизацијски посао урушавања свега оног што је тај стари свет чинило виталним, мудро уређеним и морално устројеним.

Како села можда могу повратити душу

Вековима су Срби живели у том традиционалном, патријархалном свету. Наравно, села су била места где се у исконском облику упражњавао тај начин живота и где се стварала али и трајала народна култура. Било је то тада и природно и готово једино могуће. Током вековног ропства под Турцима Србима су била препуштена готово искључиво села, док су Турци углавном живели у градовима. Многе планинске забити, места где су некада били збегови, претворена су у насеља јер је у равницама било тешко идентитетски и економски опстајати. Висока брда и велике надморске висине имају значајне заслуге за очување нашег националног идентитета.

Све негде до почетка друге половине XX века, до педесетих година, број становника у нашим селима био је несразмерно већи од онога у градовима. Онда су градови постали места за прилив људи из села у време још увек велике наталитетске виталности. Сеоски поседи су се деобама земљишта претварали у минијатуре од којих се није могло живети. Зато су првобитне миграције из села у градове биле спасоносне и за села и за градове.

Град је добијао здраве и способне људе, одличну радну снагу за тада започету индустријализацију. Али тај, педесетих година прошлог века започети

процес, никада се више није заустављао, штавише задобио је ужасавајућу форму управо због одсуства мере. Многа села постала су бивша зато што у њима давно више нико не живи. Та неман прети да захватити готово сва српска села, сем оних која су надомак већих градова. Сада већ и многим варошицама и варошима прети судбина која је већ задесила многа села. Какве то последице може имати и има по опстанак нације можда се неко и запитао, али ништа озбиљно није учињено да се тренд заустави и евентуално преусмери.

Наслови текстова у медијима већ годинама сведоче и упозоравају: „Зашто нестају српска села у Србији“, „Нестајање села значи нестајање Србије“, „Суморна слика српских села“. „Има ли наде за српска села?“ „Свако четврто село у Србији нестаје“ „Како спречити нестајање села?“ „Како обновити српска села која изумиру“ и томе слично. По свој прилици не нестају (или су већ нестала) само она села где су у турска времена били збегови, већ и она лоцирана на много повољнијим местима.

Нестанак села и сељака у Србији, сматрају неки, последица је освете наших непријатеља, потомака окупаторских војника које су српски сељаци побеђивали у два светска рата. Притом се наравно превиђа да је живети и радити на селу не само веома тешко већ и неисплативо, па одлазак у град или у иностранство представља начин опстанка. Опет нам склоности ка крајностима, одсуство осећања за меру, наплаћују свој сурови данак. Огромни простори, где се некада живело и рађало, ничему више и ни за шта не служе.

У ово наше време као да теку два паралелна (неприродна) процеса према природи, оној општој, универзалној, космичкој, као станишту свега живог и неживог, и оној људској, која би такође требала да опстаје на природан начин. Француски православни теолог-философ Жан Клод Ларше (2024, 75–100) указује како је савремена мисао обележена одбацивањем појма *људске природе* и које су последице таквог сагледавања људског бића. Почело се са теоријом *рода*, сматра он, којом се полови мушко и женско означавају друштвеним конструкцијама које треба деконструисати. У савременом свету се, после тог најпре само теоријског одбацивања *људске природе*, прешло на стравичне интервенције на људском телу. Медицински ум, уз помоћ техничких средстава, ту чини невероватна чуда па изгледа да је у таквим пословима неупоредиво успешнији него у лечењу болести. Француски аутор затим детаљно анализира друштвене последице одбацивања појма *људске природе*, који је вековима био један од кључних у филозофским промишљањима.

Слично бива наравно и са природним простором на коме обитава човек. Техничке интервенције над њим могу да буду сурове (самоуништавајуће), али ништа мање погубне последице настају од нечињена. Сва природа најбоље дише када човек на њој пребива и култивише је. Природа саму себе не уме да чува и узгаја сем на изузетним, ретким местима. Што би рекао Жан-Жак Русо „Природа нас никада не вара; ми себе варамо“. Када из ње прво нестану чобани, па сељаци, онда она бива у великој мери угрожена, упркос све већој „политичкој“ бризи за њу од извесних страначких и (не)стручних чинилаца. Сељаци су природу некада чували и неговали сасвим спонтано без икакве помпе и буке јер су били и осећали себе њеним неодвојивим делом.

Док су постојала села, са свим њиховим и сваковрсним сиромаштвима, наталитет је код нас био солидан, чак можда изванредан. Данас кад села мање-више нема, имамо већ годинама тзв. „белу кугу“, депопулацију, већи морталитет од наталитета. Сада смо и ми дошли у оно стање о коме смо пре коју деценију са чуђењем причали као о виду дегенерације неких западних нација. Али да по нас Србе буде још много горе учиниле су многе западне државе „измишљајући“ (за њих) прилив, за нас „одлив мозгова“. Била је то компензација за нешто раније код њих започете цивилизацијске стерилизације од рађања.

За наше образоване и талентоване особе одлазак у свет био је спас од живота у амбијенту који доноси разноврсне неправде, материјалне и духовне. Давно је уочено да је нашем менталном склопу својствено да неретко накарадно реагује према елементарном захтеву да се буде коректан према сваком људском бићу. Отуда нам понекад велико уживање причињава понижавање другог, игнорисање његових вредности, а богме и наношење некакве веће пакости.

Некада су у селима комшије сељака били учитељи, наставници, свештеници понеки службеник попут рецимо поштара и матичара. Данас готово да нико од њих, сем можда у неким већим селима, тамо више не живи. Они долазе у села на своја радна места из оближњих градова, вароши и варошица. И што је још апсурдније; неки по читав дан раде на својим сеоским имањима, а ноћи проводе у варошима. Некада је било тешко живети на селу, данас је изгледа постало непривлачно, чак рекло би се срамно. У селима се углавном ништа не дешава јер где нема људи нема ни дешавања. Људи се усамљују и повлаче у себе, па уместо каквог таквог колективног живота, најбољи пријатељи постали су им телевизори и мобилни телефони.

Ако сељаштво као *темељ друштва*, каквим га је сматрао Мендрас, нестаје, јер га је глобализација осудила на пропаст, то не би требало да значи да морају да нестану и села. Код нас су неке веома популарне личности из света културе изабрале да живе на селима. Тај њихов избор није имао много следбеника, али је показао да живот у селу не мора да буде достојан само презира, што је код нас неретко био, већ и да треба да постане пожељан. Поготову сада када је градски живот постао веома стресан због сваковрсних стешњености и саобраћајних гужви које људе чине веома нервозним.

Али све неподношљивији градски живот не би требало да буде једини разлог за побуну против немани мегалополиса – његовог поништавања демографских, културних и иних успона, који су уносили смисао и лепоту у људско живљење. Та побуна би требало да започне ревитализацијом већине српских села, сем можда оних где су некада били збегови. Била би то спасоносна, за сада неизгледна, друштвена промена и велика добробит за народ и државу. Дивно би било када бисмо поново имали лепа села (која не горе) и младе у њима, бар приближно као некада. А када бисмо константно и веома упорно неговали разумне жеље, упркос катастрофалном стању у коме се налазимо, оптимизам би нам свакако морао бити сасвим разложен.

Литература

- Гулан, Б. (2019). *Руралне средине у Србији – Спасавање села и државе*. Нови Сад: Прометеј.
- Dorđević D. R. (1988). Elementi teorije seljaštva i njegova aktuelnost danas. *Polja*, XXXIV(353/354): 368–369. <https://polja.rs/1988/353354/>
- Крстић, М. (2016). *Продана демократија – Пут у ропство*. Нови Сад: Прометеј.
- Ларше, Ж-К. (2024). *Одбацивање појма људске природе у савременом свету и његов штетни утицај на друштво*. У К. Митровић, Ј. Бојовић Јоксимовић (ур.), *Многолетна писања сабрамо у једно*, тематски зборник посвећен професору Драгиши Бојовићу, 75–100. Ниш: Центар за црквене студије.
- Марковић-Крстић, С. (2011). *Природност живота у селу*. *Теме* 35(1): 323–329
- Mendras, H. (1987). *Seljačka društva*. Zagreb: Globus.
- Шљукић, С., Јанковић, Д. (2015). *Село у социолошком огледалу*. Нови Сад: Mediterran Publishing.

Ljubinko M. Milosavljević
University in Niš
Faculty of Philosophy
Niš

MEGALOPOLIS WON: THERE ARE NO VILLAGES NOR YOUNG PEOPLE IN THE VILLAGE

Abstract

Mass emigration of the population from villages to cities began from the fifties of the last century; then migrations from the country to the world will follow. Villages in Serbia will be spontaneously emptied until the disappearance of life in them in some thousand and two hundred cases. A similar fate is predicted for many villages, where some still live. With the disappearance of the village, the traditional folk culture that made the people vital and moral also disappears. And then we surrendered to the (spiritual) authority of the megalopolis, which daily mocks us from the front pages of newspapers with photographs of some naked women. It is like he is saying – what about your demographics, what about birth rate, why do you need it.

Keywords: villages, cities, traditional culture, victory of the megalopolis

ДЕМОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ СЕЛА ОПШТИНЕ ЗАЈЕЧАР³

Сажетак

Демографске прилике у Србији су веома неповољне. Досадашња социодемографска истраживања указују на значајне промене у сфери природног и механичког кретања становништва. Простор Републике Србије, а посебно регион Јужне и Источне Србије, захватили су бројни неповољни процеси као што су: старење становништва, депопулација, опадање стопе природног прираштаја, миграције становништва, незапосленост.

Становништво Србије се према резултатима Пописа 2022. године налази у стадијуму најдубље демографске старости. Сеоска насеља се налазе у стадијуму најдубље демографске старости, док се поједина градска насеља и даље налазе у стадијуму дубоке демографске старости. Можемо рећи да је Република Србија демографски поларизована средина, што се посебно истиче кроз депопулацију, старење становништва и стопу незапослености. Разлике су видљиве и у структури становништва међу регионима и насељима у Србији. Према подацима Пописа из 2022. године удео лица старијих од 65 година у укупној популацији износи 22,1%, а удео млађих од 15 година 14,4%. Најнеповољнија демографска ситуација је у Региону Јужне и Источне Србије, где је скоро свако четврто лице (23,7%) старије од 64 године.

Циљ овог рада је да укаже на промене у демографској структури становништва Општине Зајечар. Неки од кључних фактора који утичу на тренутну демографску структуру су: лоша инфраструктура и недостатак економских улагања. Демографске (не)прилике су посебно видљиве у региону Источне и Јужне Србије. Овим радом желимо да укажемо на промене у кретању становништва у Општини Зајечар, упоредном анализом података из пописа 2002, 2011. и 2022. године.

Кључне речи: депопулација, старење становништва, миграције, демографске промене, рурални развој.

¹ andjela.bozic@filfak.ni.ac.rs; ORCID 0009-0007-1634-3285

² mihailo.petrovic@filfak.ni.ac.rs; ORCID 0009-0002-1709-0906

³ Рад је припремљен уз финансијску подршку Министарства науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије. Истраживање је обављено у оквиру пројекта *Популаризација социологије и истраживачке делатности 2* (број 336/1-6-01) који реализује Филозофски факултет у Нишу.

Увод

Бројна социодемографска истраживања указују на значајне промене у природном и механичком кретању становништва Републике Србије у последњих 50 година, док је резултат тих промена интезивно старење становништва (Марковић Крстић, 2018, 179). Демографске прилике у Републици Србији су веома неповољне. Најнеповољнија демографска слика је у региону Јужне и Источне Србије, где се могу издвојити два кључна фактора:

1. Негативан природни прираштај – бележи негативне тенденције још од 90-их година прошлог века. Број становника у овом региону нагло опада услед ниске стопе наталитета и фертилитета, а повећане стопе морталитета услед старења становништва. Резултати последњег пописа становништва указују на то да је свака четврта особа у овом региону старија од 64 године.
2. Миграције – масовне миграције младих људи у веће градове или иностранство у потрази за бољим условима живота и послом доводе до пражњења села и опадања броја становника. Период транзиције и гашење државних предузећа утицао је да одређени број младих радно способних људи остане без посла.

У фокусу рада су социодемографске промене у општини Зајечар. Поред различитих метода помоћу којих је могуће анализирати демографске промене, у раду је коришћена дескриптивна статистичка анализа. Методом дескриптивне статистичке анализе приказане су опште демографске промене у општини Зајечар у последњих 20 година. Општина Зајечар је одабрана као највећа општина Тимочке крајне, али и као административни, образовни и политички центар овог дела Републике Србије. Међутим, последњих деценија, као и већина општина Источне и Јужне Србије, општина Зајечар се суочава са негативним демографским тенденцијама. Циљ рада је да укаже на промене у демографској структури становништва општине Зајечар.

Метод и узорак

Методом дескриптивне статистичке анализе указује се на промене у демографској структури становништва општине Зајечар, тј. на промене у основним динамичким компонентама као што су број становника, индекс старости и просечна старост становништва. Анализирана су три села која се граниче са градом (Грљан, Велики Извор и Звездан) и три села која су удаљена од општинског центра (Бруник, Врбица и Велики Јасеновац). За овакав узорак аутори су се определили јер су претходна истраживања указала на то да постоји снажна поларизација и централизација становништва у општинском центру и селима која се граниче са општинским центром (Грљан, Звездан, Велики Извор), док се број становника смањује у удаљеним и руралним подручјима (Радивојевић, Миловановић, 2018, 174).

Демографске одлике општине Зајечар и територијални оквир истраживаног подручја

Општина Зајечар је смештена у котлини реке Тимок, док географски припада источној Србији. Општину сачињавају 42 насеља, а заједно са општинама Књажевац, Сокобања и Бољевац чини административну Зајечарску област (Закон о територијалној организацији Републике Србије, 2016). Становништво је већим делом концентрисано у самом граду (67,6%), који уједно предствља економски, административни, културни и политички центар општине. Демографске прилике у општини Зајечар показују негативне тенденције у погледу опадања броја становника, повећању индекса старости, као и смањењу удела младог становништва (Радивојевић, Миловановић, 2018, 171). Број становника је у последњих 20 година у општини Зајечар смањен за 27,2%. Дрasticно смањење броја становника приметно је између последња два пописа. Према резултатима Пописа из 2022. године број становника је смањен у целој општини за 19,2% у односу на Попис из 2011. године (Табела 1). Док је смањење броја становника нешто мање у самом граду, демографска слика је веома драматична у осталим областима (РЗС, 2012, 408; РЗС, 2023, 494). Број становника у осталим областима је у последњих 20 година смањен за 41,30%, што нам указује на процес уситњавања појединих места у овој општини. Неповољна демографска слика нам указује на неповољан раст насеља са негативним природним прираштајем (Митровић, 2014, 14). Разлоге за овако неповољну демографску слику можемо наћи у старењу становништва, депопулацији, миграцијама и деаграризацији. Такође, овако неповољна демографска слика резултат је лоше инфраструктуре и слабих економских улагања. Иако је пад броја становника забележен на територији целе општине, становништво се све више концентрише у самом граду.

Табела 1. Становништво у општини Зајечар, 2002–2022.

Тип насеља	2002.		2011.		2022.		Промена броја становника 2011/2002.	Промена броја становника 2022/2011.
	Број	%	Број	%	Број	%		
Општина Зајечар	65 969	100	59 461	100	47 991	100	↓-9.86%	↓-19.2%
Градска	39 491	59,9	38 165	64,18	32 448	67,6	↓-3,36%	↓-15%
Остала	26 478	40,1	21 296	35,82	15 543	32,4	↓-19,5%	↓-27%

Извор: РЗС, 2003; РЗС, 2012, 408; РЗС, 2023, 494.

Сада ћемо се осврнути на промене у броју становника самих села која су ушла у узорак (Табела 2). Бројни демографи, социолози и економисти примећују да у сеоским насељима опада број становника, а нека од њих постају

географски топоними, јер остају без становника. У ближој будућности, села као што су Брусник (184), Врбица (150), Велики Јасеновац (184) (Боровац 114 становника, Заграђе 167 становника који нису ушли у узорак), претендују да постану географски топоними (РЗС, 2023, 494–498). Овакава песимистична слика је резултат смањења стопе наталитета (мањи удео младог репродуктивно способног становништва), повећане стопе емиграција, али и повећане стопе морталитета. На основу анализе резултата последњег пописа можемо видети да је демографска слика све драматичнија и у селима која се граниче са самим општинским центром. У категорију села са преко 2000 становника данас спада једино село Велики Извор. Село Грљан, некада највеће село Општине Зајечар, а уједно и једно од највећих села Тимочке Крајине, данас има 1914 становника, што је за 32,6% мање него 2002. године (РЗС, 2003; РЗС, 2023, 494).

Разлоге за овакву неповољну слику можемо наћи у све чешћим емиграцијама, деаграризацији ових села, али и у смањењу стопе фертилитета и природног прираштаја како у самом Зајечару тако и у околним селима. Недовољан број аутобуских линија и недостатак економских улагања у овај крај, свакако доприноси континуираном смањењу становништва у селима ове општине. Недостатак економских улагања доводи и до малих или непостојећих могућности за рад, што додатно подстиче младе људе да се селе у урбане центре где могу наћи боље услове за рад и живот. Већ лошу ситуацију проузроковану недостатком економских улагања и лошом инфраструктуром, додатно компликује затварање школа и амбуланата у појединим селима. Због затварања школа деца из мањих села морају да путују у удаљенија места ради образовања, што често у зимским данима представља велики изазов услед лоших путева. Затварање школа доприноси депопулацији села јер се породице све чешће одлучују за пресељење у веће градове у потрази за бољим условима живота и образовањем своје деце. Док су млађи погођенији затварањем школа, старији људи и они са хроничним болестима посебно су погођени затварањем амбуланата. Затварањем амбуланата становници су приморани да потраже медицинску помоћ у удаљеним центрима. Ове тенденције додатно продубљују социјалну и економску неравнотежу између руралних и урбаних средина, чинећи живот у селима све тежим.

Табела 2. Број становника у селима општине Зајечар, 2002–2022.

Села	2002	2011	2022	Промена броја становника 2011/2002	Промена броја становника 2022/2011
Брусник	456	315	184	↓-31%	↓-41,5%
Велики Јасеновац	370	287	184	↓-22,43%	↓-36%
Врбица	313	205	150	↓-34,5%	↓-26,8%
Грљан	2 839	2 379	1 914	↓-16,2%	↓-19,5%
Звездан	1 675	1 602	1 414	↓-4,36%	↓-11,7%
Велики Извор	2 684	2 399	2 036	↓-10,6%	↓-15,1%

Извор: РЗС, 2003, РЗС, 2012, 408–411; РЗС, 2023, 494–497.

Темпо и смер кретања стопе фертилитета, морталитета и природног прираштаја, али и миграција, утичу на удео појединих старосних група у укупном становништву. Промене у старосној структури становништва последњих деценија су резултат опадања стопе природног прираштаја и стопе наталитета (Марковић Крстић, 2018, 181). Битан показатељ старосне структуре становништва је просечна старост неког становништва. Просечна старост становништва у Републици Србији је у сталном порасту. Према резултатима Пописа 2022. године, просечна старост износи 43,9 година. У односу на Попис 2011. године, просечна старост повећана је за око једну и по годину. Просечна старост становништва белижи свој раст у свим регионима, међутим, слика је најнеповољнија у региону Јужне и Источне Србије, где је просечна старост 44,9 година. У овом региону се налазе општине са најстаријим становништвом у Републици Србији – Црна Трава (56,37 година), Сврљиг (51 година) и Гацин Хан (53,16 година). У самој општини Зајечар просечна старост износи 48,6 година, што је 4,7 година више у односу на Републички просек (РЗС, 2023). Просечна старост становништва зависи, како од природног прираштаја, односно од немогућности обнављања генерација, тако и од емиграција младих радноспособних људи (Марковић Крстић, 2018, 183).

Битни социодемографски показатељи старосне структуре становништва су и стадијуми демографске старости. Њих одређујемо на основу пет критеријума: просечне старости, просечног удела младих до 20 година, просечног удела млађих од 40 година, просечног удела старијих од 60 година и индекса старења. Према овим критеријумима можемо разликовати седам стадијума демографске старости: рана демографска младост; демографска младост; демографска зрелост; праг демографске старости; демографска старост; дубока демографска старост (Ревев, 2006, 42, нав. према Марковић Крстић, 2021, 221). Демографска анализа и статистички подаци указују на тенденцију опадања удела младог становништва, а повећање удела старог становништва. Република Србија је још према резултатима Пописа 2011. године закорачила у стадијум најдубље демографске старости, што су резултати последњег Пописа 2022. године и потврдили. Удео старијих од 60 година у општини Зајечар износи 37,2%, док је удео млађих од 20 година 16%, односно 35,6% за млађе од 40 година. Индекс старења износи 2,36. Ови критеријуми нам указују да је општина Зајечар у стадијуму најдубље демографске старости (Табела 3).

Република Србија је поларизована средина, како на нивоу региона тако и на релацији село–град. Наша анализа демографских карактеристика Општине Зајечар указује на то да постоје велике разлике између градских и осталих насеља. Просечна старост у сеоским насељима износи 52,6 година, док у самом граду просечна старост становништва износи 46,2 године. Приметно је да је у оба типа насеља најбројнија генерација *бејбибумера*, тј. лица рођених у компензационом периоду од краја 1940-их до средине 1950-их (Пенев, Станковић, 2014, 82). Смањење удела деце у укупном становништву последица је трансформације традиционалних репродуктивних норми у норме савременог типа репродукције (рађање једног или два детета или без деце). Смањење стопе

репродукције и фертилитета не обезбеђују просту репродукцију становништва, што доводи до све већег старења становништва (Марковић Крстић, 2014, 180).

Табела 3. Структура становништва према старости и полу у општини Зајечар, 2022.

Тип насеља	П О Л	Укупно	Старосне категорије								Просечна старост
			0–19	20–29	30–39	40–49	50–59	60–69	70–79	80+	
Општина Зајечар	С	47 991	7 564	4 321	5 170	6 411	6 665	8 069	6 834	2 957	48,16
	М	23 333	3 918	2 272	2 706	3 292	3 289	3 791	2 948	1 117	46,47
	Ж	24 658	3 646	2 049	2 464	3 119	2 161	4 278	3 886	1 840	49,76
Градска	С	32 448	5 585	3 094	3 704	4 808	4 504	5 044	4 064	1 645	46,27
	М	15 520	2 870	1 603	1 856	2 378	2 182	2 272	1 725	634	44,65
	Ж	16 928	2 715	1 491	1 848	2 430	2 322	2 772	2 339	1 011	47,75
Остала	С	15 543	1 979	1 227	1 466	1 603	2 161	3 025	2 770	1 312	52,11
	М	7 813	1 048	669	850	914	1 107	1 519	1 223	483	50,07
	Ж	7 730	931	558	616	689	1 054	1 506	1 547	829	54,17

Извор: РЗС, 2023, 494.

Када говоримо о селима општине Зајечар, разлоге за популационо пражњење можемо наћи у неповољној старосној структури, која је резултат недовољног рађања и емиграције младог и репродуктивног становништва. Овакве разлоге за популационо пражњење села можемо наћи и у другим општинама Јужне и Источне Србије, али све више и у другим регионима Србије (Маринковић, 2014, 104).

Статистички подаци и демографска анализа нам указују на тенденцију опадања процентуалног удела младог становништва (0–19 година) и повећање удела старог становништва (65+ година) (РЗС 2023, 494–497). Просечна старост у овим селима је знатно изнад просека – у селу Брусник она износи 60,24 године, у селу Велики Јасеновац 56,66 година, док је у селу Врбица 63,22 године (Табела 4). Неповољна демографска слика је, пре свега, видљива у удаљеним селима и резултат је смањења стопе наталитета (мањи удео младог, репродуктивно способног становништва), повећане стопе морталитета (већи удео старијег становништва), као и емиграције становништва. Смањење удела младог становништва у удаљеним сеоским насељима може се приписати пресељењу овог дела становништва у Зајечар, где постоји више могућности за запошљавање у услужним, здравственим и другим непољопривредним секторима. Овај тренд је чест у руралним подручјима, где млади људи траже боље животне и радне услове, што доводи до депопулације села. Разлози за пресељење укључују економске прилике, бољу инфраструктуру и приступ услугама које су често мање доступне у удаљеним сеоским срединама. Можемо рећи да што је неко село мање развијено, из њега одлази већи број младог становништва, а у селу остаје само старије становништво – без деце и перспективе (Марковић Крстић, 2014, 190).

Када је реч о селима која се граниче са градским центром, демографска слика је нешто повољнија. Можемо рећи да је у овим селима најзаступљенији

удео зрелог радно способног становништва. Међутим, како је приметно и у овим селима нагло расте удео старијих лица, а смањује се удео деце и младих. Бољу демографску слику у селима која се граниче са Зајечаром можемо приписати бољој повезаности са градом, близини школа, вртића и болнице. Популационо већа села заиста имају повољније демографске карактеристике, што их чини и потенцијално погоднијим за процесе ревитализације. Ревитализација оваквих села значи стварање нових економских прилика, као што су подршка пољопривредним програмима, али и отварање или обнављање малих предузећа. С друге стране, села са мањим бројем становника често се налазе у процесу гашења јер улагања у њих представљају велики ризик.

Табела 4. Структура становништва према старости и полу у селима општине Зајечар, 2022.

Села	П О Л	Укупно	Старосне категорије							Просечна старост
			0–19	20–29	30–39	40–49	50–59	60–64	65+	
Брусник	С	184	16	6	6	19	24	14	99	60,24
	М	85	8	3	3	9	13	6	43	58,56
	Ж	99	8	3	3	10	11	8	56	61,68
Велики Јасеновац	С	184	16	12	14	17	23	16	86	56,66
	М	98	9	7	11	8	16	9	38	54,15
	Ж	86	7	5	3	9	7	7	48	59,52
Врбца	С	150	11	3	6	6	19	9	96	63,22
	М	80	6	2	3	5	10	5	48	61,71
	Ж	70	5	1	3	1	9	4	48	64,94
Грљан	С	1 914	317	152	193	244	246	174	588	48,73
	М	949	168	72	108	128	122	80	271	47,41
	Ж	965	149	80	85	116	124	94	352	50,04
Велики Извор	С	2 036	280	222	231	240	296	163	604	48,53
	М	1 082	149	135	139	165	152	93	279	46,78
	Ж	954	131	87	92	105	144	70	352	50,52
Звездан	С	1 414	215	111	154	173	206	132	423	49,00
	М	718	107	58	87	102	99	75	190	47,83
	Ж	696	108	53	67	71	107	57	233	50,21

РЗС, 2023, 494–497.

Закључак

Анализом демографског кретања становништва општине Зајечар указано је на негативан тренд у кретању становништва општине Зајечар, који се последњих деценија интензивира. Резултати Пописа 2022. године указују на то

да се овај негативни тренд још више продубљује. Број становника се смањује последње две деценије у самом граду, а посебно је приметно смањење броја становника у удаљеним селима (Брусник, Велики Јасеновац и Врбица). Ова села претендују да у ближој будућности постану сеоски топоними. Слика се све више погоршава и у селима која се граниче са самим општинским центром.

Последица континуираног смањења удела младог становништва је интензивно старење становништва. Смањење стопе наталитета у селима последица је емиграције младог репродуктивно способног становништва у град или иностранство. Међутим, и у самом граду је видљива смањена стопа наталитета. Разлог је продужена младост (продужено школовање, економска зависност од родитеља, непоседовање стана), али и трансформација традиционалних репродуктивних норми у савремени тип норми (рађање једног или два детета, али врло често и одрицање од родитељства).

Неповољнија демографска слика у удаљеним селима може се приписати недостатку добре повезаности са Зајечаром, што многе запослене принуђује да се преселе у град. Такође, због образовања своје деце родитељи се често одлучују за пресељење у град. Пресељење у град пружа бројне бенефиције – економске, културне, здравствене и образовне. Неповољна инфраструктура и недостатак економских улагања још један су од разлога за напуштање села. Села која се граниче са градом имају много бољу повезаност са центром, због чега су им доступне и различите услуге. Међутим, и поред тога приметно је смањење броја становника и у овим селима. Као што смо већ нагласили, приметно је да популационо већа насеља имају повољније одлике демографских карактеристика.

Како је потврђено кластер анализом општине Зајечар, коју су спровели Александар Радивојевић и Милан Миловановић, насеља у долини Тимока имају нешто повољније демографске одлике (Звездан, Грљан, Велики Извор). Они су указали на тенденцију просторног груписања насеља са повољнијим демографским одликама у долини Тимока и око општинског центра. Резултати наше анализе статистичких података су у складу са наведеним налазима Радивојевића и Миловановића (2018) и указују на неповољну демографску будућност општине Зајечар.

Литература

- Крстић, В. (2007). *Становништво југоисточне Србије: компаративна студија демографског развоја*. Ниш: Завод за урбанизам Ниш.
- Марковић Крстић, С. (2014). *Социодемографска перспектива старења становништва Србије*. У М. Немањић (ур.), *Култура старења и старости између традиционалног и савременог модела*, 16–30. Београд: Геронтолошко друштво Србије.
- Марковић Крстић, С. (2018). *Старење становништва Србије и могућности проналитетне популационе политике*. У Љ. Митровић (ур.), *Становништво југоисточне Србије: демографски проблеми југоисточне Србије и могућности изградње проналитетске националне стратегије и политике*, 179–202. Ниш: Огранак САНУ, Филозофски факултет.

- Марковић Крстић, С. (2021). *Становништво у социолошком контексту*. Ниш: Филозофски факултет у Нишу.
- Маринковић, И. (2018). Популационо пражњење југоисточне Србије. У Љ. Митровић (ур.), *Становништво југоисточне Србије: демографски проблеми југоисточне Србије и могућности изградње проналитетске националне стратегије и политике*, 99–106. Ниш: Огранак САНУ, Филозофски факултет.
- Митровић, Љ. (2018). Демографско питање Србије као кључно егзистенцијално, развојно и национално питање. У Љ. Митровић (ур.), *Становништво југоисточне Србије: демографски проблеми југоисточне Србије и могућности изградње проналитетске националне стратегије и политике*, 9–24. Ниш: Огранак САНУ, Филозофски факултет.
- Пенев, Г., Станковић, Б. (2018). Старење и промена брачне структуре становништва југоисточне Србије. У Љ. Митровић (ур.), *Становништво југоисточне Србије: демографски проблеми југоисточне Србије и могућности изградње проналитетске националне стратегије и политике*, 75–98. Ниш: Огранак САНУ, Филозофски факултет.
- Радивојевић, А., Миловановић, М. (2018). Кластер анализа демографских прилика – студија случаја општине Зајечар. У Љ. Митровић (ур.), *Становништво југоисточне Србије: демографски проблеми југоисточне Србије и могућности изградње проналитетске националне стратегије и политике*, 169–178. Ниш: Огранак САНУ, Филозофски факултет.
- РСЗ (2012). *Становништво. Старост и пол*. Подаци по насељима, Књига 2. Београд: РСЗ.
- РСЗ (2014). *Становништво. Упоредни преглед броја становника 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002. и 2011*. Београд: РСЗ.
- РСЗ (2023). *Становништво. Старост и пол*. Подаци по насељима, Књига 2. Београд: РСЗ.

Andela B. Božić
Mihailo N. Petrović
University of Niš
Faculty of Philosophy
Niš

DEMOGRAPHIC CHARACTERISTICS OF VILLAGES IN ZAJEČAR MUNICIPALITY

Abstract

Demographic conditions in Serbia are very unfavorable. Previous sociodemographic research indicates significant changes in the sphere of natural and mechanical movement. The territory of the Republic of Serbia, and especially the region of South and East Serbia, has been affected by numerous unfavorable processes such

as: population aging, depopulation, decline in the rate of natural increase, population migration, unemployment, as Suzana Marković Krstić has pointed out,.

According to the results of the 2022 Census, the population of Serbia is in the stage of the deepest demographic age. Rural settlements are in the stage of deepest demographic age, while some urban settlements are still in the stage of deep demographic age. We can say that the Republic of Serbia is a demographically polarized environment, which is particularly evident through depopulation, aging of the population and the unemployment rate. Differences are visible in the population structure among regions and settlements in Serbia. According to the Census data from 2022, the share of people over 65 years in the total population is 22.1%, and the share of people under 15 years is 14.4%. The most unfavorable demographic situation is in the Region of Southern and Eastern Serbia, where almost every fourth person (23.7%) is older than 64.

The aim of this paper is to indicate changes in the demographic structure of the population of the Municipality of Zaječar. Some of the key factors affecting the current demographic structure are: poor infrastructure and lack of economic investment. Demographic (dis) opportunities are particularly visible in the region of Eastern and Southern Serbia. With this work, we want to point out the changes in the population movement in the Municipality of Zaječar, through a comparative analysis of data from the 2002, 2011 and 2022 censuses.

Keywords: depopulation, population aging, migration, demographic changes, rural development

ПРОБЛЕМИ САВРЕМЕНОГ СЕЛА И СЕЉАШТВА²

Сажетак

Развој људског друштва је створио посебне типове насеља, село и град, као што је уобличио и различите обрасце живљења унутар њих (бављење одређеном производњом, специфичне социјалне односе и системе вредности). Већ два века, међутим, процеси индустријализације и урбанизације, а данас глобализација, стварају контекст у коме се село и сељаштво суочавају са питањем властитог опстанка.

Намера је аутора да истакне два основна проблема са којима се суочавају село и сељаштво у српском друштву данас: 1) немогућност опстанка породичног газдинства услед вишедеценијске развојне политике Републике Србије која је економски исцрпљивала село и сељака и оставила их без државноправне заштите у односу на *стране корпорације* – произвођаче хране, с једне стране и *домаћи увознички лоби*, с друге; 2) негативна демографска кретања – смањење наталитета и миграција сеоског радно активног становништва у развијене градске средине у земљи и, више, у развијене земље Запада. Паралелно, на селу се одвијају процеси урушавања традиционалних вредности (породичне вредности, поштовање према земљи, задругарство) које су омогућиле његово трајање.

Демографски и економски подаци показују да села у Србији нестају и да чланови сељачког друштва, уколико се баве само пољопривредном производњом, постају све сиромашнији. Субвенције које држава усмерава ка пољопривредницима нису довољне за одржавање производног циклуса на годишњем нивоу – нема ни зараде ни проширења производње. Неуређено домаће тржиште пољопривредних производа, утицај „корпорацијских“ произвођача хране и одлуке државе која, и поред декларативних опредељења за одрживи развој, успоставља регулативу и контекст који је неповољан за индивидуалног пољопривредног произвођача – угрожавају опстанак села и сељаштва.

У раду је коришћена дескриптивно-аналитичка метода.

Кључне речи: село, сељаштво, породично газдинство, демографске промене, развој.

¹ vesna.trifunovic@pefja.kg.ac.rs; ORCID 0009-0007-6912-1934

² Реализацију овог истраживања финансирало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (бр. Уговора 451-03-65/2024-03/ 200140).

Увод

У последњих неколико деценија српско друштво је пролазило кроз различите транзиционе фазе, прелазећи пут од социјалистичког до капиталистичког система и, такође, примењујући различите економске „лекове“ типичне за „природу“ неолибералног капитализма: од примене екстремне стратегије тзв. шок терапије у спровођењу економске (и, шире, друштвене) реформе до прихватања стратегије развоја засноване на страним инвестицијама. Примена ових стратегија имала је своје негативне аспекте које наглашава Џ. Штиглиц (Joseph Stiglitz), додуше много после њихове примене у бројним земљама у развоју у Африци, Латинској Америци, земљама које су припадале тзв. совјетском простору, али и у Србији. Прво, *либерализација не води до бржег раста или више инвестиција*: „либерализација, посебно када је предузета пре времена (пре него што су успостављене јаке финансијске институције), повећава нестабилност у земљи, (...) нестабилност није само лоша за економски раст, већ трошкови нестабилности у много већој мери погађају сиромашне“ (Stiglic, 2004, 80). Друго, *стране инвестиције су део нове глобализације*: „Када страни бизнис уђе у земљу, често разори домаћу конкуренцију поништавајући амбиције малих бизнисмена који су се надали да ће развити домаћу индустрију“ (Stiglic, 2004, 81). Такође, такве инвестиције „често цветају само зато што су специјалне привилегије ’исцеђене’ од владе одређене земље. Док стандардна економија усмерава пажњу на искривљења подстицаја који резултирају из таквих привилегија, постоји далеко подмуклији аспект: често су те привилегије резултат корупције, подмићивања владиних званичника. Стране директне инвестиције долазе само по цену подривања демократских процеса“ (Stiglic, 2004, 84–85). Опредељење за неолибералну стратегију развоја после 2000. године је српско друштво, својим укупним последицама, довело до девастације и економије и културе (Митровић, 2009) и до стварања неповољних макроекономских услова који су исцрпљивали село и сељаштво доводећи у питање њихов опстанак.

Пољопривреда, село и сељаштво су у другој половини двадесетог века, у складу са определењем, тада југословенског друштва чији је део било и српско, да се развојна политика заснива на јачању индустрије – били „коришћени“ као ресурс за процесе индустријализације и урбанизације. Развој индустрије је био омогућен коришћењем укупних потенцијала села и сељаштва: државна политика ниских цена пољопривредних производа и високих цена индустријских производа водила је стварању индустријских центара и миграцији радно активног становништва из села у градове и, с друге стране, подстакла је уобличавање тзв. масовне културе и урушавање традиционалних вредности. Село је укупном производњом учествовало у високом проценту у бруто националном дохотку и, истовремено, „послужило“ одржавању одређеног квалитета живота градског становништва. Истовремено, сеоско становништво је било резервоар радне снаге и „преливало“ се у градове и напуштало традиционални културни образац. Крајњи резултати такве државне политике по село и сељаштво, већ

крајем осамдесетих година прошлог века, били су депопулација села и осиромашење сељаштва које је у контакту са урбаном културом прошло кроз процес акултурације чији је крајњи исход био напуштање вредносне оријентације у којој су земља, породица и традиција били високо вредновани.

Наредна деценија, која је започела и завршила се ратом, обележена економском блокадом од стране дела тзв. међународне заједнице, огромном инфлацијом и миграцијом становништва у развијене земље, суочила је креаторе укупне развојне политике у Србији са потребом преиспитивања постојећег модела и трагања за новим. Транзиција се окончала опредељењем за неолиберални модел развоја, који је успостављен после 2000. године, у којем се и даље одржава континуитет неповољних утицаја на пољопривреду, село и сељаштво. И даље се законским решењима одржава диспарат између непољопривредних производа (и услуга) и пољопривредних производа на штету ових других. Негативна демографска кретања, нарочито на селу, су израженија него пре 2000. године, сељаштво убрзано сиромаша многа села „копне“ (Ђорђевић, Костадиновић, 2024) и ишчезавају. Читав један вилајет, сеоско друштво и сеоска култура, нестају пред очима садашњих генерација.

Дефинисање села и сељаштва

Како дефинисати село? Постоје бројне дефиниције, међутим, одређења која дају Х. Мендрас (Henri Mendras) и Т. Шанин (Theodor Shanin) се издвајају својом интегралношћу. Њихови особени приступи показују да није могуће говорити о селу само као издвојеној „економској јединици“ унутар једног друштва – село се може у потпуности „разумети“ тек кроз поимање својеврсне културе коју ствара и залагања њених припадника да је очувају.

Х. Мендрас је, бавећи се моделом традиционалног сељачког друштва, издвојио његова следећа структурна и функционална повезана обележја: 1) Релативна *аутономија* сељачких колективитета у односу на глобално друштво које над њима доминира, али толерише њихове особености; 2) *Породично домаћинство*, које има структурну важност за економски и друштвени живот колектива; 3) Релативно *аутаркичан економски систем*, у којем се не раздвајају потрошња и производња, али се одржавају везе с глобалном економијом; 4) Локални колективитет, који карактеришу односи унутарњег међусобног познавања и слаби односи с околином; 5) Угледни појединци из села или они који су блиски селу одлучујуће посредују између глобалног друштва и сељачког колектива (Мендрас, 1986, 31). Према Мендрасу наведена обележја чине општи модел сељачких друштава, а свако конкретно сељачко друштво је специфична комбинација ових општих обележја и локалних, посебних обележја који чине јединствени сеоски колективитет.

Мендрас истиче да сељака идентификује то што он припада сељачком друштву. Сељак, дели судбину сељачког друштва и неће преживети његово демонтажање и губљење аутаркије сељачког домаћинства (Мендрас, 1986, 32).

Тиодор Шанин истиче следећих шест обележја по којима се сељачка друштва разликују од других:

- 1) Сељачку економију карактерише „мешавина“ самозапошљавања (породичног рада), потрошње сопствених производа и велики број послова које обављају сељаци. На пољопривредну производњу утиче глобални економски систем и специфични унутрашњи механизам који Шанин назива *парадокс сеоских газдинстава*: рад се одвија и када сељаци „раде с губитком“ и ако би „требало да банкротирају“.
- 2) Политичко организовање сељака показује сличност у разним деловима света; системи накупаца и патронства, тенденција ка „вертикалном раслојавању“ и странчарењу су повсуда присутни.
- 3) У сеоским заједницама владају врло сличне норме које одражавају друштвени живот и производњу и повратно их обликују (усмена традиција, традиционална конформистичка рационализација и друго).
- 4) Сеоска домаћинства, сеоска насеља и локалне установе имају сличне карактеристике и истовремено су подређене глобалним структурама, доминантним политичким, економским и културним факторима.
- 5) Сељачка друштва имају специфичне одлике: производња основних материјалних добара одвија се у специфичном облику породичне својине, уз обичај наслеђивања; животни циклус одражава главне „природне“ циклусе као што је пољопривредна година и друго.
- 6) Структурни преображаји сељаштва одвијају се у ширим оквирима националних и интернационалних система, али се ти преображаји увек специфично одражавају на сељаштво у различитим деловима света (Šanin, 1981, 177–180).

У раду *Сељаштво као политички чинилац* (1966) Шанин дефинише сељаштво као ситне пољопривредне произвођаче који уз помоћ простих средстава рада и радом своје породице производе углавном за сопствену потрошњу и за испуњавање обавеза према носиоцима политичке и економске моћи. Језгро сељачког начина живота, према Шанину је *сељачко породично газдинство*.

Даље, у настојању да потпуније дефинише сељачко друштво Т. Шанин заправо описује/издваја његове четири основне карактеристике: (1) основна јединица друштвене и економске организације овог вишедимензионалног друштва је породично газдинство – производња и потрошња се „врте“ око породичног газдинства, (2) пољопривреда је главни извор животних прихода, (3) традиционална култура везана за начин живота малих средина је специфична за сељачка друштва, (4) сељаци се налазе у подређеном положају у односу на носиоце власти (Shanin, 1987).

Својеврсна „изолованост“ или самодовољност сељачког друштва је створила услове за развој његовог особеног начина живота.

Промене у култури села

Да ли ће села и културни обрасци које је село створило нестати у савременим друштвима? М. Митровић (2015) сматра да је могуће да глобални историјски процеси „створе“ модерно друштво без села, као што је могуће и да се унутар градских образаца културе сачувају и обрасци које је село кроз историју створило: „Као што је могуће феноменолошком редукцијом изнаћи скривено културно језгро потенцијалног урбанитета у традиционалним руралним структурама друштва које своју сродничку организацију допуњује територијалном, тако се може показати да је основа кристализације многих (пост)модерних образаца културе по својој есенцији рурална. То је због тога што сеоски и градски обрасци културе имају исту антрополошку подлогу, а међусобно се разликују само као функционално комплементарни културни одговори на егзистенцијалне изазове појединаца и група који живе у истим насељима, у њима раде, станују и међусобно комуницирају“ (Митровић, 2015, 15). Исти аутор закључује да долази, прво, до декомпозиције традиционалних руралних структура и, друго до њихове модерне „деконструкције“ и „реструктуризације“ у оквиру урбаних облика друштвености.

Промене у култури села можемо посматрати као процес *нестајања разноврсности под хомогенизујућим утицајем глобалне културе*, која шири потребу за поседовањем и стицањем искуства имитирањем других, урушавајући вредности домаће (локалне) културе и традиционалних заједница. Контакт глобалне и локалних култура (сеоских и градских), представља сусрет различитих, често супротстављених погледа на свет или начина живота, који отвара питање опстанка локалних култура и могућност очувања културног идентитета. Подухват очувања културне разноврсности у глобалном друштву у условима снажног утицаја западних културних образаца налази се пред великим искушењима (Трифунковић, 2007, 121).

Односе између глобалног и сеоског друштва обележавају два некомплементарна процеса: прво, намера глобалног друштва да продре у сеоско друштво, и, друго, настојање сеоског друштва да постане део глобалног а да, притом, осигура очување своје културне аутономије. „Сукоб“ између локалне културе и културе глобалног друштва има универзалистичке амбиције: „Између силе пенетрације глобалног друштва и силе отпора сељачког друштва успоставља се равнотежа која, према приликама, може бити статичка или динамичка, али је увек основни покретач функционирања једног и другог“ (Мендрас, 1986, 138).

Значајан показатељ опште културне трансформације данашњег села представља распрострањеност мреже друштвених и културних установа чијим посредством могу бити задовољене нове друштвене и културне аспирације сеоског становништва. У овој мрежи по свом значају се посебно издвајају установе које задовољавају потребе становника у свакодневном животу – здравствене станице, вртићи, поште, затим установе у области културе – домови културе, библиотеке, читаонице; затим, културно-уметничка друштва, спортска друшт-

ва, технички клубови, као и друштвене и политичке организације. У селима ове установе и организације су присутне али, још увек, их нема у оптималном броју тако да сеоско становништво многе своје друштвене и културне потребе задовољава у развијеним градским срединама. Оваква ситуација може се објашњавати терминима маргиналитета. Неповољан друштвени положај сеоске заједнице представљен је маргиналном позицијом, на рубу глобалног друштва; припадници ове заједнице имају депривилеговане положаје (и улоге), и зато, најчешће, настоје да постану део културно недепривилеговане средине, у којој ће покушати да испуне сопствена очекивања (Трифуновић, 2007, 119).

Под утицајем социјалне и културне организације глобалног друштвеног система, култура села губи аутономност. „Начин сеоског живота ... све више је одређен културом која не настаје у селу и коју не стварају сељаци и то је једна од најизраженијих противречности тог начина живота“ (Митровић, 1986, 130). Култура села у односу на доминантну (глобалну) културу има обележја поткултуре: „Култура села превазилази границе саме пољопривредне производње и начина живота становника села и, уз то обухвата разноврсне аутентичне облике живота/културе на селу, почев од традиционално ритуалних, митолошко-религијских образаца, па до савремених урбаних садржаја и промена традиционалног сеоског начина живота (Илић и др., 1992, 37).

Општи привредни и културни развој друштва трансформисао је традиционалну културу села представљену вредносно-обичајним комплексом у коме се посебно истичу култ земље, култ рада и култ породице (Митровић, 1986). Развојем индустријског друштва и ширењем градског начина живота овај вредносно-обичајни комплекс је потиснут: наш типични савременик није „емотивно везан“ за земљу као услов егзистенције, његов контакт са природом најчешће није посредован физичким радом, а однос према породичним вредностима све више обликују идентитетске и идеолошке противречности настале из супротстављености наративу о породици као средишту живота. Ипак, становници села који се баве пољопривредном производњом и даље негују поједине елементе традиционалне културе села.

Демографске карактеристике села и сиромаштво

Резултати Пописа становништва, домаћинства и станова у Републици Србији из 2011. и 2022. године показују да су демографски трендови у Републици Србији, посебно у њеним руралним подручјима, све неповољнији – дошло је до пада укупног броја становника и до смањења сеоског становништва, што је првенствено последица негативног природног прираштаја и миграторних кретања. Једна од кључних карактеристика демографског развоја у Републици Србији је и све неповољнија старосна структура становништва: настављен је процес пада учешћа младих, уз истовремено повећање удела старих лица у укупном броју становника. Показатељи старосне структуре сеоског становништва су још неповољнији. Сваки пети становник села у Републици Србији старији је

од 65 година. С друге стране, однос младог и старог становништва показује да на сваких 100 становника старијих од 65 година, долази само 69 оних млађих од 15 година (у Јужној и Источној Србији само 52) (*Стратегија пољопривреде и руралног развоја Републике Србије за период 2014–2024*, 39).

Демографски подаци показују да у Србији „владају“ негативна демографска кретања. Становништво је „у целини (је) све старије и сваке године се све више смањује, зато што се смањује број склопљених бракова и број рођене деце, а повећава морталитет и одсељавање у градове и иностранство. Ово се у највећој мери односи на села, а нарочито на она у брдско-планинским и пограничним подручјима“ (Митровић, 2015, 18).

Села у Србији су више од пола века изложена депопулацији, сенилизацији и социјалној девастацији. „Један од највећих проблема јесте брзо смањивање сеоског становништва (депопулација), које превазилази темпо смањивања пољопривредног становништва (деаграризацију (...)). Пошто је у овим селима становништво већином пољопривредно, то се депопулација села манифестује и као сенилизација (старење) и девастација (запуштање) пољопривреде и свих сеоских подручја удаљених од главних комуникација, од већих градова и општинских центара, без индустријских погона, комуналне и социјалне инфраструктуре и без развојне перспективе“ (Митровић, 2015, 40).

Мала породична пољопривредна газдинства, својом бројношћу, земљишним поседима и начином функционисања представљају саставни део руралне економије. Међутим, њихов број се смањује под утицајем процеса старења села, миграција, јачања концентрације капитала у пољопривреди и других фактора.

У Републици Србији највише је породичних пољопривредних газдинстава која користе до 2 ха пољопривредног земљишта (48,8 % од укупног броја), а ова газдинства обрађују око 8% пољопривредног земљишта. Пољопривредна газдинства која користе до 5 ха, иако чине 78% укупног броја, располажу са само 25,3 % површина, али и поред тога, газдинства са малим поседима захтевају одговарајући третман у пољопривредној политици. Категорија малих пољопривредних газдинстава у Републици Србији је врло хетерогена. Мали посед имају: 1) сиромашна пољопривредна газдинства (старачка и газдинства у поседу лица која су некада била запослена ван пољопривреде); 2) „повратници“ из градова; 3) становници руралних подручја са редовним приходима из сектора ван пољопривреде. Овако различит социоекономски профил малих породичних пољопривредних газдинстава указује да и њихове стратегије опстанка морају да буду другачије. У сваком случају, перспектива ових газдинстава се креће у интервалу од постепеног нестанка до укључивања у тржиште понуде производа и услуга руралних подручја, које подразумева способност прилагођавања тржишним кретањима (*Стратегија пољопривреде и руралног развоја Републике Србије за период 2014–2024*). Међутим, неуређено тржиште и пољопривредна политика која занемарује специфичан положај малих породичних газдинстава, стварају високоризичне услове њиховог пословања и „уводе“ их у сиромаштво.

Субвенције које држава усмерава ка пољопривредницима нису довољне за одржавање производног циклуса на годишњем нивоу – нема ни зараде ни проширења производње. Неуређено домаће тржиште пољопривредних производа, утицај „корпорацијских“ произвођача хране и одлуке државе која, и поред декларативних опредељења за одрживи развој, успоставља регулативу и контекст који је неповољан за носиоце малих породичних газдинстава – угрожавају опстанак села и сељаштва.

У 2021. години у Републици Србији *стопа ризика од сиромаштва* (процент лица чији је расположиви еквивалентни приход нижи од прага ризика од сиромаштва) износила је 21,2%, а *стопа ризика од сиромаштва или социјалне искључености* (процент лица која су у ризику од сиромаштва или су изразито материјално ускраћена или живе у домаћинствима веома ниског интензитета рада) износила је 28,5%. Највишу стопу ризика од сиромаштва имала су лица старости преко 65 година, незапослена и samozапослена лица (*Siromaštvo i socijalna nejednakost, 2021*), што упућује на закључак да су у великом ризику од сиромаштва управо чланови малих породичних газдинстава који имају преко 65 година и који, запараво, спадају у категорију *самозапослених*. Сиромаштво је присутније међу становништвом у селима, које је двоструко више изложено ризику од сиромаштва него становништво у градовима (Митровић, 2015).

Пољопривредна политика

Термином пољопривреда се означава производња биљних култура, а исто значење има термин земљорадња (или агрокултура). Под појмом пољопривреда подразумевало се и сточарство и домаћа прерада примарних пољопривредних производа која се обављала у газдинству. Аутори који су настојали да дефинишу пољопривреду чинили су то са позиције достигнутог нивоа њеног развоја у датом историјском тренутку. У домаћој литератури пољопривреда се најчешће дефинисала: 1) као грана производње сирових продуката у којој се економски процес производње обавља као природни процес и 2) као привредна област која обухвата производњу биља и стоке у циљу посредног и непосредног подмирења потреба људи, укључујући и дораду и прераду биљних и сточарских производа уколико се обавља на самом газдинству (Ђурић, Његован, 2016, 2). Настојање да се у условима „слободног тржишта“ у дефинисању пољопривреде полази од тзв. ширег концепта који у пољопривреду укључује и делатност *пружања услуга*, довело је до неразумевања значења термина и садржаја који укључује. У домаћој пракси приликом креирања докумената, стратегија и политика пољопривредног развоја, под термином пољопривреда је обухватана и *прехрамбена индустрија* и *продаја*. То је утицало на понашање државе у овој области, која се претежно бави проблемом „организовања производње уместо стварањем стабилних и стимулативних системских услова у којима произвођачи треба да послују и доносе своје производне и остале пословне одлуке“ (Ђурић, Његован, 2016, 2–3). Пример оваквог односа државе према пољопривреди

је и укључивање представника трговаца, складиштара, хладњачара у преговоре о субвенцијама између Министарства пољопривреде и пољопривредних произвођача, чији је интерес што већа властита добит из промета пољопривредних производа на уштрб добити примарних произвођача.

Разумевање односа према селу и сељаштву у Србији могуће је тек по ређењем са односом према селу и сељаштву у друштвима која су институционално функционална и имају уређен законодавни оквир који дефинише место и улогу села и сељаштва у њиховим развојним стратегијама. Већ неколико деценија тај референтни оквир за Републику Србију представља Европска унија (ЕУ) са којом настоји да се *хармонизује* кроз измену законодавних докумената и стварања нових услова и утицаја који би убрзали адаптацију властитог система, укључујући и сектор пољопривреде, систему ЕУ.

Једна од најстаријих политика Европске уније је *Заједничка пољопривредна политика* (ЗПП), настала 1962. године са циљем да се обезбеди довољно хране за становништво, у периоду кад Европа није могла задовољити сопствене потребе за храном. ЗПП је донела економски раст и подстакла производњу квалитетне хране. Она функционише као заједничка политика свих земаља чланица, њом се управља на нивоу ЕУ, а финансира се из заједничког буџета ЕУ – око 40% укупног буџета ЕУ намењено је финансирању ЗПП, тј. активностима преко 10 милиона пољопривредних газдинстава у ЕУ. Подршка пољопривредницима кроз ЗПП спроводи се кроз два стуба, односно три групе мера. Први стуб се односи на директна плаћања и мере заједничке организације тржишта, а други стуб на мере руралног развоја. Ове групе мера се финансирају из два фонда, као део буџета ЕУ: 1) Европског пољопривредног гарантног фонда (*European Agricultural Guarantee Fund*) из којег се финансирају директна плаћања и мере заједничке организације тржишта; 2) Европског пољопривредног фонда за рурални развој (*European Agricultural Fund for Rural Development*) из којег се финансира рурални развој (*Заједничка пољопривредна политика Европске уније, стр.* 3) У истом документу се истиче да мере руралног развоја обухватају подршку која се односи на јачање социјалне и економске одрживости као и одрживости животне средине. ЗПП доприноси одрживом развоју руралних подручја кроз остваривање три дугорочна циља: подршка конкурентности пољопривреде и шумарства; одрживо управљање природним ресурсима и борба против климатских промена; постизање равномерног уравнотеженог територијалног развоја руралне економије и заједнице, укључујући отварање нових и задржавање постојећих радних места (исто, 7).

Нова ЗПП (2023–2027) донета 2021. године има следеће опште циљеве: 1) подстицање паметног, конкурентног, отпорног диверзификованог сектора пољопривреде којим се гарантује дугорочна сигурност снабдевања храном, 2) подстицање очувања животне средине укључујући биолошку разноликост, 3) побољшање живота у руралним срединама. Нова политика ће бити усмерена на девет специфичних циљева међу којима су наведени и: *побољшање положаја пољопривредника у вредносном ланцу, подршка младима, отварање нових радних места, достојна примања пољопривредника* (исто, 8).

Пољопривредна политика Републике Србије постепено се прилагођава ЗПП преко система подршке који се спроводи као у земљама ЕУ, кроз два ступа: 1) директна плаћања и мере тржишно ценовне политике; 2) мере руралног развоја. Мере подршке у Србији се, међутим, не спровode на исти начин као у ЕУ – директна плаћања и даље су везана за врсту производње и подржавају се само одређени сектори, а велика пољопривредна газдинства, у односу на средња и мала пољопривредна газдинства, имају привилеговани положај. У делу политике руралног развоја, најзначајнија је подршка у оквиру Инструмента за претприступну помоћ за рурални развој – ИПАРД, која је намењена јачању конкурентности пољопривредно-прехранбеног сектора кроз прилагођавање ЕУ стандардима у областима безбедности хране, ветерине, заштите животне средине и диверзификације руралне економије. У поређењу са новом ЗПП Европске уније (2023–2027) у којој је један од главних циљева *побољшање живота у руралним срединама* које ће се постићи преко *побољшања положаја пољопривредника у вредносном ланцу и достојним примањима пољопривредника*, Република Србија у претприступним преговорима за чланство у ЕУ, у Поглављу 11, истиче да је „Главни циљ Заједничке пољопривредне политике (је) да се обезбеди стабилно снабдевање тржишта пољопривредним производима по приступачним ценама што, са друге стране, значи одговарајући приход за пољопривредне произвођаче“ (*Poglavlje 11 – Poljoprivreda i ruralni razvoj*, 2023). Из наведеног се може закључити да се пољопривредни произвођачи у Републици Србији „посматрају“, пре свега, као стабилан извор снабдевања домаћег становништва храном, а да се под „одговарајућим“ приходом изричито не подразумевају *достојна примања пољопривредника* без чега нема обнављања пољопривредне производње нити опстанка сељаштва и декларативно прокламованог руралног развоја.

Европска унија у новој ЗПП промовише тзв. одрживу пољопривреду у глобалном окружењу и „даје подршку вишеструкој улози пољопривредника да буду добављачи јавних добара за друштво“ (*Zajednička poljoprivredna politika EU*, str. 17) уз гарантовање „продужавања подршке пољопривреди“ и пољопривредним произвођачима. За разлику од ЕУ, домаћа легислатива се бави формализованим приступом ЗПП ЕУ и не препознаје значај доношења националних мера које би допринеле побољшању положаја пољопривредних произвођача, истичући да „као и у области директних плаћања, држава чланица не може имати своје националне мере, већ је у питању политика на нивоу Европске уније“ (*Poglavlje 11 – Poljoprivreda i ruralni razvoj*), што није тачно. Према смерницама датим у ЗПП ЕУ, подршка руралном развоју финансира се из Европског пољопривредног фонда за рурални развој (ЕПФРР) и *суфинансира из националних буџета* кроз програме руралног развоја које доноси свака земља чланица. Програми руралног развоја се доносе на период од седам година, а *мере подршке се бирају на основу националних приоритета* усклађених са приоритетима које прописује ЕК (*Заједничка пољопривредна политика Европске уније*, 8).

Политика ЗПП у ЕУ има за циљ подршку приходима пољопривредника. Међутим, пољопривредна политика државе Србије деценијама уназад и

данас, има за циљ подршку приходима непољопривредника: „маказе цена” (Henry Carry), тј. политика одржавања ниских цена пољопривредних и високих цена индустријских производа, обезбеђивала је подршку непољопривредним секторима и водила ка девастацији пољопривреде и сиромаштву пољопривредника. У садашњим условима иста политика води нестанку малих породичних пољопривредних газдинстава јер се њихова економска моћ да финансирају-производњу-од-које-немају-добит *истопила*. Не постоји системска подршка приходима пољопривредника што је у супротности са особеностима европске пољопривреде и пољопривредног сектора у ЕУ који је у служби сеоских заједница. *Улога пољопривредног сектора је, осим производње хране и да гарантује опстанак сеоских средина као места за живот, рад и посете*, за разлику од стања у нашем пољопривредном сектору који је неми посматрач одмаклог процеса које домаћи истраживачи описују као процес у коме *лепа села лепо копне* (Ђорђевић, Костадиновић, 2024).

Улога ЕУ у пољопривреди одувек је била да помогне у: осигурању стабилне понуде сигурне хране за своје становништво; омогућавању пристојног стандарда живота пољопривредника у ЕУ и пружање прилике пољопривредном сектору да се модернизује и развије; осигурању да ће пољопривреда продужити своју егзистенцију у свим регионима ЕУ (*Zajednička poljoprivredna politika EU*, 18). Улога државе Србије у пољопривреди, међутим, не ствара контекст попут оног у ЕУ, који би био подршка пољопривредном сектору и пољопривредницима.

Пољопривредна производња у Србији: увоз већи од извоза

Након санкција и ратова деведесетих година и промене развојне политике после 2000. године створен је потпуно нови економски и правни оквир деловања који је битно изменио положај друштвених актера и начине и услове њиховог рада. У намери да се придружи чланицама ЕУ, Србија потписује читав низ докумената који сада креирају промене у друштву, усклађујући их са развојним политикама ЕУ (економском, безбедносном и другим).

Споразум о стабилизацији и придруживању (ССП) је међународни уговор, потписан 2008. године између Републике Србије и ЕУ, којим је Србија преузела две најважније обавезе: *устпостављање зоне слободне трговине и усклађивање законодавства Републике Србије са правом ЕУ*. Зона слободне трговине је успостављена укидањем свих царина и количинских ограничења увоза робе, као и других мера са једнаким последицама у међусобној трговини производима пореклом из Србије и ЕУ (*Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju*, 2008). Спровођење Споразума је остварило велики утицај на српску економију – уместо жељеног приступа европском тржишту, нанете су озбиљне штете домаћој индустрији и пољопривреди. Због великог пораста увоза конкурентних производа – укидање увозних царина на производе из ЕУ повећало је конкуренцију на домаћем тр-

жишту, што је негативно утицало на поједине делатности и произвођаче који су до тада пословали заштићени високим царинама и чија конкурентност није на нивоу новонасталих услова на тржишту. Резултат Споразума је смањење буџетских прихода од царина и негативан утицај на поједине делатности и произвођаче, укључујући пољопривреду и носиоце породичних пољопривредних газдинстава. Негативни утицај је израженији јер изостаје улога државе у стварању повољног пословног окружења кроз институционална решења и подстицајне мере. Тако су мала пољопривредна газдинства стављена пред егзистенцијално питање: да ли ће нестати или опстати. Одговор зависи од системске подршке сељачким пољопривредним производним јединицама – породичним газдинствима. Не може се, међутим, пренебрегнути чињеница да и данас траје економско исцрпљивање села и сељака, који су остављени без државноправне заштите у односу на *стране корпорације* – произвођаче хране, с једне стране и *домаћег увозничког лобија*, с друге. Држава Србија, једноставно, не ствара макроекономске услове за успешно пословање малих породичних газдинстава и, практично, онемогућава побољшање положаја пољопривредника у вредносном ланцу, што је у супротности са циљевима ЗПП ЕУ.

Србија бележи негативни спољнотрговински салдо, када је реч о пољопривреди. Извоз у сектору пољопривреде, шумарства и рибарства у првих девет месеци 2023. године је показивао да се више увозило него што се извозило: извоз сектора износио је 672,3 милиона евра, што је за 33,1 одсто мање у односу на исти период 2022. године, а увоз сектора у првих девет месеци текуће године износио је 710,4 милиона евра, што је за 12,9 одсто више него у истом периоду претходне године (*Srbija: Pad izvoza poljoprivrednih proizvoda posledica neadekvatne agrarne politike*, 2023).

Агроекономиста Миладин Шеварлић наводи више разлога због чега је опао извоз српске пољопривреде: „Први је тај што се у Србији спроводи неадекватна аграрна политика која не може да донесе добре резултате. Други разлог је што су субвенције пољопривредницима ниске због чега не могу да буду конкурентни у трци са пољопривредним произвођачима у другим земљама а трећи је стабилан курс динара који погодује увозничком лобију а никако не одговара извозном сектору“ (*Srbija: Pad izvoza poljoprivrednih proizvoda posledica neadekvatne agrarne politike*, 2023).

Агроекономски аналитичар Милан Простран сматра да је Србија у стагнацији када је у питању спољнотрговинска размена, а не само када је у питању извоз. Према његовим речима, три су кључна разлога за такво стање – одсуство спољнотрговинских компанија, извоз сировина уместо готових производа и смањен сточни фонд на нивоу целе земље. Изостаје оно што је некада доминирало – месо и прерађевине од меса зато што је сточарска производња готово уништена што ће довести до тога да се Србија потпуно угаси као земља произвођач меса, или ће се класификовати као увозник (*Srbija ne izvozi poljoprivrednih proizvoda koliko bi mogla: Tri razloga za to*, 2024).

Пољопривреда као привредна грана је од посебног значаја за Србију. Иако је већ деценијама у стању хроничне исцрпљености зато што је била при-

нуђена да „плаћа цену“ укупног друштвеног развоја, она и даље у значајној мери учествује у извозу. „Република Србија је нето извозник пољопривредних и прехранбених производа, а пољопривредни сектор значајно доприноси уравниотежењу спољнотрговинског биланса земље. Удео пољопривреде у укупној вредности извоза привреде Републике Србије износи око 23%“ (*Стратегија пољопривреде и руралног развоја Републике Србије за период 2014–2024*, 36), што показује да и оваква пољопривреда каква је данас може да буде важан чинилац интегралног развоја.

Пољопривреда у Србији је структурно неприлагођена тржишној „логици“, посебно за оштру конкуренцију на међународном тржишту. Ипак, уз подстицајне мере нове аграрне и руралне политике, које би се заснивале на одрживом развоју села и сељаштва, побољшању положаја и очувању достојанства свих актера у пољопривредној производњи, укључујући и носиоце малих породичних газдинстава – пољопривреда би могла у значајној мери не само да допринесе економском расту већ, што је важније, равномернијем прогресивном развоју укупног друштва.

Закључак

Српско друштво се у претходних неколико деценија суочавало (и данас се суочава) са читавим низом системских проблема и у економској и у социјалној и у културној равни, а да није нашло решења за њих. О томе сведоче: 1) негативни трендови раста у сектору производње који још нису достигли нивое из 1989. године; 2) пораст броја апсолутно сиромашних и оних који се приближавају овој граници, нарочито у сеоским срединама; 3) негативна демографска кретања, посебно смањење наталитета и депопулација становништва, нарочито у сеоским срединама; 4) промене у домену културе које мењају културну основу и, посебно, однос према традицији. Наведени проблеми нису „системски решавани“, различите владајуће групације су пропустиле прилику да донесу националне стратегије које би започеле дугорочни процес санирања наведених проблема и стварања развојног контекста који би онемогућио растакање друштвених, економских и културних структура. С друге стране, у равни науке, наведени проблеми нису истраживани целовито и у континуитету, што је онемогућило њихову „прецизну дијагнозу“ и, последично, одабир конкретних мера и акција које би биле усмерене на развијање „здравог друштва“ (у вредносном, културном, социоекономском, еколошком смислу).

Можда је кључ за разумевање проблема у друштву и његовим подсистемима попут пољопривреде, разумевање промена у култури које воде, између осталог, ка промени односа према земљи (раду на земљи), традицији (животу на земљи и од рада на земљи) и породици (односа између генерација и односа према рађању). Промене у култури могу да доведу и до нестајања појединих њених форми, али и бекство од промена може да доведе до истог исхода.

Промене у пољопривредном сектору су неизбежне, било би добро да буду и мудро осмишљене. То би подразумевало стварање законског оквира којим би се штитио домаћи пољопривредник, а према његовом пољопривредном газдинству (без обзира на величину) се опходило као према малом или средњем предузећу чијим би субвенционисањем био обезбеђен опстанак сељаштва. Уколико буде другачије, нестаће село и сељаштво и њихова култура која је претрајала до данас.

Литература

- Ђорђевић, Д., Костадиновић, А. (прир.) (2024). *Лена села лепо копне*. Нови Сад, Београд: Прометеј, Факултет за право, безбедност и менаџмент „Константин Велики“.
- Ђурић, К., Његован, З. (2016). *Економика пољопривреде*. Нови Сад: Пољопривредни факултет.
- Илић, В., Митровић, М., Пешић, М., Драгићевић Шеших, М., Живановић, Ж., Росандић, Р. (1992). *Школа средиште културе*. Ниш, Београд: Просвета, Завод за проучавање културног развоја.
- Mendras, A. (1986). *Seljačka društva*. Zagreb: Globus.
- Митровић, Љ. (2009). *Транзиција у периферни капитализам: огледи из социологије глобалних и регионалних промена*. Београд: Институт за политичке студије.
- Митровић, М. (2015). *Села у Србији промене структуре и проблеми одрживог развоја*. Београд: Републички завод за статистику.
- Митровић, М. (2018). *Етно села и културни идентитет*. Београд: САНУ. <https://dais.sanu.ac.rs/bitstream/handle/123456789/3298/Etnosela%20i%20kulturni%20identitet.pdf?sequence=2&isAllowed=y> Приступ 29. 9. 2024.
- Митровић, М. (1986). Парадокс културе и култура села. *Идеје*, 5–6: 128–138.
- Shanin, T. (Ed.). (1987). *Peasants and Peasant Societies: Selected Readings*. New York, Oxford: Basil Blackwell.
- Ministarstvo za evropske integracije (2014). *Poglavlje 11 – Poljoprivreda i ruralni razvoj*. Београд: Министарство за европске интеграције. <https://www.mei.gov.rs/sr/obuka/e-obuke/vodic-kroz-pregovore-srbije-i-evropske-unije/klasteri/klaster-5/poglavlje-11-poljoprivreda-i-ruralni-razvoj/> Приступ 13. 7. 2024.
- Shanin, T. (1981). Definisanje seljaka. *Marksistička misao*, 1: 175–204.
- Shanin, T. (1966). Peasantry as a Political Factor. *Sociological Review*, 14 (1): 5–27.
- Републички завод за статистику Србије (2021). *Сиromaштво и социјална неједнакост, 2021*. Београд: РЗС. <https://publikacije.stat.gov.rs/G2022/HtmlL/G20221287.html> Приступ 28. 9. 2024.
- Ministarstvo za evropske integracije (2008). *Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju*. Београд: Министарство за европске интеграције. <https://www.mei.gov.rs/sr/dokumenta/sporazumi-sa-eu/sporazum-o-stabilizaciji-i-pridruzivanju/> Приступ 18. 7. 2024.

- Srbija: Pad izvoza poljoprivrednih proizvoda posledica neadekvatne agrarne politike. *Danas*, 24. decembar 2023. <https://agrosmart.net/2023/12/24/srbija-pad-izvoza-poljoprivrednih-proizvoda-posledica-neadekvatne-agrarne-politike/> Приступ 14. 7. 2024.
- Srbija ne izvozi poljoprivrednih proizvoda koliko bi mogla: Tri razloga za to. *Portal Boom 93*, 8. jul 2024. <https://boom93.mpanel.app/article/33987/srbija-ne-izvozi-poljoprivrednih-proizvoda-koliko-bi-mogla-tri-razloga-za-to> Приступ 14. 7. 2024.
- Stiglic, Dž. (2004). *Protivrečnosti globalizacije*. Beograd: SBM-x.
- Трифуновић, В. (2007). Школа и промене у култури села. *Узданица* 4(1): 116–125.
- Влада Републике Србије (2014). *Стратегија пољопривреде и руралног развоја Републике Србије за период 2014–2024. године*. Београд: Влада РС.
- Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде (2015). *Зajедничка пољопривредна политика Европске уније (ЗПП)*. Београд: Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде. <https://europa.rs/images/publikacije/Brosura-ZPP.pdf> Приступ 13. 7. 2024.
- Evropska komisija – generalni direktorat za poljoprivredu i ruralni razvoj (2007). *Zajednička poljoprivredna politika EU*. Brisel: Evropska komisija. https://www.seerural.org/wp-content/uploads/2009/05/04_ZAJEDNICKA-POLJOPRIVREDNA-POLITIKA-EU.pdf Приступ 13. 7. 2024.

Vesna S. Trifunović
 University of Kragujevac
 Faculty of Education
 Jagodina

PROBLEMS OF MODERN VILLAGE AND PEASANTRY

Abstract

Development of human society has created specific types of settlements, village and city, as well as shaped different patterns of living within them (engaging in distinct production, social relations and value systems). For two centuries, however, the processes of industrialization and urbanization, and presently globalization, have been creating a context in which the village and the peasantry are faced with the question of their own survival.

The author's intention is to highlight two primary problems faced by the village and the peasantry in Serbian society today: 1) the impossibility of survival of the family farm due to multi-decade development policies of the Republic of Serbia, which economically exhausted the village and the peasantry and left them without state legal protection against foreign corporations – food producers, on the one hand, and the domestic import lobby, on the other. 2) negative demographic trends – the decrease in the birth rate and the migration of the rural working population to the developed urban areas of the country and, more so, to the developed countries of the West. At the same time, the traditional values (family values, respect for the land, cooperatives) that had been enabling the survival of village, are in the process of collapse.

Demographic and economic data show that villages in Serbia are dwindling and that members of the peasant community, if they are only engaged in agricultural production, are becoming poorer. The subsidies directed by the state to farmers are not sufficient to maintain the production cycle on an annual basis - there is neither profit nor expansion of production. The unregulated domestic market of agricultural products, the influence of “corporate” food producers and the decisions of the state which, despite declarative determination for sustainable development, establishes regulations and a context that is unfavorable for individual agricultural producers – threaten the survival of villages and peasantry.

The descriptive-analytical method was used in the work.

Keywords: village, peasantry, family farm, demographic changes, development

ПРЕХРАМБЕНА ПРОИЗВОДЊА МАЛОГ ОБИМА КАО ФАКТОР ПРИВЛАЧЕЊА И ЗАДРЖАВАЊА МЛАДИХ НА СЕЛУ²

Сажетак

У раду се разматра привлачност концепта „мале производње хране“ за младе људе, као и његов потенцијални утицај на усмеравање младих људи ка руралним просторима и задржавању на њима. Текст је заснован на делу емпиријских података добијених у истраживању карактеристика и положаја малих произвођача на српском тржишту хране, које је реализовано у периоду од 2020. до 2023. године. Подаци су прикупљани у две одвојене фазе и то применом метода квалитативне анализе садржаја, метода дубинског интервјуа и метода посматрања. Добијени подаци указују на то да у српском друштву постоје бројни стимулативни фактори који, кроз концепт производње хране за продају „на мало“, имају потенцијал дугорочног везивања младих људи за село, али показују да истовремено делују и бројни „фактори одбијања“ који их у том настојању демотивишу.

Кључне речи: мали произвођачи хране, млади, село, локална заједница, Србија.

Увод

Континуитет одржања и развоја руралних подручја условљен је (и) континуитетом производње која се на тим подручјима одвија. Процеси индустријализације и убрзане модернизације пољопривреде довели су до прекида тог историјског континуитета у смислу да су утицали на промену начина рада и његовог организовања, али пре свега до измењене и унеравнотежене потребе за живим (људским) радом што је последично интензивирало миграције на релацији село–град, те довело до депопулације и девастације руралних подручја. Даљи трансформативни процеси (а пре свега, деиндустријализација), којима је доведена у питање увереност у одрживост и егзистенцијална стабилност у

¹ marica.sljukic@ff.uns.ac.rs; ORCID 0009-0007-7316-5104

² Текст представља резултат рада на пројекту бр. 01600, који финансира Министарство просвете и науке Владе Републике Србије, као и на пројекту Матице српске „Село између традиције и сталних промена“, који финансира Министарство просвете и науке Владе Републике Србије и Покрајински секретаријат за високо образовање и научноистраживачку делатност.

урбаним центрима, условили су промену перцепције квалитета живота у сеоским областима. Обновљену привлачност села као места за живот условила је и „виртуелизација“ тржишног, али и културног простора, која је на извештан начин смањила одсечну границу између села и града. Осим тога, и јачање свести о потреби помирења са природом и еколошки одрживим привређивањем додатно је село учинило пожељни(ји)м. Иако не треба бити превише ентузијастичан у очекивањима некаквог изненадног и великог руралног препорода, могућност његове делимичне и постепене ревитализације ипак постоји. Она је, између осталог, садржана и у другачијем односу према производњи хране у коме су релативно успешно синхронизоване традиционалне и модерне компоненте, а који је данас препознат код производних актера идентификованих као „мали произвођачи“.

Концепт прехранбене производње малог обима усмерене ка тржишту свакако не спада у нове производне концепте. Он се доминантно и континуирано³ среће у сфери пољопривреде и занатства, али је по карактеристикама које се препознају код актуелних, савремених произвођача овог типа могуће приметити низ сасвим нових обележја. Та нова обележја су последица делимично измењеног приступа оваквом облику производње хране, затим измењених потреба које га подстичу, као и промена на тржишту које је у условима низа (техничко-технолошких, друштвено-културних, те политичко-правних) трансформација осим физичког задобило и свој виртуелни облик.

У тексту који следи изражено је настојање да се укаже на карактеристике овог производног концепта у Србији, а са циљем да се установи његов потенцијал у привлачењу и задржавању младих људи на селу.

Карактеристике прехранбене производње малог обима на српском тржишту

Пре него што се сагледају карактеристике и тржишни положај малих произвођача хране у Србији, требало би ближе и прецизније одредити ко спада у ову произвођачку категорију. Увид у литературу посвећену овом проблему показује да нема универзално прихваћене дефиниције малих произвођача хране, односно да не постоји јединствено одређење којим би била обухваћена сва њихова разноликост. Дефинисању се обично приступа контекстуално, односно у складу са дефинисаним циљевима истраживања (Шљукић, Шљукић и Видицки, 2021; Шљукић, 2023).

У појединим анализама (Schönhart, Penker & Schmid, 2009; Johnson & Endres, 2012; Cardoso, Domingos, Magalhaes, Melo-Abreu & Palma, 2017; Dalmoro, Matos & Barcellos, 2020) овај производни концепт се везује за локалну заједницу и схвата као локални прехранбени систем за одрживи развој, а мали произвођачи се често поистовећују са фармерима (Johnson & Endres,

³ У смислу историјског континуитета.

2012). Наведено поистовећивање је видљиво и у дефиницији Организације за храну и пољопривреду Уједињених нација (FAO, 2017), у оквиру које се у мале произвођаче сврставају фармери или предузетници који имају ограничене приступе ресурсима, тржишту и технологији. У оквиру појединих промотивних стручних текстова посвећених овој произвођачкој категорији (EU Rural Review, 2012) о овом концепту се говори у контексту „кратких ланаца снабдевања храном“, мада се и овде они доминантно везују за пољопривреду и локална рурална подручја. Неретко се ова категорија производње хране поистовећује са органском производњом, односно органском пољопривредом (Andreatta, 2000; Dalmoro, Matos & Barcellos, 2020), мада за то у пракси⁴ нема нарочитог основа. Додатну конфузију у покушајима дефинисања малих произвођача хране ствара њихово повремено поистовећивање са концептом урбаних башта (Villamor Barrameda, 2017; Winkler, Maier & Lewandowski, 2019; Tapia, Randall, Wang & Aguiar Borges, 2021), на који се, упркос бројним додирним тачкама, ипак не могу свести.

Иако је у побројаним становиштима видљив редукционистички приступ у поимању малих произвођача хране, неспорно је да су такве перспективе веома корисне у настојању да се конструише једна универзална дефиниција. Другим речима, сваки од ових парцијалних увида указује на особене карактеристике, као и на различите слојеве прехрамбене производње малог обима, које су значајне за њено разумевање (Шљукић, 2023). У дефинисању категорије малих произвођача хране важно је поћи од варијабли којима се разграничавају велики и мали производни системи, а то су: обим производње, карактеристике тржишта (величина и тип), начин комуникације са потрошачима и карактеристике радне снаге укључене у производњу (Шљукић, 2023; Шљукић и Видицки, 2023). Имајући то у виду, могло би се рећи да мале произвођаче хране чине они који испуњавају следеће услове: имају мали обим производње, користе претежно породичну радну снагу и имају директну везу са потрошачима. Ту би се могли сврстати и они који се баве примарном производњом хране (житарице, воће, поврће, млеко, месо и сл.), као и они који у оквиру своје прехрамбене производње имају одређени степен прераде (нпр. производња слатке и слане зимнице, сокова, сирева, пецива и колача, алкохолних пића, месних прерађевина и сл.). Уопштено говорећи, малим произвођачима хране се могу сматрати сви они који нису интегрисани у (корпоративне) индустријске прехрамбене системе и који су тим системима својеврсна алтернатива (Шљукић, Шљукић и Видицки, 2021; Шљукић, 2023; Шљукић и Видицки, 2023).

Полазећи од наведеног одређења, у тексту који следи представиће се основне карактеристике малих произвођача хране у Србији и указати на особеност њихове актуалне тржишне позиције. У том настојању ће се користити део резултата емпиријског истраживања реализованог у периоду од 2020. до 2023. године. Процес прикупљања података одвијао се у две фазе и то применом метода квалитативне анализе садржаја, метода дубинског интервјуа и метода

⁴ А ни према резултатима истраживања.

посматрања⁵. Током прве истраживачке фазе реализована је квалитативна тематска анализа садржаја комуникације у оквиру Фејсбук групе „Мали произвођачи хране у Србији“,⁶ а део података је прикупљен и планским посматрањем понашања и комуникације различитих група актера (произвођача, посматрача, купаца) на специјализованим пијацама, осмишљеним искључиво за продају производа малих произвођача. Анализом комуникације у оквиру селектоване Фејсбук групе обухваћене су објаве и коментари свих актера који су у тој комуникацији учествовали, а анализирани објаве су категорисане на следећи начин: објаве администратора, објаве представљања малих произвођача, објаве понуде, објаве потражње, похвале и/или критике производа и/или произвођача, похвале и/или критике купаца (Шљукић, Шљукић и Видицки, 2021, 1318; Шљукић, 2023, 45). Пажња је била фокусирана на следеће елементе: на актере који учествују у комуникацији, на садржај (теме) комуникације и на њену учесталост. Ова анализа је настављена и у другој истраживачкој фази⁷ у којој су подаци прикупљени и применом полуструктурисаног дубинског интервјуа чија је основа за разговор обухватала неколико релевантних тематских области, а садржала је 53 питања.⁸ Путем научног разговора подаци су прикупљени од 25 малих произвођача хране⁹, а један интервју је обављен са менаџером једне локалне акционе групе која за циљ има повезивање малих произвођача и пружање помоћи у појединим аспектима пословања. Испитаници обухваћени узорком се баве следећим производним делатностима: производња алкохолних пића (вина, ликера), слатке и слане зимнице, сокова, сира, меда, сухомеснатих производа, јаја, хлеба, пецива, сладоледа, торти и колача, те интегралног брашна и тестенина (Шљукић, 2023, 46, 49). Квалитативном анализом Фејсбук комуникације обухваћени су мали произвођачи хране лоцирани на територији целе Србије, док је производња испитаника са којима је обављен разговор територијално лоцирана у различитим местима АП Војводине, али им је пословање (продаја) усмерено на целокупно тржиште Србије.¹⁰

Слојевитом анализом прикупљених података установљене су демографске карактеристике малих прехрамбених произвођача (пол, старост, степен

⁵ Прикупљање података се једним делом одвијало у отежаним условима (током периода пандемије вируса Ковид-19), што је условило обликовање специфичног истраживачког приступа, као и комбинацију примењених метода и техника за прикупљање података.

⁶ Линк: www.facebook.com/groups/maliproizvodjaci. Опширно о тој анализи у: Шљукић, Шљукић и Видицки, 2021.

⁷ Реч је о континуираној анализи којом је било обухваћено више стотина различитих облика унутаргрупне Фејсбук комуникације.

⁸ Коришћени су и бројни други извори квалитативних и квантитативних података који су сматрани релевантнима. О томе опширније у: Шљукић, 2023, 47–48.

⁹ Било је предвиђено да се разговара са 30 испитаника, али се током истраживања од тога одустало из два разлога: јер је дошло до сатурације узорка и због обиља информација добијених из других релевантних извора података (Шљукић, 2023).

¹⁰ О карактеристикама узорка детаљно у: Шљукић, 2023.

образовања и брачни/породични статус), затим типови и организација производње, карактеристике продаје и маркетинга, карактеристике комуникације са окружењем, потенцијал за међусобно повезивање и сарадњу, те планови/стратегије будућег развоја.

Подаци су показали да међу малим произвођачима хране има скоро подједнак број мушкараца и жена, мада је установљено да пол формално регистрованог власника не мора нужно да се поклапа са тиме ко реално организује производњу (и продају) и управља њоме¹¹. У погледу старости, најбројнији су мали произвођачи који имају између 41 и 60 година и они са завршеном средњом стручном школом.

Када је реч о типовима производње, увид у целокупну емпиријску грађу показао је да их је могуће идентификовати пет: 1) примарна пољопривредна производња (сирове хране биљног и животињског порекла која се директно продаје крајњим потрошачима); 2) секундарна производња (прерада) – производња финалних производа од купљених сировина; 3) комбинована производња I – производња и сировина и финалних производа, при чему се на тржиште износе само финални производи настали прерадом тих сировина; 4) комбинована производња II – производња и продаја и сировина и финалних производа из прераде и 5) паралелна производња – истовремена производња хране за продају „на мало“ крајњим потрошачима и производња сирове хране биљног или животињског порекла за продају индустријским произвођачима и/или трговцима (Шљукић, 2023, 53).

У процес производње су као радна снага најчешће укључени искључиво чланови породице или се производња обавља самостално, а по потреби се ангажује додатна радна снага. Примећени су и случајеви запошљавања радника, али се тада обично ради о малом броју (двоје до троје). Производни процес који се одвија у оквиру овог производног концепта најчешће није превише сложен нити технички захтеван, мада то зависи од типа производа и циљне групе потрошача којима су они намењени (на пример, производња пецива, торти и колача не мора нужно много да се разликује од припреме хране у кућним условима, па се од алата може користити редован кухињски прибор и уобичајени алати за домаћинство, док је производња вина посебних својстава захтевнија и у погледу вештина и у погледу технологије). Мали произвођачи хране најчешће немају формално стандардизовану производњу јер процес стандардизације захтева значајна новчана улагања што многим представља проблем, нарочито ако се има у виду податак да нису склони задуживању код банака. Упркос томе, запажено је да се о имплементирању стандарда ипак размишља, а да је стандардизација део стратегија будућег развоја оних малих произвођача који намеравају да прошире тржиште. У случајевима када се производња одвија у складу са неким тржишним стандардом, најчешће је реч о HASAP стандарду.

¹¹ Неретко се дешава да „један од супружника заправо осмишљава и руководи целокупним производним процесом, као и пословањем на тржишту, а да је целокупан посао формално регистрован на другог супружника“ (Шљукић, 2023, 51).

Када је реч о начину продаје производа, примећено је да су мали произвођачи хране усмерени на неколико варијанти: 1) продаја од куће; 2) продаја на пијаци; 3) продаја путем личне доставе; 4) онлајн продаја; 5) продаја на специјализованим базарима и гастрономским манифестацијама и 6) продаја угоститељским објектима и специјализованим продавницама (Шљукић, 2023, 88). Иако сви послују на локалним тржиштима, најчешће се на њима не задржавају, него настоје да прошире круг потрошача. То им је омогућено онлајн продајом (у коју су се масовније упустили током пандемије вируса Ковид-19) уз коришћење услуга брзе поште. Лична достава производа се углавном своди на локал, мада има случајева када се роба периодично доставља и у друга места на територији Србије, што се углавном најављује и организује посредством друштвених мрежа на интернету. У погледу карактеристика тржишта, установљено је да је храна коју производе мали произвођачи углавном намењена свима, а да се у рејим случајевима ради о јасно дефинисаним циљним групама потрошача, осим када је реч о „сталним муштеријама“ за које је примећено да их готово сваки мали произвођач има. Међутим, будући да мали произвођачи тендирају ка производњи хране без конзерванаса и осталих штетних састојака, евидентно је да су њихови клијенти заправо један особен сегмент потрошача који су усмерени ка конзумацији свеже, хемијски нетретиране (или веома контролисано третиране) хране. Оно што је такође карактеристично за овај производни концепт је његова флексибилност која му даје предност у односу на круту и неприлагодљиву индустријску производњу. Специфичност концепта прехранбене производње малог обима је у томе што се врло лако може прилагодити захтевима појединачног купца (производња свеже хране, затим хране за клијенте са специфичним здравственим тегобама или производња по посебној наруџбини, односно у складу са јединственим захтевима купаца).

Мали произвођачи хране у Србији су свесни предности коју им на тржишту може омогућити маркетинг, али нису сви склони да издвајају новац на скупе кампање, посебно ако су у свом пословању оријентисани на мања или само на локална тржишта. Уколико се ипак одлуче за неку варијанту промоције, добијени подаци показују да је доминантна опредељеност за бесплатне видове маркетиншке презентације (посредством друштвених мрежа), за коју се сматра да даје најбоље резултате. Заступљени су и неки други јефтинији видови рекламирања (путем штампаних летака), а ређе су то радијске и телевизијске рекламе. Популарност овог производног концепта међу потрошачима, нарочито током и након пандемије вируса Ковид-19, довела је до интересовања медија, па су бројни мали произвођачи имали прилику да се представе кроз гостовања у специјализованим телевизијским емисијама или кроз интервјуе објављене у штампаним и електронским медијима. Наравно, добар вид рекламе је и учешће на специјализованим продајним базарима, што практикује велики број ових произвођача.

Иако је евидентно да прехранбена производња малог обима има своју тржишну нишу, у оквиру које јој индустријска производња не може бити (сасвим) конкурентна, ипак је потребно улагање напора да се та конкурентска тр-

жишна предност и задржи. Осим индивидуалних напора изражених кроз улагање у производњу (пре свега у обезбеђивање квалитетних свежих сировина) и квалитетну презентацију, један од значајних механизма повећавања и задржавања конкурентности је и међусобно повезивање и сарадња произвођача из ове категорије. Подаци су, међутим, показали да „осим у погледу базичне размене (углавном сировина) и спорадичне 'фаховске' сарадње, интензивније повезаности међу малим произвођачима нема“ (Шљукић, 2023, 104). Разлози одсуства чвршћег организованог повезивања су разнолики, али је приметно да је доминантно одсуство поверења¹² (и у друге произвођаче и у организације), као и да је делимично присутно уверење да би држава требало да повеже и организује ову групу произвођача (а не да се они организују „изнутра“ као што је то доминантна пракса у свету). Упркос томе, констатовано је да на тржишту ипак постоје и функционишу неки нови локални и регионални облици повезивања, који делују по принципу привлачења и обједињавања малих произвођача са циљем да им се пружи помоћ у пословању, као и да се учине видљивијима на тржишту.¹³

Иако су предности овог прехранбеног производног концепта евидентне, а значај неспоран и вишеструк, установљено је да фактори окружења (пре свих правни и економски) могу деловати неподстицајно и демотивисати потенцијалне произвођаче да се укључе у овај производни концепт. Будући да се у (не) равнотежи фактора привлачења и одбијања одражава потенцијал привлачности и одрживости овог типа производње (посебно за младе људе), значајно је идентификовати делатне подстицаје и препреке. О томе у делу текста који следи.

Потенцијал прехранбене производње малог обима у привлачењу и задржавању младих на селу

Сагледавање привлачности концепта прехранбене производње малог обима обухвата следеће аспекте: његову здравствена корисност, његов економски значај, његов еколошки значај, његов значај у очувању традиције и културног идентитета и његов значај за развој локалних заједница. У свим наведеним димензијама значаја овог облика прехранбене производње могуће је пронаћи мотиваторе који би могли подстаћи младе људе да му се посвете. Иако се на основу емпиријских података уочава да мали произвођачи хране своју производњу обављају и у руралним и у урбаним подручјима, могло би се констатовати да им лоцираност у руралним срединама даје немалу предност када је у питању примарна производња, као и када је у питању снабдевање квалитетним свежим сировинама за прераду.

¹² О разлозима неповерења малих произвођача хране у организовано наступање на тржишту опширније видети у: Шљукић, 2023.

¹³ И о томе више у: Шљукић, 2023.

Подаци показују да је жеља за производњом „здраве хране“¹⁴ најчешћи подстицај за покретање производње. У условима интензивног инсистирања на очувању кондиције и здравља, као и (пре)наглашене потребе да се одложи старење, формира се солидно тржиште за произвођаче намирница које је у складу са наведеним потребама. Реч је о храни која се не може индустријски произвести, па је највећи потенцијални конкурент у старту искључен, што доприноси уверењу у релативну стабилност пословања, а тиме и привлачности овог привредног концепта. Уколико се томе дода и то да је прехранбена производња малог обима најчешће еколошки врло прихватљива (што показују и резултати истраживања)¹⁵ онда је привлачност овог концепта још израженија. Бројни еколошки проблеми довели су до јачања свести о потреби за поновним успостављањем равнотеже са природом, а производња хране у малим кућним радионицама у оквиру малих породичних сеоских газдинстава представља пожељну варијанту. У таквим условима постоји већа могућност субвенционисања производње из различитих фондова, што отвара могућност њеног започињања и без великог почетног личног капитала, што посебно погодује младима.

Младе који већ живе на селу на овај производни концепт би могла да усмери потреба да се очува породична и/или локална традиција производње хране. Подаци показују да је то веома изражен мотиватор (и за младе и за старије) и да чак има снагу привлачења младих без икаквог претходног производног искуства (и без претходног искуства живота на селу). Подаци такође показују да на тржишту постоји тренд повезивања традиционалне производње хране са туризмом, у смислу да се храна из малих погона, произведена по традиционалној технологији и рецептури, уврштава у гастрономске туристичке мапе и на тај начин доприноси туристичкој популарности одређених руралних подручја. То (ин)директно доводи до повећавања тржишта за мале произвођаче хране чија је производња лоцирана на тим подручјима, а последично и већу могућност зараде, што повећава привлачност овог производног концепта.¹⁶ Наведена околност „иде на руку“ и младима који се за овај облик привредне делатности одлучују у жељи да остану у свом селу и помогну развоју своје локалне заједнице.

Приликом описивања карактеристика овог производног концепта наглашена је вишеслојна употреба виртуелног простора у пословању. Као што је наведено, он се користи у процесу маркетиншке промоције, као и у процесу онлајн продаје, а подаци су показали да га мали произвођачи интензивно користе и за међусобну комуникацију (размену сировина, набавку алата и сл.) у оквиру

¹⁴ Под „здравом храном“ се овде не подразумева искључиво органски произведена храна, него (и) храна која је свежа, односно која се прави од свежих сировина и која има краћи рок трајања јер се у њу не додају адитиви који би јој продужили трајност (што је доминантна пракса индустрије).

¹⁵ То је видљиво у одсуству или врло малој количини отпада, у примени органских ђубрива, у употреби алтернативних извора енергије, у коришћењу неагресивних традиционалних алата и технологија и сл. Опширније о томе у: Шљукић, 2023.

¹⁶ Подаци добијени применом научног разговора показују да је апсолутна већина испитаника задовољна зарадом коју остварује.

различитих група и интернет форума, а неретко се користи и за додатно (онлајн) обучавање и стручне консултације. Могућност оваквог вида пословања не условљава мале прехрамбене произвођаче да нужно своје производне погоне везују за урбане центре што подстиче младе који тендирају оваквим производним активностима да остану на селу, посебно ако тамо већ имају развијену породичну производњу. Савремени животни трендови (живот са породицом у здравом природном окружењу, на малом сеоском имању), сугерисани посредством медија и интернета, такође иду у прилог останка, па чак и привлачења младих ка селу. Подаци такође показују да данас међу младим малим произвођачима хране у Србији има и оних који су се управо због усмерености на овакав вид привређивања преселили на село. Из емпиријског материјала је такође видљиво да такви произвођачи често својим (упорнијим) иницијативама и ангажовањима око побољшања услова рада, значајно доприносе унапређењу руралне инфраструктуре.¹⁷

У прилог привлачности овог прехрамбеног производног концепта иде и то што он омогућава креативност у раду (код неких облика производње већу, а код неких мању) што је младима који беже од рутинског рада нарочито привлачно.

Подстицаја, дакле, има, као и бројних предности које оваква производња пружа. Међутим, бројна искуства малих произвођача показују да у Србији данас уз наведене подстицаје истовремено делује и низ инхибиторних фактора који отежавају пословање и потенцијално одвраћају (младе) заинтересоване за овакав вид рада и зарађивања. Иако те препреке могу бити (и) субјективне, овде ћемо се фокусирати само на оне које су „друштвеног карактера“, односно које делују из економске и правно-политичке сфере.

Анализа емпиријских података¹⁸ показује да се ограничења са којима се мали произвођачи хране у Србији сусрећу могу идентификовати као: спољашња, унутрашња и комбинована (комбинован утицај унутрашњих и спољашњих инхибитора) (Шљукић, 2023, 155).

У спољашња ограничења спадају законска ограничења, неадекватна и неблаговремена институционална подршка, као и ограничења која долазе од стране установа и организација на које су мали произвођачи усмерени у свом пословању (закона, банака, осигуравајућих друштава, различитих инспекција и сл.). Ниједан мали произвођач са којим је обављен разговор није оценио подршку државе као потпуну, а мање од половине сматра да је она половична. Као један од главних проблема, уз одсуство адекватне финансијске подршке, наводе неадекватну и недовољно транспарентну законску регулативу. Нешто мање од трећине малих произвођача који су интервјуисани немају формално регистровану произвођачку делатност, а као главне разлоге наводе административне нејасноће, односно „конфузне прописе“ и превелике формалне захтеве које приликом отпочињања посла нису могли да задовоље. На ове проблеме

¹⁷ О томе опширније у: Шљукић, 2023.

¹⁸ У овом делу текста ћемо се претежно ослонити на податке добијене путем научног разговора.

упућују и остали испитани произвођачи (и они са регистрованој делатношћу), а уз то још наводе и проблеме са високим порезом и великим и бројним административним таксама, које их значајно оптерећују. Мали произвођачи су генерално незадовољни нетранспарентношћу, непрецизношћу, неадекватношћу и неприлагођеношћу регулативних прописа који су најчешће преузети из регулаторних оквира ЕУ, а нису прилагођени условима на српском тржишту. Иако постоји могућност да се у оквиру конкурса надлежног министарства, као и путем разних других фондова дође до дела финансијских средстава за отпочињање или развијање производње, мали произвођачи их најчешће не користе. Као образложење наводе то да никада раније, када су конкурисали, нису добили средства, затим да је процедура конкурисања нејасна, те да су конкурси често нетранспарентни, а администрација компликована. Подаци такође показују да се наведени проблеми делимично могу отклонити комуникацијом малих произвођача са организацијама које су формиране да им пруже подршку (нпр. са неком од локалних акционих група) путем помоћи у припремању конкурсног материјала. Проблем је у томе што је мрежа такве подршке недовољно развијена, али и што су и сами мали произвођачи релативно неповерљиви према њима. Упркос томе што најчешће оскудевају у капиталу, мали произвођачи избегавају да се задужују код банака, те радије позајмљују новац од пријатеља и рођака или једноставно сачекају да сами зараде како би даље улагали (што је најчешће веома дуг и спор процес). И овде је разлог неповерење (али овај пут у банке), претходно лоше искуство са кредитима и високе камате. Подаци показују да се кредити узимају најчешће како би се започела и покренула производња, а да се избегавају у каснијим фазама пословања. Значајно је напоменути да у комуникацији са окружењем мали произвођачи наилазе и на проблеме са осигуравајућим друштвима, услед којих често нису у могућности да осигурају своју производњу и своја газдинства. Наиме, настојећи да заштите првенствено своје интересе, осигуравајућа друштва склапају сарадњу са пољопривредницима тек када су сигурна да неће бити у ризику обавезе исплаћивања великих износа одштете, односно када су парцеле и производни погони максимално заштићени (што је за многе недоступно због недостатка финансијских средстава) (Шљукић, 2023, 64–65, 112, 114, 126–127, 132–133). Заправо, у комуникацији са окружењем, а пре свега са „државом“, главни проблем представља одсуство адекватне стратегије привредног и руралног развоја, којом би се детаљније обратила пажња на ову категорију произвођача и отклониле или ублажиле наведене тешкоће.

Комбинована ограничења са којима се среће ова категорија прехранбених произвођача у Србији тичу се инфраструктурних проблема, који су једним делом последица неадекватне спољашње подршке или, пак, њеног потпуног изостајања, а другим делом недовољног личног и/или организованог (само) ангажовања у процесу прибављања финансијских средстава (Шљукић, 2023, 155–156).

Запажена унутрашња ограничења која инхибирају развој овог прехранбеног производног концепта се односе на недовољан обим производње (не-

довољан за жељено проширивање тржишта) који би омогућио оптималну или већу зараду, као и констатовано одсуство чврсте повезаности међу самим малим произвођачима (Шљукић, 2023, 156).

И неки ранији теоријски и искуствени увиди (Johnson & Endres, 2012), произашли из компаративног проучавања карактеристика пословања малих произвођача хране у оквирима различитих националних привреда, препознају наведена ограничења, што упућује на констатацију да је проблем одсуства подршке овог алтернативног производног концепта универзалан (Шљукић, 2023, 156).

Упркос наведеним проблемима, мали произвођачи хране у Србији показују велику одлучност у одржавању својих производних погона. Старији произвођачи се уздају у то да ће их у пословању наследити потомци, за шта према добијеним подацима имају великог основа. Млађи чланови породица прехрамбених произвођача, како је констатовано, у апсолутној већини намеравају да задрже, па чак и развију породичне послове. Са друге стране, не треба игнорисати податак да су поједини млади мали произвођачи са којима је обављен научни разговор били спремни да због наведених препрека од пословања ипак одустану.

Закључак

Мали произвођачи хране данас функционишу у константној конфронтацији у односу на индустријску прехрамбену производњу, од које су у извесној мери делимично и зависни (посебно у набавци сировина за неке од констатованих типова производње), што их доводи у својеврстан амбивалентан положај.

У оквиру наглашавања вишеструког значаја прехрамбене производње малог обима препознати су бројни субјективни и објективни подстицаји који би потенцијално могли усмерити (и који већ усмеравају) младе људе ка руралним подручјима која, по себи, најпотпуније испуњавају захтеве овог алтернативног прехрамбено-произвођачког концепта.

Међутим, констатоване су и бројне препреке изражене у недовољно развијеном систему организоване подршке или, пак, у његовом делимичном или потпуном одсуству. Главни проблем је неадекватна актуелна стратегија привредног развоја у оквиру које мали произвођачи нису (довољно) препознати. Уколико се тежи одржању овог производног концепта, а посебно ако се то чини у циљу повећавања привлачности руралних области за живот и рад младих људи, из добијених података је видљиво да је неопходна комплетнија, садржајнија и континуирана институционална помоћ и подршка.

Литература

- Andreatta, S. (2000). Marketing Strategies and Challenges of Small-Scale Organic Producers in Central North Carolina. *Culture and Agriculture*, 22(3): 40–50.
- Villamor Barrameda, T. (2017). Surviving in the City Through Home Gardens: A Case Study of Home Gardeners in Barangay UP Campus, *Philippine Journal of Social Development*, Vol. 9, p. 39–62.
- Dalmoro, M., de Matos, C. A. & de Barcellos, M. D. (2020). Anticonsumption beyond consumers: The role of small organic producers in environmentally oriented anticonsumption. *Psychology Marketing*, 37(2): 291–307.
- EU Rural Review. A Publication from the European Network for Rural Development (2012). Lokal Food and Short Supply Chains, no. 12 EN. Доступно на: https://ec.europa.eu/enrd/publications/eu-rural-review-12-local-food-and-short-supply-chains_en.html (приступљено 20. 6. 2023).
- Johnson, N. R., Endres, A. B. (2012). Small Producers, Big Hurdles: Barriers Facing Producers of ‘Local Foods’. *Hamline Journal of Public Law and Policy*, 33(1): 49–122.
- Mali proizvođači hrane u Srbiji. Доступно на: Facebook group <https://www.facebook.com/groups/maliproizvodjaci>
- Schönhart, M., Penker, M., Schmid, E. (2009). Sustainable Local Food Production and Consumption: Challenges for Implementation and Research. *Outlook on Agriculture*, 38(2): 243–253.
- Tapia, C., Randall, L., Wang, S., Aguiar Borges, L. (2021). Monitoring the contribution of urban agriculture to urban sustainability: an indicator-based framework, *Sustainable Cities and Society*, 74(2021), 103130.
- FAO (2017). Defining small scale food producers to monitor target 2.3 of the 2030 Agenda for Sustainable Development. FAO Statistics Division. Доступно на: <http://www.fao.org/3/a-i6858e.pdf> (приступљено 20. 6. 2023).
- Cardoso, A. S., Domingos, T., de Magalhaes, M.R., de Melo-Abreu, J., Palma, J. (2017). Mapping the Lisbon Potential Foodshed in Ribatejo e Oeste: A Suitability and Yield Model for Assessing the Potential for Localized Food Production. *Sustainability*, 9(11): 1–31.
- Шљукић, М. Н., Шљукић, С. Љ., Видицки, В. Д. (2021). Мали произвођачи хране у Србији: Употреба Фејсбука на тржишту. *Социолошки преглед*, LVI(4): 1311–1337.
- Шљукић, М. (2023). *Тезга покрај пута: социолошка анализа карактеристика и положаја малих произвођача на српском тржишту хране*. Ново Милошево, Нови Сад: Банатски културни центар, Филозофски факултет.
- Шљукић, М., Видицки, В. (2023). О значају малих произвођача хране у Србији. У: Шљукић, С., Јанковић, Д. (ур.). *Село између традиције и сталних промена: тематски зборник*, 71–92. Нови Сад: Матица српска.
- Winkler, B., Maier, A., Lewandowski, I. (2019). Urban Gardening in Germany: Cultivating a Sustainable Lifestyle for the Societal Transition to a Bioeconomy, *Sustainability*, 11(3), 801.

Marica N. Šljukić
University of Novi Sad
Faculty of Philosophy
Novi Sad

SMALL-SCALE FOOD PRODUCTION AS A FACTOR IN ATTRACTING AND RETAINING YOUTH IN THE RURAL

Abstract

The paper discusses the attractiveness of the concept of “small-scale food production” for young people, as well as its potential impact on directing young people to rural areas and staying there. The text is based on part of the empirical data obtained in the research on the characteristics and position of small producers on the Serbian food market, which was carried out in the period from 2020 to 2023. The data was collected in two separate phases, using qualitative content analysis methods, in-depth interview methods, and observation methods. The obtained data indicate that in Serbian society there are numerous stimulating factors that, through the concept of food production for “retail” sale, have the potential of long-term binding of young people to the countryside, but show that at the same time, numerous “refusal factors” are at work that make them they demotivate the effort.

Key words: small food producers, youth, rural areas, local community, Serbia

ПОЛИТИЧКА КУЛТУРА МЛАДИХ СРБИЈЕ

Сажетак

У раду се на основу објављене документације о сазнајном, емотивном и акционом односу младих према политичком животу у Србији метаанализом утврђује да млади у Србији имају преовлађујућу поданичку политичку културу, са наглашеним непотпуним когнитивним односом према политичком систему Србије у коме не налазе своју улогу, нити повољан политички положај. Исказују висок степен неповерења у политичке институције и нису спремни да учествују у политичком животу. То показује изостанак политичке социјализације младих Србије.

Влада Републике Србије доноси периодичне стратегије развоја младих, а Кривна организација младих Србије објављује сваке године извештаје о односу младих према политици, али се не види напредак у побољшању друштвеног и политичког положаја младих. У најтежем положају су млади на селу.

Већина младих не познаје омладинску политику Србије и омладински сектор који су дефинисани законом и стратегијом за младе, програмске документе за младе, организације младих, институције младих и за младе. Не учествује на изборима и није спремна да се ангажују у раду организација младих и решавању проблема у локалним и ширим заједницама за личну и друштвену добробит. Немају времена за то јер на друштвеним мрежама проводе 3–4 сата дневно.

Кључне речи: млади, стратегија за развој младих, омладинска политика, омладински сектор, политичка култура, политички систем, политичка социјализација.

Политичка култура као теоријска категорија

Политичка култура је поткултура у оквиру друштвене културе која обухвата политичку свест (политичке идеологије и митове, схватања појединаца о својој политичкој улози, политичком положају), политичке вредности, политичке норме (посебно политички морал), политичке интересе, политичке процедуре, политичке симболе и политичке ритуале, политичке мотиве и практично политичко деловање у политичком систему. Дигиталним речником изражено, политички систем представља политички хардвер, а политичка култура политички софтвер преко кога чланови друштвене заједнице усклађују своје потребе и интересе у циљу остварења опште, посебне и личне добробити у оквиру политичког система.

¹ butigan.pi@sbb.rs

Политичка култура је сплет индивидуалних оријентација и ставова припадника друштва према политичком систему којим се дају значења политичком систему, обликују политичка понашања учесника у политичким активностима и усмеравају политички процеси. Габриел Алмонд (Almond, 1966) је оваквом одређењу политичке културе приписао три оријентације: когнитивну, афективну и вредносну. Прва оријентација обухвата знања о најважнијим елементима политичког система. Друга оријентација се испољава као приврженост или одбојност према постојећем политичком систему, а трећа обухвата судове и мњења о вредновању политичких догађаја и њихових актера са становишта моралних стандарда. Политичке оријентације се односе на инпут структуре политичког система (институције и процесе преко којих се преносе интереси, захтеви и воља друштва, односно друштвених група у политику) и аутпут структуре у виду законодавних, извршних и судских одлука актера политичког система. Разликовао је три типа политичке културе: парохижални, поданички и партиципативни. Сваки тип политичке културе формирао се на основу одговарајуће друштвене структуре и политичког система: примитивног, традиционалног и модерног. Значајне доприносе објашњавању политичке културе да ли су: Бир (Samuel H. Beer) и Улман (Adam B. Ulman), Дал (Robert Dahl), Липхарт (Arend Lijphart), Спиро (Spiro), Шемиј (Ives Schemeil), Сидни и Беатриса Веб (Sidney and Beatrice Webb).

Парохижални тип политичке културе одликује се тиме што се политички систем није издвојио из осталих друштвених система, а политичке оријентације се нису издвојиле из друштвено-религиозних оријентација. Припадници друштва мало знају о политичком систему, а лојалност према политичком систему заснована је највише на емотивним ставовима.

Поданичка политичка култура настала је издвајањем политичке структуре из друштва са централизованим административно-бирокуратским облицима у феудалном друштву. Припадници друштва прихватају вршиоце власти у виду војске, полиције, порезника али су им непознати начини утицаја на централу политичку власт па не могу да остваре своје потребе и интересе у таквом систему власти. Свест о појединцу као агенсу политичке власти није развијена, па се појединци понашају као поданици политичког система.

Партиципативни модел политичке културе Алмонд дефинише као високу диференцијацију политичке структуре и рационално-емпиријске оријентације према основним политичким институцијама. Појединци политику не доживљавају као власт и употребу државне силе за успостављање реда у друштву већ и као систем институција преко којих грађани могу да утичу на понашање политичке власти у складу са потребама грађана. У модерном друштву, према схватању Алмонда, постоје четири врсте политичких система и на њима засноване четири врсте политичке културе: преиндустријски, англо-амерички, континентално-европски и тоталитарни. У оквиру континентално-европске врсте политичке културе разликовао је три поткултуре: католичку, социјалистичку и комунистичку, имајући у виду политичку културу француског друштва. Ова

врста политичке културе је фрагментизована и високо политички диференцирана јер у политичком систему постоје разноврсне интересна групе, политичке странке и развијен систем масовних комуникација, али са ограниченом аутономијом. Због идеолошких супротстављености политичких актера у овом систему политичке партије тешко су успостављале коалиционе владе, синдикати су се тешко договарали о решавању заједничких проблема радника, а средства масовних комуникација су пристрасно извештавала о социјалним и политичким појавама. Све то је блокирало решавање нагомиланих проблема појединих европских држава, посебно Француске, закључио је Алмонд.

Србија на путу демократизације

У трећем таласу демократизације друштава почетком 21. века, под утицајем глобализације, модернизацијских процеса и повећања броја високо образованих људи дошло је до убрзавања демократизације друштава тако да је било 98 демократских држава и 80 диктатура у свету. Настанком друштвено-економске кризе, од 2008. до 2019. године број демократских држава смањило се на 82, а број диктаторских држава, повећао се на 97. То је последица кризе и суноврата либералне демократије (Кастелс, 2022). У истраживањима јавног мњења широм света грађани изражавају неповерење у власт, демократске институције, политичке партије и водеће политичаре.

Од седамдесетих година 20. века са настанком неолибералног капитализма формулисана је идеологија постполитике и постдемократије (Крауч, 2014) према којој управљање друштвеним токовима преузима олигархија и технократија уз коришћење нових информационих технологија за контролу и надзирање понашања грађана, по узору на међународне корпорације. Уместо традиционалних субјеката политике јављају се олигарси, технократски стручњаци, економски гиганти, медији и њихови власници. Десничарске групе користе такво стање за ширење мржње према демократији (Рансијер).

Крајем 20. и почетком 21. века створен је нормативни политички систем репрезентативне демократије у Србији, са поделом власти између законодавне, извршне и судске, тајним, слободним изборима представника власти и поштовањем људских права, слободним медијима, слободним удруживањем и изношењем мишљења.... Према тим принципима је требало развијати демократску политичку културу репрезентативне демократије уместо дотадашње самоуправне политичке културе. Емпиријска демократија у Србији формирала се као фингирана демократија, мешавина демократске и ауторитарне политичке културе, која се назива фасадном демократијом (Роберт Дал), демократијом без супстанције, демократијом без народа (Морис Диверже), хибридном изборном демократијом, уз непоштовање основних демократских начела о тајним, слободним и поштеним изборима, подели власти, одговорним демократским институцијама под контролом грађана, слободним медијима, поштовању људ-

ских права и другим. Такву емпиријску демократију у Србији Сергеј Гуријев и Данијел Трејсман (2023) називају спин диктатуром.

О нерегуларностима на парламентарним, београдским и локалним изборима у Србији децембра 2023. године, на захтев опозиционих партија, расправљали су органи Европске уније и захтевали побољшавање изборних услова. Због непромењених неравноправних изборних услова на локалним изборима и могућностима поновљених злоупотреба изборног процеса део опозиције у Србији бојкотовао је локалне изборе 2024. године, што је резултирало смањеном излазношћу бирача на изборе 2. јуна 2024. године и смањењем легитимитета изабраних органа. У постизборној еуфорији ни победници на локалним изборима нити изборне комисије нису саопштавали број изашлих бирача да се не би видела изборна моћ подносилаца изборних листа. У Београду је на локалне изборе изашло 46,18% бирача, мање него на претходним изборима за 12%. У Новом Саду је излазност била 49%. Према томе 52,77% освојених гласова коалиције Српске напредне странке, са Изборном листом Александар Вучић – Београд сутра, не значи да она има толику подршку бирача. Када се број освојених гласова, 387.326, доведе у везу са укупним бројем бирача у бирачким списковима Града Београда 1.602.150, подршка Српској напредној странци износи већ 24,17%.

Међународне организације за праћење развоја демократије у свету у својим извештајима показују да Србија стагнира или назадује у развоју демократије. Једна од њих, Freedom House, саопштила је да је у Србији остварен највећи пад демократије и људских права у последњих десет година. Такво стање политичке културе у Србији утиче негативно на улогу и положај младих у политичкој пракси земље и на политичку културу младих Србије.

Одређење појма младих

Млади представљају специфичну друштвену групу са сличним биолошко-психичким одликама, али различитим социјалним статусом зависно од класно-слојног, професионалног, националног, културног, религиозног и политичког статуса породица и друштвених група из којих потичу. Њу чине „(...) они млади људи који су постигли психичку и физичку зрелост, који у систему образовања за своје будуће професионалне улоге обављају функцију без непосредног еквивалента, накнаде, услед чега се налазе у нужном социјално-зависном положају коју обележава и специфична омладинска свест“ (Томановић, 1977). Тешкоће дефинисања појма „млади“ због великих социјалних, економских и психичких разлика међу њима навеле су учеснике Конференције УНЕСКО-а у Паризу 1968. године, посвећене проблемима младих, да закључе да под младима треба разумети све оне којима је друштво дало такав статус. Тиме је појам „младих“ постао социјални конструкт који одређује свака друштвена заједница, према годинама живота, између дечаштва и одраслих.

У Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији од 1946. године коришћен је термин „омладина“ за узрастне друштвене групе од 15 до 25 година, а после седамдесетих година горња граница је померена до 27 године. У тој старосној доби могли су да постану чланови Народне омладине, односно Савеза социјалистичке омладине Југославије. У постсоцијалистичком периоду у Србији се у Закону о младима користи термин „млади“. Тако је термин „млади“ постао друштвен конструкт првог реда у лаичкој и политичкој употреби и другог реда као научна категорија (Томановић, Ивановић, 2014).

Статус, друштвена улога и друштвени положај младих у политичком животу Србије нормативно је регулисан *Законом о младима*, донетим 2022. године који је заменио Закон из 2011 (измењен 2016) и националним стратегијама за развој младих у Србији које Влада Републике Србије доноси периодично од 2015. године. Том приликом користе се међународни документи о младима донети у Организацији уједињених нација и Европској унији. У току је реализација *Стратегије за младе у Републици Србији за период од 2023. до 2030. године*. Према *Закону о младима* статус младих имају сви становници Србије који имају од 15 до 30 година. Према попису из 2022. године у Србији је било 1.047.543 (15,76%) младих становника, од чега 51,11% мушког пола и 48,99% женског пола. У експост анализи *Стратегије за младе у Републици Србији за период од 2023. до 2030. године* констатује се да су млади једна од најугроженијих друштвених група у Србији (Министарство омладине и спорта, УНИЦЕФ, 2021, 96). Циљеви претходних стратегија за младе остварени су делимично због недостатка финансијских средстава за политику њене реализације, недовољне међуресурске министарске сарадње, неадекватних акционих планова, недостатка информација у њиховом праћењу и пандемије болести Ковид19. На основу тога утврђено је да је од девет стратешких циљева остварено 67%.

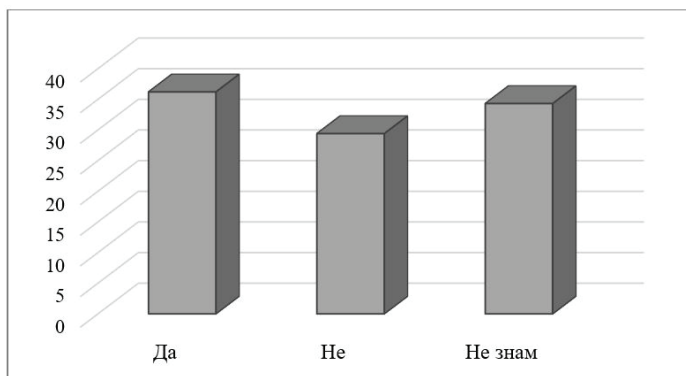
Политички профил младих у Србији: однос младих према политичком систему и политичком животу

Учешће младих у друштвеним активностима је веома мало јер 90% њих није члан ниједне друштвене организације. Кад је реч о друштвено активним младима, 6% су чланови културно-уметничких друштава, 11% политичких партија, 11% су чланови спортских клубова, а остали су чланови других организација. Није спремно да се ангажује у друштвеним организацијама 67% младих. У организацијама које одлучују о решавању проблема младих не жели да учествује 33% младих јер не знају ништа о њиховом раду, а 73% није укључено у јавно доношење одлука на републичком и локалном нивоу зато што нема времена за то. Кад је реч о чланству у политичким партијама, 88,7% мушких и 90,5% женских младих испитаника није члан ниједне политичке партије; учлањено је 3,5% мушких и 2,3% женских младих испитаника; партије је напустило 3,5% мушких и 3,3% женских испитаника; док 4,7% мушких и

3,9% женских младих испитаника намерава да се учлани у политичке партије (*Стратегије за младе у Републици Србији за период од 2023. до 2030. године*).

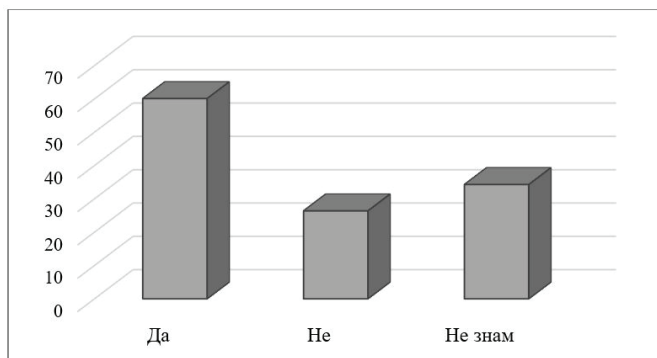
Однос младих према политичком систему и политичком животу у Србији биће приказан на основу резултата истраживања Кровне организације младих обављених 2023. и 2024. године (Стојановић, Ивковић, Каличанин 2023, Стојановић, Ивковић, Каличанин, 2024).²

Млади Србије имају амбивалентан однос према демократском политичком систему. За прихватање тврдње: „Демократија је најбољи облик политичког владања“ изјаснило се 2023. године 36,2% анкетираних младих, против је 29,4%, а не зна како да се изјасни 34,3% (Графикон 1). Највећу подршку демократија је имала 2020. године (45,5%) да би та подршка у наредним годинама опадала. Последње истраживање (2024. године) показује да демократију као најбољи облик владавине прихвата нешто више младих (39%) (Стојановић и други, 2023, 124, Стојановић и други 2024, 128).

Графикон 1. Однос младих према демократији
(Одговор на питање да ли је демократија најбољи облик владања)
Извор: Стојановић и други, 2023, 124.

На питање „Да ли је Србији потребан јак вођа и лидер кога ће народ следити“ потврдно је одговорило 60,1% испитаника, негативно 26,4% а не зна 13,5% (Стојановић и други, 2023, 125). Ауторитарни однос према политичком систему исказало је више од половине испитаних (Графикон 2). Слични резултати истраживања показани су и у 2024. години: на постављено питање одговорило је „да“ 57% испитаника, „не“ 28% и „не зна“ 15% (Стојановић и други, 2024, 128).

Графикон 2. *Однос младих према лидерству и вођама*
(Одговор на питање да ли је Србији потребан јак вођа и лидер
кога ће народ следити)

Извор: Стојановић и други, 2023, 125.

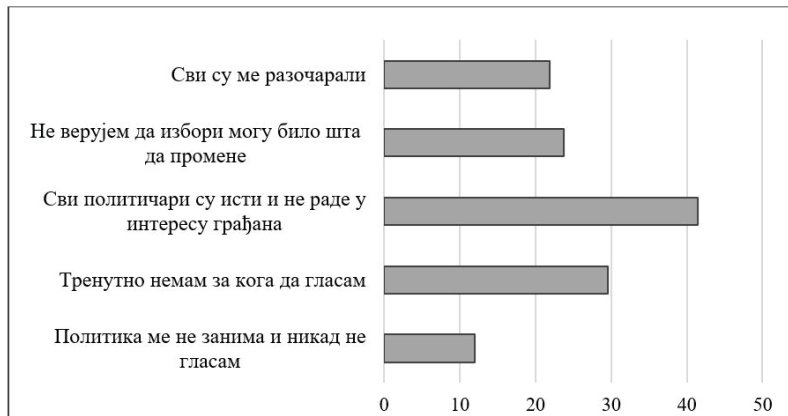
С друге стране на питање који су највећи проблеми младих Србије 2023. године 51,6% младих испитаника наводи „недостатак демократије и правде“, образовни систем (64,1%), систем вредности (57,9%), заштита животне средине (52,6%), мали утицај на доношење одлука (44,6%) и незапосленост (43,5%) (Стојановић и други, 2023, 85).³ Недостатак демократије је на четвртном месту према важности највећих проблема Србије. Кад је реч о информисању, 36,1% младих интересује зашто не функционише демократија у Србији (Стојановић и други, 2023, 97). Према овом истраживању политички плурализам у систему вредности се оцењује школском оценом 3,22 и налази се на деветом, претпоследњем месту, после личне слободе, заштите животне средине, солидарности са економски угроженим, припадности нацији, одсуства корупције, породице, инклузије и родне равноправности, а иза њега је само религија (Стојановић и други, 2023, 132).

Млади су невидљиви у институцијама и организацијама политичког система Републике Србије. Мали број младих који чине подмладак политичких партија, углавном опонаша старије чланове партија, јер тако може да дође до неких партијских привилегија. Мало их има у политичким институцијама локалне самоуправе и Републике Србије, у скупштинама и извршним органима власти. У 2023. години био је само један председник општине у Србији из редова младих (у Пожеги). У претходном сазиву Скупштине Републике Србије било је 14 младих посланика, а у сазиву 2008. било је 22. У последњих петнаест година у Влади Србије није било младих.

Изјашњавајући се о могућностима младих да у политичком систему Србије учину на политичке процесе и да учествују у доношењу политичких одлука 54,2% је тврдило да уопште нема могућности, а 0,7% да је потпуно омогућено да учествују у одлучивању (Стојановић и други, 2023, 99).

Приликом испитивања хипотетичког гласања за органе власти (ако би се сутра гласало, у априлу и мају 2023. године) утврђено је да 18,14% испитаника не

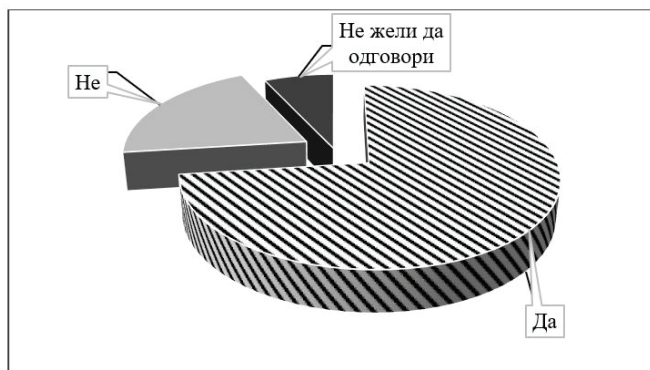
би изашло на гласање. Испитаници који нису сигурни у излазност на изборе свој став образлажу тиме што немају тренутно за кога да гласају (29,6%), не верују да се изборима може било шта променити (23,7%), сви су их разочарали (21,9%), сви политичари су исти и не раде у интересу грађана (41,4%) и политика их не занима и никада не гласају (12%) испитаника (Стојановић и други, 2023, 100).

Графикон 3. Разлози због којих млади не би гласали на изборима
Извор: Стојановић и други, 2023, 100.

Према истраживању из 2024. године 73% младих испитаника се изјаснило да је гласало на изборима 2023. године, а 20% да није (Графикон 4) 7% није одговорило на питање. Ова група испитаника која није гласала наводи исте разлоге због којих нису гласали, који су навођени у истраживању 2023. године (Графикон 3) (Стојановић и други, 2024, 103, 105).

На овакве ставове младих испитаника утиче и оцена три четвртине њих да избори у Србији нису слободни и поштени. Само за 1,6% су потпуно слободни и поштени. За 18,3% су делимично слободни и поштени (Стојановић и други, 2023, 101).

Графикон 4. Млади и гласање на изборима 2023. године
Извор: Стојановић и други, 2023, 103.

Подаци о гласању на изборима 2023. могу се објаснити утицајем предизборне кампање на младе да се одлуче да гласају. На парламентарним изборима

2023. године на кандидатским листама за народне посланике било је укупно 340 младих, од чега највише (39) на листи „Мора другачије“ Чедомира Јовановића која није испунила изборни цензус. Изборна листа „Александар Вучић – Србија не сме да стане“ имала је 16 младих на кандидатској листи (6,4%) и то 9 мушког и 6 женског пола; у првој половини кандидатске листе било је 6 (4,8% младих од 125 кандидата, 2 мушког и 4 женског пола) (Кровна организација младих Србије 2023). У Народну скупштину Републике Србије је овим изборима изабрано укупно 10 младих посланика (0.029% од броја кандидованих) и то 6 (3 мушка и 3 женска) кандидата са листе „Александар Вучић – Србија не сме да стане“; 3 посланика са изборне листе „Србија против насиља“ (2 мушка и 1 женски) и један са листе „Ивица Дачић премијер – Социјалистичка партија Србије. Удео младих у српској популацији је 15,76% а у Народној скупштини Србије 4%.

Млади се недовољно интересују за политику. Према истраживањима Кровне организације младих Србије, обављеним 2023. године, 36,8% младих је веома заинтересованих и заинтересованих за политичка догађања, а 24,9% уопште није заинтересовано за политичке догађаје (Стојановић и други, 2023, 86). За 3,3% је мање заинтересованих за политичка догађања него што показује истраживање 2022. године. Већу заинтересованост показују млади мушкарци него младе девојке и жене у односу 3,1 : 2,73.

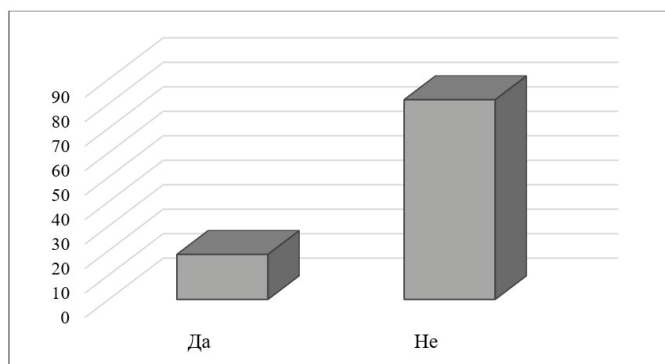
Заинтересоване за политику највише интересује корупција и криминал у друштву (43,7% испитаника), ситуација на Косову и Метохији, политички догађаји у региону, спољна политика Србије (41,7%), запошљавање, инвестиције и економија у Србији (36%), нефункционисање демократије (36,1%) и очување животне средине (35,3%) (Стојановић и други, 2023, 97). Политичке догађаје није пратило у 2023. години 23,1%, Већи број испитаника него у 2022. години (15,6%). На локалном нивоу пратило је политичке догађаје 13,9% испитаника, мање него 2022. године (15,6%): редовно је пратило ове догађаје 49,9%, а уопште није пратило политичка дешавања на локалном нивоу 36,3%. Млади мушког пола су у већем броју (16,5%) пратили политичке догађаје на локалном нивоу од младих женског пола (11,1%).

Највећи број испитаника (59%) информисе се о друштвеним и политичким догађајима преко друштвених мрежа на којим просечно проводи 3–4 сата дневно, неки много више, па и цео дан ако им је то део посла или учења (Стојановић и други, 2023, 88). Користе просечно 3–4 друштвене мреже, а неки и више. Најмање прате телевизијске емисије и новине. Већина младих живи између виртуелног света и реалног света, не налазећи себе ни у једном, што их води у пасивност у реалном свету и повремену активност у виртуелном свету.

Мање од половине испитаника (46,1%) учествовало је у потписивању петиција за решавање неких друштвених и политичких проблема у последње две године. У предизборној кампањи 2023. године учествовало је 12,5% испитаника потписивањем свог имена у подршци кандидатима за посланике и одборнике на изборним листама (Стојановић и други, 2023, 103). Само 13% испитани-

ка би хтело да се ангажује у раду ученичких и студентских парламената.

Вредносно-емотивни однос младих према институцијама политичког система и политичарима на функцијама у њима је већином негативан. Немају поверења ни у једну институцију – ниједна није добила просечну оцену већу од 3; најмање поверења је у медије, политичке партије и политичке институције – председника државе, парламент, републичку владу (Стојановић и други, 2023, 114). Најмање неповерење исказују према војсци, цркви и канцеларији за младе. Четири петине младих не верује ниједном политичару (81.6%), нешто мање него што показује истраживање исте организације из 2022. године (83%). У њих има поверење 17% испитаника и 15% испитаница (исто, 113).

Графикон 5. Поверење у политичаре

(Одговор на питање да ли постоји политичар коме верујете)

Извор: Стојановић и други, 2023, 113.

Испитивани су и ставови младих о Косову и Метохији: да Србија треба да призна косовску државу као независну мисли 7,5% испитаника, да ради на повлачењу признања од држава које су то учиниле 17,5%, а 31,1% да врати Косово и Метохију војним средствима (Стојановић и други, 2023, 153).

Приступање Србије Европској унији подржава 36% испитаника, не подржава 41%, не зна како да се определи 23%. Србија још увек није постала члан ЕУ највише због тога што не жели да призна Косово као независну државу сматра 60% испитаника (Стојановић и други, 2023, 141).

Млади испитаници подржавају спољну политику Србије засновану на сарадњи са источним и западним државама. Уколико мора да се определи само за једну страну 54,9% се определило за Исток, а 45,1% је за Запад. Кад је реч о односу према НАТО савезу, 58,8% испитаника сматра да Србија не треба да постане члан нити да има било какву сарадњу са овим савезом, 20,5% је против приступања, али за сарадњу Србије са НАТО, а за приступање се изјаснило 6,4%, Није се изјаснило 14,2% (Стојановић и други, 2023, 151, 154). Увођењу санкција Русији противи се 74% испитаника.

Из недовољног познавања политичког система Србије, негативног вредносног и емотивног односа младих према њему произилази и њихово недо-

вољно друштвено и политичко ангажовање у њему. Недостају им вештине политичког деловања које се стичу учењем. Млади стичу знања о политичком систему Србије и његовом функционисању преко наставног предмета Грађанско васпитање као изборног предмета у основним и средњим школама, али наставу из овог предмета не похађају сви ученици. У извођењу овог предмета постоје бројни проблеми, од садржаја програма до компетентности наставника за његово извођење. Ученици недовољно стичу вештине друштвеног ангажовања и не подстичу се довољно за друштвено ангажовање.⁴ У мало школа су заступљени предмети из области социологије, економије, политикологије, најмање филозофије, преко којих би се формирала демократска политичка свет и демократска политичка култура младих. У том правцу требало је да делује настава историје. Међутим Дубравка Стојановић (2024) је, анализирајући уџбенике историје за основне и средње школе, установила да је у њима под утицајем идеолошких и ауторитативних интервенција вршена промена чињеница, промена конструкција идентитета и филозофије историје српског народа од Балканских ратова до данас. Детерминистичка и фаталистичка тумачења историјских токова и доношење недемократских одлука без одговорности за њихове последице, код корисника таквих уџбеника може да изазове губљење вере у политику и одустајање од учешћа у њој јер стичу уверење да помоћу политике ништа не може да се промени у стварности.

Веома је мало ангажовање младих и у њиховим организацијама и институцијама. Према подацима наведеним у *Стратегији за младе у Републици Србији за период од 2023. до 2030. године* у Србији постоји 140 канцеларија за младе, 78 савета за младе, 65 омладинских клубова, 3 омладинска центра, 73 теретане на отвореном и малих спортских терена као јавни простори за младе како би на њима проводили слободно време на квалитетан начин, 43 локална акциона плана за младе и 1700 омладинских актера за рад са младима. Услуге канцеларија за младе користи само 18% младих испитаника, међу којима је више младих женског пола. Јавне просторе за младе није користило 22% испитаника јер не постоје у њиховим местима боравка; 46,8% наводи да постоји, али га нема довољно, а само 12,5% сматра да постоји довољно таквог простора за њихове потребе. Волонтерски се ангажује 27% испитаника, мање него пре годину дана за 7%. Највећи број младих волонтирао је ради добијања запослења (58%). Мада млади сматрају да је волонтирање потребно јер је корисно и за њих и за друштво, за младе и забавно, они који преферирају материјалне вредности желе да се ангажују за плаћене послове.

Политичка култура младих на селу

Имајући у виду вишедеценијско заостајање развоја пољопривреде у Србији за осталим привредним гранама, депопулацију села, изумирање преко

⁴ Видети: Завод за вредновање квалитета образовања и васпитања (2013).

хиљаду двеста села, као и садашњи живот на селу, може се констатовати да су становници села у инфериорном положају у поређењу са становницима градова, а са њима и млади, уколико их уопште има у већини села.

Пољопривредна производња је специфична по великим ризицима за исплатива улагања и рад због тога што зависи од временских услова (суша, поплава, града, олуја, пожара, биљних болести, разних штеточина). Ризици се делимично могу смањити осигурањем биљне и сточарске производње. Становници села су удаљени од школских, здравствених, културних, социјалних и државних институција, па уз слабе саобраћајне комуникације отежано остварују своје потребе и права у поређењу са становницима градова.

Живот на селу има и неке предности у поређењу са животом у граду (мању загађеност земље, вода и ваздуха, мање буке, мање људи на малом простору, мање криминала, наркоманије, проституције, уништавања породичних вредности и друге социјалне патологије). Из тих разлога један мали део становника града са стамбеним објектима на селу, наслеђених или повољно купљених, стално борави у селу, а ради у граду.

Млади на селу су диференцирани према неколико битних идентитарних ознака. Прву групу чине они чији родитељи поседују обрадиво земљиште, механизацију за обраду пољопривредног земљишта или стоку од чега се могу остваривати приходи за пристојан живот. Један део по завршетку школовања, радећи са родитељима, одлучује да настави породичну пољопривредну производњу и остане у селу. Други део завршава високошколске студије и већим делом се не враћа у села. Они се одлучују да обављају високо стручне послове у градовима Србије или у иностранству, ради остварења бољег квалитета живота и вишег друштвеног положаја. Другу групу чине млади чији родитељи немају пољопривредну имовину и раде као надничари код имућнијих произвођача или су запослени у граду. Они бораве у селу док не стекну нека занимања за рад у градовима. Као социјална група и део друштвеног сеоског слоја они су у најнеповољнијем положају од свих група младих, школско-студентских и радничких. Искључени из процеса артикулације својих потреба и интереса, они су и рањива друштвена група. Због таквог положаја млади са села траже прилику да напусте село и оду у градове или иностранство у потрази за бољим условима живота. Трећу групу младих на селу чине они из породица „полутана“ са малим обрадивим површинама и производним капацитетима, недовољним за остваривање прихода за нормалан живот чланова породице који су принуђени да раде у градовима док у селу остварују производњу хране за сопствене потребе, уз минималне вишкове које продају на пијацама. Млади из ових породица су у дилеми да ли да следе своје родитеље или да дефинитивно напусте село.

Влада Србије је усвојила *Стратегију пољопривреде и руралног развоја Републике Србије 2014–2024. године*. У складу са њом требало је извршити диверзификацију руралне економије и очување природног и културног наслеђа села кроз инвестициону и саветодавну подршку пољопривредној производњи.

Циљ је отварање привлачних радних места образованијем делу младих, развој органске производње, предузећа за прераду пољопривредних производа у селима, аграрни туризам. Од доношења те *Стратегије* мало је шта остварено у селима. Држава би могла својом инвестиционом и пореском политиком, субвенцијама, подстицањем задружне производње и гарантованог пласмана производа, оснивањем пољопривредних станица и служби да унапреди пољопривредну производњу и животне услове у селима и тиме да задржи пољопривреднике и са њима и младе на селу. Потребна је бесповратна финансијска подршка младим предузетницима села који су претходно обучени за вођење предузетничких послова.

У многим селима нема школа, продавница, испостава пошта, амбуланти, библиотека, домова културе и других установа. Познато је да у Норвешкој два најзначајнија пољопривредна факултета раде у селима и немају проблем да упишу потребан број студената, а један број младих на селу обавља информатичке послове повезане са дигитализацијом пољопривредне производње или других друштвених делатности.

Постоје економски јака села, са модернизованом пољопривредном производњом, урбанизована, са продавницама, спортским теренима, школом, кафићима, широкопојасном мрежом интернета, црквом, просторним уређењем, близу градских центара. У њима има сеоске омладине која може да развија своју традиционалну народну поткултуру, измењену под утицајем масовне градске културе. На развој културе у селима имају утицаја резиденцијални становници села, млади и стари коју су запослени у граду, ђаци и студенти пореклом из села, одсељени који годишње одморе проводе у својим селима, пензионери који повремено бораве у завичају обнављајући и модернизујући куће својих предака.

С обзиром на породичну радну ангажованост у пољопривредној производњи, млади имају значајну економску улогу у обављању пољопривредних радова у тешким условима, али и велику зависност од родитеља у задовољавању својих потреба, егзистенцијалних и развојних. Породична газдинства остварују мале приходе, па не могу да обезбеде задовољавајућу личну потрошњу члановима домаћинства као ни улагања у напреднију производњу. Постоје и сиромашне породице, са малом имовином, са остарелим и болесним члановима неспособним за рад, па су млади принуђени да траже било какав посао и за било какву плату да би обезбедили средства за задовољавање својих и породичних потреба.

Због немогућности остварења својих потреба и аспирација, млади са села нису спремни за политичко ангажовање којим би мењали постојеће стање уз помоћ локалне самоуправе и одговарајућих државних органа. Нису мотивисани за рад у пољопривреди и улагања у њу, да буду субјекти иновација и прогресивних реформи, што се очекује од њих. Пошто изостаје помоћ државе, верују да ће одласком из села најбрже решити своје проблеме у погледу остварења бољег квалитета живота, запошљавања, даљег образовања, коришћења

здравствене заштите, задовољавања културних потреба, ступања у брак, заснивања породице и обезбеђења бољег живота својој деци.

Младима на селу је недоступна омладинска политичка инфраструктура. Због слабе организованости пољопривредних произвођача мале су могућности да се млади у њима ангажују за побољшање свог положаја и решавање проблема сеоске заједнице. *Законом о младима* и *Законом о локалној самоуправи* (чл. 20, став 15) јединице самоуправе обавезне су да стварају услове за развој политике за младе и организовање омладинског рада, да доносе стратегије за младе и акционе планове за њихово остварење, формирају канцеларије за младе и савете за младе, организују неформално образовање младих, обезбеђују простор за младе. Међутим, оне то или не чине или формално доносе стратегије за младе и акционе планове за њихово остварење који се не остварују и формирају органе за спровођење политике за младе који не функционишу ни у градовима, а још мање у селима.

Увид у Нацрт стратегије за младе града Пирота показује да је прва Стратегија за младе у општини Пирот са акционим планом донета за период 2011–2014. године и девет година није обнављана. Канцеларија за младе у општини Пирот основана је 2008. године. Организовала је омладински рад до 2012. а после тога није имала никакве активности. Савет за младе града Пирота формиран је 2008. године са циљем да координира рад свих субјеката омладинске политике и обезбеди укључивање младих у доношење одлука у локалној заједници, али он није имао основне нормативне акте, правилник и пословник о раду, програм рада, нити портал на интернету и није ништа радио.

Мада је констатовано да од 72 насеља у општини Пирот у 29 (40% од укупног броја сеоских насеља) нема ниједног становника млађег од 20 година, у Нацрту стратегије за младе града Пирота 2024–2028. на 175 страна, сеоска омладина спомиње се у једном реду. У Нацрту стратегије нема података о условима живота и аспирацијама младих на селу у општини Пирот, нити се предвиђа било каква мера за задовољавање њихових потреба и интереса да би били заинтересовани за остајање на селу.

Препуштени сами себи млади на селу нису мотивисани за мењање постојећег неповољног стања, нити имају знања и вештине за такво ангажовање. Ситуација може да се промени са више рада на унапређењу пољопривреде и побољшању услова живота на селу и свакодневним радом са младима села као што је законима и другим нормативним актима предвиђено. Само тако би млади људи на селу могли да буду носиоци препорода и модернизације пољопривреде и села.

Како пробудити прогресивни потенцијал младих за прихватање партиципативне политичке културе

Постоји веровање да млади који се налазе у процесу развоја и сазревања, сталних психофизичких и биолошких промена, имају природни потенцијал за

прихватање иновација, реформи и прогресивних идеја. У недостатку личних искустава и одсуству критичког мишљења и вредновања у вези са тим изложени су разним социјалним утицајима, позитивним и негативним, па могу остати пасивни или прихватити негативне социјалне утицаје. Прихватање и развој демократске политичке културе младих не може да буде стихијски процес већ осмишљен процес политичке социјализације и култивације. Тим пре што се друштво Србије налази у транзицији, боље рећи у аномiji, тако да се одбацују старе политичке вредности и понашања, а нове нису устаљене, па отуд буја социјална патологија која збуњује младе умове и често их усмерава на странпутице.

Услед недостатка економске, социјалне, културне и политичке подршке млади се осећају немоћним да побољшају свој социјални статус. Они сматрају да је узалудно сваког ангажовања да промене нешто у друштву – политику, власт, институције. Незадовољство младих из свих друштвених група и слојева својим статусом друштво треба да усмери подстицањем да дају предлоге за побољшавање свог положаја и боре се за њихово остварење од породице, школе и радних организација до месних заједница, локалне самоуправе и Републике Србије.

За такав политички ангажман неопходна је успешна политичка социјализација и култивација младих јединственим деловањем свих васпитних фактора, од породице, школе, универзитета до политичких институција и организација, политичких актера, организација цивилног друштва, здравствених и културних институција и посебно медија. Нарочито је важно развијати модерне медије младих и специјално намењене медије и емисије за младе као и коришћење друштвених мрежа за комуникацију са младима, имајући у виду време које млади проводе на мрежама, и ризике којима су изложени злоупотребом медија у деструктивне манипулативне сврхе.

Већ је наведено да већина младих мисли да је највећи друштвени проблем Србије образовани систем, а затим недостатак демократије и правде. Ученици и студенти, па и приличан део наставника, незадовољни су наставним програмима и квалитетом наставе, а родитељи и послодавци још више. Нарочито незадовољство изазива купопродаја диплома коју нико не контролише и ретко санкционише. Међународне оцене знања (ПИСА) у читању, математици и природним наукама, које организује Организација за економску сарадњу и развој од 2000. године у преко 100 земаља, показују да ученици основних и средњих школа у Србији заостају у примени знања и налазе се испод просека који постижу ученици у региону и Европи, а приличан део ученика је и функционално неписмен („ђаци у Србији...“). Образовни систем је у сенци „понижене педагогије“ (Преире 2018), неповољног материјалног и социјалног положаја просветних радника. Најразвијенију економију, технологију, демократију, здравствену и социјалну заштиту и културу имају државе са највећим бројем високообразовних становника. Србија заостаје по броју високообразованих становника у односу на те државе. У великом

раскораку су културни обрасци према којима се формирају ученици и студенти у образовном систему и према којима раде и живе грађани у друштву. Младима су потребна савремена технолошка и хуманистичка знања, вештине за рад и демократско политичко деловање, а нарочито критичко мишљење за боље разумевање сопствене личности, социјалних група у којима се налазе и уређивање демократског и праведног друштва према хуманистичким етичким вредностима.

Политичка инфраструктура младих: политичке организације уместо канцеларија за младе, савети младих, клубови младих, центри за младе, простори за младе, друштвене активности младих и волонтирање младих, ученички и студентски парламенти, уз кадровско јачање активиста младих и руководства свих облика друштвених и политичких активности младих систематским радом могу да мобилишу младе за партиципативно деловање и формирање и развој демократске политичке културе у оквиру омладинске поткултуре.

Литература

- Almond, G., Powell, B. J. (1966). *Comparative Politics*. Boston: Little, Brown and Company.
- Almond, G., Verba S. (1963). *Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton: Princeton University Press.
- Влада РС (2023). *Стратегија за младе у Републици Србији за период од 2023. до 2030. године*. Београд: Влада РС.
- Гуријев, С., Трајсман, Д. (2023). *Спин диктатори. Ново рухо тираније у 21. веку*. Београд: Архипелаг.
- Кастелс, М. (2022). *Суноврат. Криза либералне демократије*. Београд: Клио.
- Крауч, К (2014). *Постдемократија*. Лозница: Карпос.
- Марковић-Крстић, С. (2008). Феномен омладине у друштвено-историјском контексту. *Годишњак за социологију* IV(4), 83–92.
- Министарство омладине и спорта, УНИЦЕФ (2021). *Ex post анализа Националне стратегије за младе 2015–2025*. Београд: Министарство омладине и спорта,
- Кровна организација младих Србије (2023). *Млади у кампањи 2023. Финални мониторинг извештај*. Београд: КОМС. <https://koms.rs/publikacije/>
- Град Пирот (2024). *Нацрт стратегије за младе града Пирота 2024–2028*.
- Завод за вредновање квалитета рада образовања и васпитања, *Грађанско васпитање као обавезни изабрани предмет у основним и средњим школама. Евалуација програма и компетенције наставника*. https://prosveta.gov.rs/wp-content/uploads/2015/08/EVALUACIJA_IZBORNOG_PREDMETA_GRADJANSKO_VASPITANJE.pdf
- Преире, П. (2018). *Педагогија обесправљених*. Ваљево: Едука.

- Стојановић, Б., Ивковић, А., Каличанин, Б. (2023). *Алтернативни извештај о положају и потребама младих у Републици Србији 2023*. Београд: Кровна организација младих Србије. <https://koms.rs/publikacije/>
- Стојановић, Б., Ивковић, А., Каличанин, Б. (2024). *Алтернативни извештај о положају и потребама младих у Републици Србији 2024*. Београд: Кровна организација младих Србије, <https://koms.rs/publikacije/>
- Стојановић, Д. (2024). *Прошлост долази. Промене у тумачењима прошлости у српским уџбеницима историје 1913–2021*, треће издање. Београд: Библиотека 20. век.
- Томановић, В. (1980). *Друштвене промене и образовање* (огледи). Београд: Комунист.
- Томановић, В. (1977). *Омладина и социјализам*. Београд: Младост.
- Томановић, С., Игњатовић, С. (2004). Млади у транзицији: Између породичног порекла и политичких опредељења. У М. Николић и други (ур.), *Млади загуљени у транзицији*, 39–64. Београд: Центар за проучавање алтернатива.
- Ђаци у Србији испод просека ПИСА теста у читању, математици и природним наукама. *Политика*, 5. 12. 2023.

Vjekoslav L. Butigan
University of Niš
Faculty of Philosophy
Niš

POLITICAL CULTURE OF THE YOUTH OF SERBIA

Abstract

In the paper, based on the published documentation and meta analyzed on the cognitive, emotional and action attitude of young people towards political life in Serbia, it is determined that young people in Serbia have a predominant political culture of subservience, with an emphasis on incomplete cognitive attitude towards the political system of Serbia, in which they do not find their role, nor a favorable political position. They express a high degree of mistrust in political institutions and are not ready to participate in political life. This shows the lack of political socialization of young people in Serbia.

The Government of the Republic of Serbia adopts periodic youth development strategies, and the umbrella organization of the youth of Serbia publishes annual reports on the attitude of young people towards politics, but no progress can be seen in improving the social and political position of young people. Young people in the countryside are in the most difficult position.

The majority of young people do not know the youth policy of Serbia, the youth sector, defined by the law and the youth strategy, program documents for the youth, youth organizations, youth institutions and for the youth. Most do not participate in elections

and are not ready to engage in the work of youth organizations and solving problems in local and wider communities for personal and social well-being. They don't have time for that because they spend 3-4 hours a day on social networks.

Key words: young people, strategy for youth development, youth policy, youth sector, political culture, political system, political socialization

СОЦИЈАЛНО И ПОЛИТИЧКО БИЋЕ ОМЛАДИНЕ: ИЗМЕЂУ ОЧЕКИВАЊА И РЕАЛНОСТИ²

Сажетак

У раду се критички пропитује теза о омладини као покретачкој снази друштва и неизоставној компоненти (прогресивног) мењања политичког система. Захваљујући енергији и спремности на бунт, млади, а нарочито студенти су се у прошлости више пута показали као важан друштвено-политички субјект. У трагању за одговором зашто данас присуствујемо битно умањеном ангажману омладине, рад полази од антрополошке димензије младалаштва, указује на процес формирања омладине у историјским друштвима и фокусира се на најважније карактеристике савремене омладине које су до тога довеле. Млади још увек представљају „лакмус папир“ друштва, широм света присутни су младалачки протести по разним темама, али је данас тешко бранити тезу о принципијелној демократичности младих. Рецентна истраживања код нас и у свету показују да су данашњи „миленијалци“ и припадници „Z генерације“ незаинтересовани за политику и да су пре свега усмерени на себе, сопствену каријеру и материјалне вредности. Генерално, млади се налазе у животној фази када се баве пре забавним него озбиљним темама, а како се још увек школују нису на тржишту рада, па не осећају ни директне последице резултата на изборима. Они су склони либералним ставовима по питањима људских права, али нису подложни идеологијама које сматрају празним причама. Истовремено, интензивно коришћење савремених технологија створило је од њих прву генерацију која живи у мешавини физичке и виртуелне стварности која ствара привид обиља у коме нема одрицања. У виртуелном свету се живи „овде и сада“, што утиче и на природу младалачког активизма. Све је више младих који се одлучују за „онлајн активизам“, који без класичног активизма може бити само илузија да се тиме нешто значајно урадило.

Кључне речи: млади, студенти, студентски бунт, политички ангажман, миленијалци, цензери.

Увод

Једну од неизбежних, а можда и најупечатљивијих, асоцијација у сваком разматрању о друштвеном и политичком бићу омладине, представљају деша-

¹ branislav.stevanovic@filfak.ni.ac.rs; ORCID 0009-0002-2139-4988

² Ово истраживање подржало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор бр. 451-03-66/2024-03)

вања везана за негдашње студентске протесте у свету, али и код нас. Ради се, дакако, о 1968-ој и студентском протесту који је изгледао као „гром из ведро неба“ којим је „историја прекинула теоријско мртвило друштвених наука“ (Морен, 1979, 21). И за наше истраживаче, „Јун ‘68. представља први масован, динамичан и аутономан излазак омладине на позорницу друштва“ (Арсиф, Марковић, 1984, 217). Појавило се тада мноштво питања: Зашто је уопште дошло до протеста младих? Да ли се он могао предвидети? У прилог овом последњем, установљено је да заправо није било ниједне књиге о младима/студентима као потенцијалним носиоцима протеста, а након њега је написано на стотине њих. Питања која су такође тражила одговоре гласила су: откуд протести изван традиционалних друштвених покрета? Зашто су њихови носиоци студенти? Како су то млади постали револуционарна снага од које зазира (свака) власт?

1. Младаштво као антрополошка и историјска категорија

У трагању за одговорима на претходна питања, држимо, најпре ваља поћи од младости, младаштва као антрополошког феномена. Наиме, у поређењу са свим другим живим бићима, сазревање човека тече релативно споро, са животињског становишта чак – недопустиво споро. Упоредимо ли раст и сазревање једног пса са истим процесима код човека, видећемо да је за шест месеци након рођења некадашњи псић по величини и готово свим осталим карактеристикама већ достигао своје биолошке родитеље. А шта се и колико променило код људске јединке (бебе) након шест месеци од доласка на свет? За некакво физичко-психичко „изједначавање“ ње и њених биолошких родитеља биће потребно још много година физичког раста, психичког сазревања, васпитавања, учења, социјализације и пуно тога другог.

Овом антрополошком увиду снажно противречи једна важна историјска чињеница која гласи да у премодерним друштвима „младост“ и омладина готово уопште нису постојале као засебне биолошке и генерацијске категорије. Неко је у свом животу био дете, а затим је, релативно кратким процесом иницијације – директно улазио у „свет одраслих“. С обзиром на цивилизације које су биле социолошки без омладине, Е. Морен је сматрао да омладина не представља постојану антрополошку, већ историјску категорију. Посебно су у архаичним друштвима механизми обредног искушења (понекад прилично груби) „убијали“ дете, да би се оно чудесном метаморфозом претворило у одраслог човека који сасвим раскида са психолошким пертурбацијама младачког (прелазничког) животног доба. Јер, генерално, младачко доба је раздобље у коме људско биће још увек није у потпуности ослобођено света детињства, а није ни сасвим укључено у свет одраслих. Зато оно запада у неодређеност, амбиваленцију и сваковрсне конфликте, и на унутрашњем и на социјалном плану.

И у већини историјских друштава, непостојање школовања и рано укључивање у рад ситуирало је младалачко доба у неку врсту „илегалне стварности“ лишене културног положаја. У ранијим историјским периодима, омладина као посебна друштвена група се није могла формирати, јер се радило о друштвима у којима није било дугогодишњег школовања, па се укључивање појединаца у сферу рада дешавало још у детињству. Произилази да младалачко доба настаје и наставља да постоји тек онде где се механизам посвећења, иницијације (која је дете претварала у одраслог), распао или разложио, и тиме омогућио једну област културе и живота која није укључена у „свет одраслих“. Принципијелно, појава омладине као посебне друштвене групе дешава се тек са настанком *модерног доба* и посебно размахом процеса модернизације. „Тако се појам омладина односи управо на друштвену конструкцију Модерне: он потенцира друштвена обележја младих као узрасне групе, настале у процесима дугог трајања који чине историјски контекст њеног настанка“ (Томановић, 2012, 10). Данас, у савременом добу, укљученост у образовни процес може трајати и до тридесетих година живота, што младе одваја од света рада, и притом конституише као засебну друштвену групу.

2. Социолошки приступ омладини/младима

2.1. Неке историјске чињенице

Дугогодишњем школовању у модерном добу, у двадесетом веку након Другог светског рата у Европи и Северној Америци, придружила се једна важна демографска чињеница – дошло је до наглог *раста становништва* и настанка тзв. „Baby-boom“ генерације. Младих и студената је било више него икада: у 1964. години, 40% Американаца је имало мање од 20 година. Последице, дошло је до развоја основног и средњег, али и високог образовања и појаве значајног броја студената. У периоду 1960–70. број студената у Америци се повећао са 3,2 на 7,1 милион – што је повећање једнако свим студентима који су похађали Хардвардски универзитет од његовог оснивања (Сен-Жан-Полен, 1999).

Демографска експанзија је била пропраћена и специфичном *младалачком културом*. Она се оформила негде око 1955. године, почев од филмова од којих су најзначајнији филмови Џејмса Дина (Dean) и Марлона Бранда, са карактеристичним називима („Побуњеник без разлога“, „Дивљак“). Ти филмови откривају нове, истински младалачке јунаке у побуни против света одраслих и у тражењу изворности. Паралелно с њима, наилази и талас џез и рок музике око којег се кристалише не само младалачка склоност према жестокој музици и игри, већ читава култура, тј. изванредан начин живота. Дакако, развијена индустријска и потрошачка друштва су помно пратила ову појаву и одговорила формирањем јаким „тинејџерских тржишта“. Млади су у то време први пут у животу имали новац онда када им је био најпотребнији, што

је од њих начинило најбоље могуће конзументе, тј. „уочљиве потрошаче *par excellence*“ (Frit, 1987, 22). Ово је следио и јачао читав низ феномена: мода (не за децу и одрасле), књиге, часописи за младе, речју – читаве (масовне) културе за младе.

Од својих почетака, младалачка (пот)култура је, дакле, у основи двозначна, како у односу на тзв. високу, тако и на масовну културу. Она у себи обједињује индивидуалистичко и хедонистичко уживање у благодетима разноврсних роба грађанске цивилизације, али и елементе отпора свету одраслих који се доживљава као одвише досадан, бирократски и лажан. Корак по корак, младалачка култура и (пре)пуни универзитети постали су катализатори незадовољства младих – што је, на крају и резултирало политизацијом омладине и студентским гибањима из 1960-их. Од карактеристика које у актуелном друштвено-историјском тренутку посебно иду на руку младима у њиховој перманентној неодређености, трагањима и амбиваленцији, ваља посебно нагласити *стално револуционисање средстава за комуникацију*. Интернет, персонални рачунари, паметни телефони, таблети и др. се иновирају толиком брзином (и једнаком динамиком застаревају) да захтевају непрекидно едуковање и усавршавање за употребу тих средстава. Следствено, некадашњи „савети старца“ мало вреде у ери компјутера и дигитализације – родитељи, а још мање баке и деке, младих не могу да им пренесу неку мудрост у вези са информатичким друштвом, виртуелним добом и вештачком интелигенцијом. Парадоксално, у савремености се готово „без остатка“ потврдило оно што је Е. Фром (Fromm) сматрао за модерно друштво *per se*, истичући да у њему човек никада не завршава свој развој већ – „умире на врхунцу свог развоја“ (Fromm, 1984).

2.2. Социјалне карактеристике омладине и студената

Иако се у ранијим историјским периодима омладина као посебна друштвена група није могла формирати, то не значи да је она настала одједном као резултат историјских промена, већ има свој сопствени историјски развој. Процес „конструкције“ омладинске структуре је заправо прошао кроз неколико етапа: 1) етапа „малог човека“, 2) етапа формирања „младог човека“, 3) етапа „двокласног обрасца одрастања“ и 4) етапа коначног успостављања омладине као посебне структуре (Марковић Крстић, 2008, 89). Консултујемо ли актуелна проучавања омладине, сва она указују да се данас млади људи налазе у врло сложеном положају, с обзиром на своје социјалне перспективе, економске проблеме као и уже проблеме образовања. Млади људи међу првима реагују на друштвене промене, иако најпре и сносе последице тих промена. Разлози за то леже у релативној бројности омладине но, исто тако, и у пројектованим циљевима друштва који су се првенствено односили на њу. Стога је досад омладина „била у положају да не само непосредно него и најбрже осети све ефекте изведених системских и идеолошких заокрета“ (Милић, 1987, 117). Генерално, *differentia specifica* данашње омладине садржана је у њеним трима главним обележјима: „објективно различитог друштвеног положаја младих у односу

на друге друштвене групе; самопроизводње властите субјективне свести – самосвести и групног идентитета; и дистинктивних образаца понашања младих“ (Милић, Чичкарић, 1998, 18). Иако не представљају хомогену групу, дакле, могуће је идентификовати неке заједничке особине друштвеног положаја младих. Пре свих, мора се узети у обзир економска и политичка неједнакост у односу на старије која повлачи инфериорност и маргиналност. Такође, млади се налазе у прелазној фази преузимања друштвених улога која траје све дуже, не само због великог значаја школовања и дужине његовог трајања, већ и због немогућности запошљавања након школовања (Мрђа, 2004, 157). Због ових својих карактеристика, млади чине део становништва који представља један од „најосетљивијих сеизмографа друштвених промена“ (Ilišin, Bouillet, Gvozdanović, Potočnik, 2013, 9).

Што се тиче *студената*, они су у свом начину живота, ставовима, вредностима и обрасцима понашања једна још специфичнија друштвена група, иако се по претходно поменутиим категоријама њени сегменти и међусобно разликују, првенствено с обзиром на њихова социодемографска обележја. Студенти представљају друштвену групу коју одређују, пре свега, продужено школовање, концентрисаност у великим урбаним центрима и неповољан друштвено-економски статус у односу на старије генерације. Последица тога је њихова слабија друштвена интеграција и креирање специфичних генерацијски обликованих поткултура. Идентитет студената се првенствено стиче у урбаној средини која је по дефиницији космополитска и одређена „опозицијом према новој доминацији руралних и полуруралних културних форми, укључујући и њихово испољавање у политици и у другим видовима свакодневног живота“ (Горди, 2001, 161). Истовремено, студенти долазе из свих друштвених слојева, па и њих (као и читаву омладину) карактерише унутрашње социјално раслојавање, у складу са класно-слојним раслојавањем у „остатку“ друштва. Попут младих у целини, и студенти носе „социјализаторски набој“ друштвеног слоја из кога потичу, па су, иако не дословно, нека врста „лакмус-папира друштва“ (Џуверовић, 1974), тј. представљају репрезенте читавог друштва.³ У вези са идентитетом студената у данашњој Србији, он се, као и код читаве омладине, налази у константном процесу формирања и кристализације. Сазревање ових будућих носилаца развоја друштва дешава се у јединственом друштвено-историјском тренутку које је обележено тзв. „двоструком транзицијом“: студенти пролазе кроз прелазно раздобље из младости у одраслост, при чему се тај процес одвија у друштву које је и само у процесу темељне друштвене трансфор-

³ Имајући у виду претходно, у овом тексту под младима подразумевамо друштвену групу „која је настала у индустријском друштву и обухвата популацију у добу од 15. до 30. године живота, а којој друштво, независно од њене психофизичке зрелости и социокултурне раслојености, приписује заједничке специфичне социјалне значајке, на основу којих јој одређује посебну друштвену улогу и подвргава посебном друштвеном третману, последица чега је маргиналан друштвени статус младежи наспрам старије популације“ (Ilišin, 1999, 69). Што се тиче студентске омладине, под њом подразумевамо део омладинске популације који студира, односно школује се у високошколским установама, старости од 19 до 24, односно, 30 година.

мације. „Једна од синтагми којом је било уобичајено да се именује ситуација заједничка младима у друштвима која су наследила социјалистичке режиме јесте „двострука транзиција“: транзиција у одраслост у друштву у транзицији“ (Томановић, 2012, 34).

3. Млади између сензибилитета и (претпостављене) револуционарности

Већ је указано да млади, а посебно студенти, раније реагују на друштвене промене, да су осетљивији за проблеме друштва, а да томе доприноси и њихова концентрација у урбаним центрима као и на универзитетима (где им се, по дефиницији, нуде представе о бољем/идеалном друштву). Е. Морен примећује да је од XIX века, студентски свет притајено или повремено седиште опозиције, протеста, немира, чак и револуционарних покрета политичке природе. Студенти представљају, с једне стране, део омладине, а с друге стране део интелигенције (Морен, 1979, 176). На трагу претходног, он истиче хипотезу о „двострукој студентској свести“ од којих је једна индивидуалистичка, буржоаска, усмерена ка личној каријери, а друга колективна, побуњеничка и која се труди да одбаци и каријеру и буржоаски живот (Морен, 1979, 39). Ово се могло јасно уочити и током студентских гигања шездесетих година 20. века која су прихватила оне трендове масовне културе у којима су новине, часописи, филм, музика, плоче, мода и много шта друго, престали тек да „забављају“ и буду пуки сегменти слободног времена омладине. Млади су тада гласно одбили да буду део система, да се укључе у потрошачко друштво и прихватили су своју маргиналност као начин живота, а не као израз некакве привремене младалачке кризе које ће нестати са годинама. Заиста, у то време, гледање неког алтернативног („*underground*“) филма, читање неке књиге или часописа, прихватање одређеног одевног „стила“, посећивање неког концерта (најчешће рок музике), било је нешто сасвим различито од конзумеризма и значило је прихватање одређене политичке идеологије, тј. одређеног „политичког и егзистенцијалног ’минималног става““ (Морен, 1979, 162).

То што се дешавало за време студентских протеста и покрета у шестој деценији прошлог века, дакако, не може се оспоравати. Такође ни чињеница да су млади, генерално гледајући, бунтовници по природи, да воле да критикују и да су често опозиционо настројени према власти. Млади, а нарочито студенти су се кроз историју показали као важна група за било какву друштвену трансформацију. Њихова енергија, младалачки бунт и спремност да без цензуре говоре о ономе до чега им је стало, чине их неизоставном компонентом сваког протеста и сваке крупније политичке промене. Остаје, међутим, питање у којој мери су млади *ipso facto* и у свим временима, „покретачка снага друштва“, каквом су их сматрали у прошлости. Теза о *принципијелној револуционарности/демократичности младих*, нашироко је присутна и у друштвеним наукама, упркос бројним историјским одступањима која јој опонирају. Полемишући са прет-

ходном тезом, познати марксиста Е. Блох (Bloch) једном приликом је подвукао да омладина „сама по себи“ – није револуционарна. Она је поводљива, што по Блоху показује и пример нациста. Револуцију почиње свесна мањина, коју може да чини и омладина. „Биолошки извор онога новог јесте младост, социолошки извор револуције јесте незадовољна класа“ (Bloch, 1979, 226). Оваквом разумевању омладине у прилог иде и једна (стара) кинеска пословица која тврди да „младост предлаже, старост одлаже, средина извршава“. У значењу да је младалаштво енергично, сензибилно и правдољубиво, али да му недостају искуство, организација и стрпљење која би омогућило оном „новом“ и „прогресивнијем“ да се појави и заживи. Такође, младе људе одликује наивност, сугестибилност и некритичка рецептивност, што их чини пријемчивим и за олако прихватање назадних и екстремистичких политичких идеологија, што се у прошлости спорадично и дешавало. Засигурно, ако се млади и студенти првенствено сагледавају кроз своју склоност ка осећајности, неконформизму и спонтаности, онда се може закључити да „бунтовници увек више сигнализирају него што мењају“ (Арсиф, Марковић, 1984, 222).

Овакав поглед на омладину, ваља поновити, не доводи у питање крупна еманципаторска достигнућа студентског ангажмана у ближој и даљој прошлости, па ни оног с краја шездесетих година 20. века. Студентски протести из 1968. су значајно утицали на либерализацију западних друштава у целини. Заједно са *хипи покретом* (који се окренуо источњачкој мудрости, зену, будизму), студентски бунт је срушио многе културне табуе, поставио многа важна политичка питања и отворио пут трагању за различитим алтернативама грађанског друштва. Иако је већина револуционарних елемената младалачког отпора у међувремену увелико апсорбована од стране мас-културе и капиталистичког друштва у целини, тих година су постигнути велики продори у повећању једнакости у грађанским правима, посебно у вези са односом између белаца и Афроамериканаца у САД-у. Такође, мада је рат у Вијетнаму трајао још неколико година, после 1968. године је било јасно да је једини могући исход тога рата повлачење америчке војске из те азијске земље.

О промени читавог система, међутим, није се могло ни говорити. Тзв. студентска „нова левица“ поставила се још више „улево“ у односу на тадашње (догматски ригидне) комунистичке партије на Западу, и инспирисала неомарксистичким идеологијама, пре свих оном Х. Маркузеа (Marcuse) која је захтевала потпуну трансформацију „једнодимензионалног човека“ (Marcuse, 1989). Упркос овом теоретичару, али и једном Т. Рошаку (Roszak), који је сматрао да је буржоазија уместо у фабрикама нашла класног непријатеља с друге стране стола, у лику своје властите „размажене деце“ (Roszak, 1978, 35–36), то се није догодило. Преко ноћи се хтела срушити држава, грађанско друштво, индустријска цивилизација, универзитет, брак, породица и укинути угњетавање, отуђење и постварење – али само на основици лепих жеља и утопистичких идеолошких прокламација. Једним својим значајним делом студентски бунт је био и историјски *ретроградан* јер је, у основи, призивао централистичку уравниловку и фиктивну пуну запосленост у стању општег сиромаштва, по

узору на Кубу и тадашњу Кину Мао Це Тунга. То је било нарочито видљиво у некадашњој Југославији (СФРЈ) која је представљала особену комбинацију социјализма и западњачког потрошачког друштва. Генерално, протести у „другој Југославији“ су настали као реакција на супротности између реалности постојећег поретка и прокламованог бескласног друштва. „Јунске демонстрације, представљају *морални гест* којим су студенти упозорили друштво и Савез комуниста Југославије на то да се поједина социјалистичка начела обезличавају, па и изневеравају“ (Арсиф, Марковић 1984, 222). Но, док је на Западу левицарска терминологија студентског бунта представљала оштар одмак од потрошачке културе и свеопштег „отуђења“, дотле је у СФР Југославији тај вокабулар користила управо владајућа олигархија. Зато су пароле студената, упркос еруптивном изливу незадовољства, биле готово идентичне паролама оних на власти, премда су ови други били суочени са реалношћу која се одрекла прокламованих принципа. Тако се у социјалистичкој Југославији протествовало против „дрвене буржоазије“, а Београдски универзитет је био накратко преименован у „Црвени универзитет Карл Маркс“. Читав протест је био упадљиво лево обојен, утопистички, чак митолошки јер је позивао на „враћање Марксу“ – што је типично митски мотив о „повратку на извор“, на чистоћу апсолутног почетка (Елиаде).⁴

Много година касније, почетком 90-их година XX века, знатан број учесника студентског протеста из 1968. опет се нашао на барикадама. Испоставило се и да су неки од вођа демократског преврата у Србији из 2000. године, били и на челу протеста из 1968. године, а након „Петог октобра“ неколицина њих је била и у самом врху странака које су сачињавале нову власт. Стицајем међународних и других прилика, саборци из лево обојеног студентског покрета из 1968. тада су прокламовали сасвим различите циљеве: демонтажу проказаног (и посрнулог) социјализма и успостављање грађанског друштва и парламентарне демократије. Студентских протеста је у Србији било и након 1968, посебно током 1990-их година, и сви су они били усмерени против тадашњег владајућег режима. Дакако, и у актуалном историјском тренутку, омладина у Србији не престаје да (повремено) протестује, тражећи бољу будућност, борећи се за останак у родној земљи, за запошљавање без партијске књижице, за независне државне институције и др. Протести углавном настају спонтано, због разочарења у функционисање државних институција, непостојања слободне медија, неравноправног представљања различитих политичких опција током предизборних кампања и др.⁵ И у свету су млади и студенти и даље на челу

⁴ Смисао митских повремених „повратка почетку“ и „понављања космогоније“ је у обнављању заједнице – враћањем на неокрњене парадигматичне образце; живот започиње са обновљеним способностима људског деловања јер је космогонија – „примјерени модел за сваку стваралачку ситуацију: све што човјек чини, на неки начин понавља „створено“ *par excellence*, архетипску гесту Бога створитеља: Стварање свијета“ (Eliade, 1998, 25).

⁵ Протести против диктатуре 2017, протести против насиља у политици, шетње суботом током целе 2019, протести против јавних извршитеља и директна одбрана станара, протести против малих хидроелектрана – само су неки од бројних облика ванинституционалних политичких

различитих протеста против глобализма, економске неједнакости, системског расизма („Црни животи вреде”/”Black lives matter”), ратова (попут оног у Гази који се води између Израела и Хамаса, тј. Палестинаца) и сл.

4. Перспективе студентских протеста/покрета

Распад социјалистичких држава почетком 90-тих година прошлог века, увео је и Србију у предуги „транзициони период“ који карактеришу бројни проблеми са којима су се суочавали и још увек суочавају млади: незапосленост, ослањање на породицу, недостатак станова и сл. Млади су у Србији све образованији, а све је мање могућности да пронађу посао за који су се образовали. Неповољна материјална ситуација задржава младе у стању продужене младости али и својеврсног „фамилијарног колективизма“ који одлаже достизање одговорности и самосталности међу њима. Незадовољство економском и политичком ситуацијом/кризом у земљи генерисано је широком распрострањеношћу корупције, спрегом тајкуна с влашћу и непостојањем социјалног програма који би грађане постојано штитио од оскудице.

Имајући и виду претходно, намећу се бројна питања у вези са друштвено-политичким бићем омладине, пре свих она везана за *неопходност* али и саму *могућност постојања* политички значајног омладинског/студентског покрета код нас. Омладинске организације које су некада, у већој или мањој мери, изражавале заједничке интересе младих, више не постоје, а укинута су и добровољне омладинске радне акције (ОРА) које су биле важан део радног васпитања и „тренинга“ за улазак у свет одраслих. Од 2011. године, у Србији је укинута и обавезно служење војног рока које је представљало важну фазу у сазревању омладине. По страни од милитаристичког „дрила“, строге дисциплине и униформног понашања које се од регрута очекује, војни рок може да игра улогу значајне степенице на путу за трајно запошљавање младих. У време писања овог текста из државног врха је најављено да ће се у Србији од 2025. године вратити обавеза служења војног рока за мушкарце (у трајању од 75 дана), што свакако представља позитиван помак. Питање је, додуше, да ли претходно наведене улоге може да задовољи војни рок у трајању од свега 75 дана, но свакако се ваља ухватити у коштац са актуелном политичком летаргијом младих који, између осталог, у великом проценту изражавају жељу да по завршетку школовања – напусте Србију.

Ако упоредимо студентске захтеве из 1968. који се односе на радничка и социјална права, може се приметити да су проблеми у вези са стандардом становништва, запошљавањем и социјалном заштитом у Србији данас далеко израженији. Добри познаваоци прилика из тог периода тврде да су радници 1968. имали виши стандард, стопа незапослености је била нижа, а социјална

борби у Србији у последње две и по деценије, у којима су највећи део учесника чинили млади, а многе од ових протеста су управо млади и иницирали.

заштита далеко боља. Такође, тадашње социјалне разлике су биле безначајне у поређењу са садашњим, док је привредног и осталог криминала било знатно мање. СФР Југославија је 1968. била мање задужена од сваке из ње формиране државице у актуелном тренутку. Уништавање друштвене (државне) имовине, смањење утицаја државе на управљање привредним токовима, криминализована приватизација и „либерализација“ тржишта је до сада у Србији (и бившим федералним републикама Југославије) произвела бројне негативне последице. Сведоци смо и разарања природних ресурса, уништавања домаћих банака и система финансијског надзора. Систем образовања је такође у великој кризи, бројним реформама високог образовања на националном нивоу факултети су се претварили у фабрике за производњу најразноликијих наставних курсева који, наводно, имају „прођу“ на тржишту. Средњошколско образовање, у којем раде слабо плаћени наставници, такође је обезвређено, уместо стручних квалификација оно ученицима нуди безвредне дипломе. Млади са завршеним факултетом све мање желе да раде у просвети, а они који су већ запослени у њој, масовно одлазе из ње. Ауторитет школе и друштвени углед наставника урушаван је током деценија, најпре ниским платама, а у новије време и гомилом административног посла којим су ови напросто затрпани.

Судећи према претходном, могло би се претпоставити да је сада „право време“ за студентски бунт или макар појачано учешће младих у политици. Али, сем спорадичних студентских демонстративних шетњи улицама (углавном Београда), нема студентског покрета трајнијег карактера. Ово нас поново враћа ка тези о младима као „покретачкој снази друштва“ и студентима као више политички освештеним и спремним за протесте против неправди од остатка становништва – која свакако заслужује ревизију или релативизацију. Данас присуствујемо битно умањеном друштвеном и политичком ангажману омладине па није лако бранити тезу о принципијелној демократичности младих. Значи ли то да се ради о *стереотипу* који напросто више не одговара реалности? У жељи да донекле ублаже ову оцену, неки од аутора сматрају да млади и даље желе да дају свој допринос политици, и да то чак чине свакодневно, али на начине који су директнији, једноставнији и искренији. Па погледајмо како стоје ствари из угла неколико емпиријских истраживања.

Једно истраживање у Немачкој из 2014. године, показало је да су немачки студенти заправо снажно усмерени на себе и свој каријерни успех, и да су им најважније *материјалне вредности*. Тиме је снажно уздрман клише о претежно лево усмереним, друштвено ангажованим и толерантним студентима, јер је ове заменила „генерација егоиста“ чији је најважнији циљ у животу – „моћи себи приуштити лепе ствари“. Ову опцију је изабрало чак 73% студената, што је представљало огроман скок у односу на 1995. годину, када је исту опцију преферирало само 31% немачких студената. Истовремено, битно се смањио интерес студената за политику, па је у то време само 45% њих пратило политичке догађаје и било друштвено ангажовано (Duhaček, 2014).⁶

⁶ Ради се о резултатима истраживања које је агенција *TNS Infratest* спровела за немачку владу о

У истраживању које је спровео Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу показало се да су и студенти из Ниша у својим ставовима у приличној конфузији у вези са основним демократским премисама. Већина њих би на врху државе најрадије видела „експерте“ (њих 60.4%) иако такви стручњаци (за вођење читаве државе) не постоје. Чак 17.0% студената би власт поверило и „јаком вођи кога не ограничавају парламент и избори“, док свега 19.1% студената сматра да власт треба поверити влади и парламенту.⁷ Ове чињенице које нису у складу са демократским принципима прилично обеспокојавају, премда се ради о неповерењу у демократију које је раширено и међу свим осталим категоријама становништва.

Одсуство поверења у демократију, потреба за јаким вођом и лидером, као и незаинтересованост за политичка питања, закључци су и неких других истраживања која су се бавила односом млади–политика и вредностима младих. У *Алтернативном извештају о положају и потребама младих у Републици Србији за 2018. годину* наводи се да је од 1200 испитаника са територије Републике Србије, свега 27.9% било заинтересовано за политичка дешавања, док 9.8% уопште није имало интересовања. Готово 60% испитаних је рекло да уопште нема утицај на доношење политичких одлука, а 67% испитаника да се политички актери не обраћају младима. Чак 83% младих није имало поверења ни према једном политичару на политичкој сцени. Своју идеолошку позицију могло је да дефинише нешто мање од половине, а на скали левица–центар–десница, велики број младих се определио за центар (Stojanović, 2018).

По истраживачима *Демостата* из 2019. године, између 2/3 и 3/4 младих је изјављивало да их политика мало или нимало не интересује. Више од половине младих сматрало је да њихово мишљење није значајно политичарима, док више од три четвртине није било спремно да буде на некој политичкој функцији. Истовремено, млади су у великом проценту били апатични, незаинтересовани за политику и неспремни да се боре за промене у друштву и животу. Уместо тога, били су усредсређени на свој приватан живот, истичући да су недовољно информисани и без вере да је власт смењива и да су промене могуће. Чак 80% младих није имало поверење у институције и политичаре – који су се повезивали са људима који су искључиво вођени личним интересима. Резултати су показали и да скоро 50% младих сматра да им политички систем не омогућава да утичу на политичке

ставовима студената. Занимљиво је и да већ у то време „Зелени“ више нису били најомиљенија политичка странка међу немачким студентима; 2006. године они су били на првом месту, док су 2014. били једнако (не)омиљени као и социјалдемократи и демохришћани. У вези са још увек актуелном темом усељавања имиграната, немачки студенти су, такође, те 2014. заузели конзервативније ставове, јер је око половине њих сматрало да у Немачкој има превише усељеника из других држава и да „не треба увозити стручну радну снагу“ – чиме су изразили и забринутост за будућу *каријеру* која је студентима на првом месту као циљ у животу (Duhaček, 2014).

⁷ Опширније у: Стевановић, Божиловић (20146), 147–166; подаци су из истраживања које је спроведено у периоду од 1.12. до 14.12.2012. у оквиру рада на пројекту *Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција* (179074), који је финансирао Министарство за просвету и науку РС.

процесе и одлуке, а да чак 56.7% мисли да је један од највећих проблема младих – мали утицај на доношење одлука (Павловић, 2019).

Дефинитивно, млади у Србији су данас преокупирани пре свега економским проблемима, тј. незапосленošћу, ниским животним стандардом и недостатком животне перспективе. Такође, одговори младих упућују на то да су они и те како постали свесни социјалног раслојавања као резултата трансформације Србије у капиталистичко „грађанско друштво“. Млади зато радо прихватају индивидуалне вредности (посебно материјалне) док су вредности које карактеришу живот у заједници, односно друштвеност, у другом плану. Ово удаљавање од друштва и вредности институционалне политичке партиципације, дакако, може имати озбиљне политичке последице. Разочарање политиком или њено априорно одбијање од стране омладине, може је учинити пријемчивом за прихватање екстремних (како левих тако и десних) политичких идеја и опција које могу да злоупотребе неискуство, наивност и поводљивост младе генерације.

У расправи о аполитичности данашње омладине не бисмо смели изоставити ни неке *цивилизацијске околности* које итекако утичу на њен потенцијални политички ангажман. Наиме, значајан део данашње омладине спада у категорију тзв. „миленијалаца“, тј. у генерацију људи рођених од 1980. до 2000. која је у почетку била само маркетиншки концепт, а онда је ушла и у озбиљна научна проучавања. Неки ову генерацију називају и „нет-генерацијом“, с обзиром на то да се ради о пионирима дигиталне ере, тј. онима који су први користили друштвене мреже и били сведоци рођења паметних телефона, СМС порука и интернет претраживања. Питање је, наравно, да ли се може научно аргументовано говорити о једној новој генерацијској структури у којој се већина људи може класно структурирати зависно од године рођења, а не од социјалног статуса (што је, иначе, прихватио изванредан број социолога). Али, ако оставимо ово питање по страни, видећемо да миленијалци заиста показују неке специфичне особине у односу на претходну „генерацију икс (X)“ (људи рођени у шездесетим и седамдесетим годинама 20. века), као и на ону пре ње – тзв. „беби-бум“ генерацију коју чине људи рођени после Другог светског рата.

Једна од најважнијих особина миленијалаца које је од значаја и за политику јесте њихово *интензивно коришћење савремених технологија*. За сваку ствар и потребу у животу они имају уређај и „апликацију“ коју за то користе. Резултат је – прва генерација која егзистира у две реалности, оној физичкој и оној виртуелној, односно дигиталној. Њени припадници за сва своја питања и понуђене услуге консултују интернет, трагајући за коментарима и оценама неких претходних корисника. Занимљиво је да су миленијалци готово имуни на (традиционалне) рекламне поруке, што узрокује проблеме не само рекламним агенцијама, већ и политичким партијама које морају да се довијају на разне начине како да их придобију као гласаче. У међувремену, миленијалцима се прикључила и „зед генерација“ (*Gen Z*) коју неки називају и „пост-миленијум генерацијом“ или „цензерима“ (*Gen Zers*) који готово и не знају како је изгледао свет пре интернета и мобилне телефоније. Најстарији у њој су рођени око 1997. и сада имају тек нешто преко 25 година. И миленијалци и цензери, као

деца дигиталних комуникација, немају времена за дуге заморне говоре и нису склони идеологијама, које за њих представљају тек „празне приче“. Обе генерације су, ипак, склоне либералним ставовима у вези са људским правима и слободама, отворене су за теме које су поприлично екстремне старијим генерацијама (истополни бракови, транссексуалне особе, легализација лаких дрога). Миленијалци ће најчешће рећи да свако има право на свој избор и да треба подржавати различитост и мултикултуралност. Зед генерација, пак, посебно цени аутентичност (у производима, услугама, особама) и с обзиром на то да је добро информисана, не подлеже лако манипулацији. И миленијалци и цензери су притом врло конкретни и од својих саговорника желе најпре да чују одговоре на питање: Шта конкретно ви можете да учините за мене? „Ако то што радите мени не доноси прилику за ангажман, не хвала, нисам заинтересован“.⁸

Мешање реалног и дигиталног (онлајн/*online*) света, утицало је умногоме и на природу *омладинског активизма*. Све је више младих који се одлучују за пасивнији вид активизма – тзв. „онлајн активизам“. Под овим се подразумева свака активност која се спроводи путем интернета, од статуса, „лајка“ и „дислајка“, преко критике нечега, потписивања петиција, до „клика“ који потврђује долазак на неки реални (не виртуелни) догађај са политичким последицама. У онлајн активизму који има значајан потенцијал јер су интернет и друштвене мреже главни извор информисања за младе, најважније је исказати свој став. Ипак, све већи број младих људи схвата да не треба остати само на онлајн активизму јер он има смисла само као део уобичајеног активизма. Као изолован чин, он је најчешће бесплодан и може да служи за формирање лажног осећања да се, не излазећи из куће, урадило нешто друштвено релеватно.

Историјска појава миленијалца и цензера, учинила је, дакле, данашњу ситуацију сасвим оригиналном: млади (премда у знатно мањој мери него раније) не престају да се интересују за политику, али уместо формалног учешћа у политици кроз странке и институције, бирају алтернативне начине и нехијерархијске организације са директним деловањем. Млади желе активизам са конкретним циљем, радо се прикључују неком НВО покрету или пројектима који су временски ограничени, али који доносе неки опипљив резултат. Не би се смела изоставити чињеница да се млади налазе у животној фази када имају другачије приоритете, осим школовања и (евентуално) рада, више се баве забавним, младалачким него захтевним политичким темама. Део њих у том периоду није ни довољно зрео да би разумео све елементе и нијансе политике. Утврђено је, на пример, да млади више воле *радикалније политике*, било да су оне „идентитетске“ или „екстремно грађанске“. Такође, млади емотивно доживљавају све ствари и траже што искренији однос док је политичка борба често све друго само не искреност и правдољубивост. С обзиром на године, младима је свакако лакше да се изразе и покрену кроз протесте (дража им је „револуција“ од поступне политичке „еволуције“) него да се боре у политичким партијама

⁸ Извор: <https://www.vamedia.info/2024/04/nepoverenje-mladih-prema-politici-u-srbiji-prepreka-ili-poziv-na-promene/> Приступ 30.9.2024.

које су централизоване и хијерархијски устројене. Уз то, партије су често и персонализоване, па уколико неко не припада њиховим „врхушкама“, тешко да може да има било какав уплив на политички значајне одлуке. На ово не утиче ни чињеница да многе партије у Србији имају своје страначке „омладине“, јер су оне маргинализоване и без стварне политичке тежине. Активности младих у овим партијским огранцима се свODE на „шегртовање“ и теренски рад који понекад траје и више година – у виду лепљења предизборних плаката, дељења флајера, прикупљања потписа грађана и сл. Притом, значајан део ове омладине види своју животну перспективу управо у томе да добије партијску књижицу и напредује кроз процес страначког запошљавања.

Политички ставови миленијалца се, иначе, често квалификују као *контрадикторни* зато што се, на пример, они истовремено залажу и за социјализам и за либералне идеје, што код претходних генерација не би било могуће. Да ли ће се и на који начин овакви еклектични ставови артикулисати и заживети у политичком животу, наравно, остаје да се види. У сваком случају, може се закључити да *актуелна разочараност и губитак поверења у политичке актере не означава и некакав трајни, епохални губитак способности омладине да се бави важним друштвеним питањима*. Ово постаје уочљиво када, управо у оним ситуацијама у којима се то најмање очекује, ипак изненада дође до протеста младих.

Разуме, се, у ситуацијама дуготрајне кризе, сиромаштва и слабих шанси за запошљавање, неповерење у институционализоване политичке процесе може представљати потенцијалну опасност за стабилност сваког политичког система. Ово упозорење ваља узети за озбиљно, с обзиром да знатан део омладине у Србији спада у категорију „прекаријата“⁹ који одликује осећај бесперспективности, али и гнева, неповерења у систем и политику и неприпадања широј друштвеној заједници. Велик број младих не само у Србији већ и у Европи је незапослен и само им се нуде стручна оспособљавања и стажирања као једина шанса да „једног дана“ добију стално запослење. Није тешко претпоставити да

⁹ *Прекаријат* је неологизам створен синтезом речи *precarius* (лат. несигуран) и суфиксом „ијат“ изведеном из појма пролетаријат – који означава раднике који пате од несигурности и непредвидљивости у животу, а које утичу на њихово материјално и психичко стање. Као аутор термина „прекарност“ најчешће се наводи П. Бурдије (Bourdieu), који је први употребио појам *précarité* радећи своја истраживања у Алжиру 60-их годинама 20. века. Исти аутор за прекаритет каже да је то „саставни део једног модуса доминације новог типа, заснованог на успостављању општег и трајног стања несигурности чији је циљ да примора раднике на потчињеност, на прихватање експлоатације“ (Бурдије, 1999, 109). Ради се првенствено о сезонским радницима, радницима „на црно“, уговорним радницима, али и свима онима који обављају спорадичне послове преко разних агенција, путем разноврсних пројеката и др. Произилази да, за разлику од претходних генерација које су уживале гарантована радничка права, здравствено и пензионо осигурање, осмочасовно радно време, годишње одморе и синдикално организовање, данашњи прекарни радник, али и студент, интелектуалац и др. може рачунати само на сталну несигурност. По страни питање да ли прекаријат заиста представља неку „нову класу“ (чија конструкција може и да прикрива непромењену позицију радника који је осуђен да и надаље продаје своју радну снагу под претњом глади), његов појам је све више присутан у теоријским расправама, али и у нашем сопственом животном искуству (Postnikov, 2014).

је појединац у стању неизвесности и маргиналности склонији непослушности и побуни сваке врсте од грађанина који је задовољан, посебно сигурним запослењем. Такође, раст прекаријата води ка „ерозији средње друштвене класе, коју карактерише стабилност и која доприноси стабилизацији друштвених односа“ (Голенкова, Голиусова 2014, 148). Г. Стандинг (Standing), водећи теоретичар и идеолог прекаријата, сматра да овој социјалној групи припадају имигранти, али и млади образовани људи (припадници постсоцијалистичке и постхладноратовске „Y генерације“) и они који су изван старе индустријске радничке класе. Исти аутор прекаријат сматра потенцијално опасним, а разлоге зашто он није кренуо у организоване протесте види у томе што његови припадници још нису уједињени (Standing, 2011).

Уз бок несигурности у вези с послом, стоји и чињеница да је зарада миленијалаца и цензера знатно нижа у односу на остале генерације. Већина миленијалаца данас ради за неку *минималну плату* која није довољна за пристојан, нормалан живот. Иронија је младалачке судбине данас да се у појединим земљама млади називају и према бројевима који означавају суму тог минималног дохотка. Тако, на пример, у Грчкој постоји израз „генерација седамсто евра“, што је уобичајена плата за младу особу која ради (коју неко израбљује) у некој приватној фирми, док у Шпанији и Италији постоје „милеуристи“ који раде за суму од хиљаду евра – која у овим земљама није довољна да млад човек има нормалан живот (Павловић, 2016).¹⁰ Поставља се питање како би се млади у Србији који се налазе у сличној позицији могли ословљавати? Генерација од колико стотина евра? Не треба се стога чудити што млади људи у Србији и даље зависе од родитеља, чак и до касних тридесетих година свог живота. Због несигурног посла и ниских плата, значајан број њих није у могућности да подигне кредит да би решио своје стамбено питање и одгађа стварање потомства – или га се у потпуности одриче.

На самом крају, неколико напомена у вези са чињеницом да данашње младе одликује и прилична апстиненција на вишепартијским изборима. Из читавог нашег рада, наиме, произилази да би политичари морали битно да измене свој приступ младима, како би их садржај порука које им шаљу мотивисао да гласају. Јер, млади су драматично променили своје медијске навике, више им се не може прићи на начин на који су навикли старији политичари – путем трибина, штандова или телевизије коју млади готово да више и не прате. Они су сада „распршени“ на интернету, па је потребно стрпљење и континуирани рад и комуникација са младима која мора бити прилагођена њиховим годинама, интересовањима и аспирацијама. Садржај политичких порука мора бити интерактивнији, динамичнији, уз избегавање монолога, фразирања и предугих говора. Такође, теме у изборним кампањама које су у фокусу младих треба значајно умножити, а након избора заиста радити на њиховој елаборацији. Уколико се, пак, то не догоди, заиста ћемо се суочити са једном битно неполитичном, хедонистичком и каријеристичком генерацијом која живи под великим притис-

⁹ Ко су миленијалци? <https://www.politika.rs/scc/clanak/352704/Pogledi/Ko-> Приступ 9.10.2024.

ком (јер не може да рачуна на социјалну сигурност и радна места које су имали њихови родитељи) и зато живи у непрекинутој садашњости, плута у свету дигиталних медија, виртуелне реалности интернета и лажном „заједништву“ друштвених мрежа.

Најзад, ваља подвући да се млади деле у одређене „циљне групе“, тј. да се разликују по томе да ли живе у градским или руралним срединама, из каквих друштвених слојева и породица долазе – што утиче и на њихово политичко одређење. Омладину, осим елемената заједничке свести, одликује и унутрашње, класно-слојно и идеолошко раслојавање, па не треба очекивати да ће се икада *сви* млади залагати за ону политичку опцију/партију која у неком историјском тренутку слови као „прогресивна“. Зато тези о омладини као „покретачкој снази друштва“ треба приступати аналитички, а не догматски: није сваки умањени ангажман омладине нека заувек пропуштена шанса прогресивног мењања политичког система и читавог друштва.

Литература

- Arsić M, Marković, D. (1984). *68, studentski bunt i društvo*. Beograd: Prosvetni Pregled/Istraživačko-izdavački Centar SSO Srbije.
- Бурдије, П. (1999). *Сигнална светла: Прилози за отпор неолибералној инвазији*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Duhaček, G. (2014). *Njemačka šokirana stavovima svojih studenata* (rezultati istraživanja koje je agencija TNS Infratest sproveda za nemačku vladu o stavovima studenata). <http://www.tportal.hr/vijesti/svijet/357018/Njemacka-sokirana-stavovima-svojih-studenata.html> (Приступ 29.1.2016).
- Eliade, M. (1998). *Mit i zbilja*. Beograd: PlatΩ.
- Frit, S. (1987). *Sociologija roka*. Beograd: ИС и CIDI.
- Пишин, В., Bouillet D., Gvozdanović A., Potočnik D. (2013). *Mladi u vremenu krize*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Friedrich Ebert Stiftung.
- Пишин, В. (1999). *Mladi na margini društva i politike*. Zagreb: Alineja.
- Пишин, В. (2005). Млади, Хрватска и Европа: Увод у истраживање. У *Mladi Hrvatske i europska integracija*, 11–32. Zagreb: Institut za društvena istraživanja.
- Пишин, В. (2003). Политичка participacija младих и политика према младима: Хрватска у европском контексту. *Politička misao*, XL(3): 37–57.
- Vamedia.info (2024). *Nepoverenje mladih prema politici u Srbiji: Prepreka ili poziv na promene?* <https://www.vamedia.info/2024/04/nepoverenje-mladih-prema-politici-u-srbiji-prepreka-ili-poziv-na-promene/> (Приступ 30.9.2024).
- Postnikov, B. (2014). *Prekarnost između dojma i pojma*. <https://www.bilten.org/?p=419#> (Приступ 8.10.2024).
- Bloch. E. (1979). *Politička mjerjenja*. Sarajevo: Svjetlost.
- Fromm, E. (1984). *Zdravo društvo*. Zagreb, Beograd: Naprijed, Avgust Cesarec, Nolit.

- Gordi, E. (2001). *Kultura vlasti u Srbiji. Nacionalizam i razaranje alternativa*. Beograd: Samizdat B92.
- Marković, A. (2019). Prekarnost radnih uslova u Srbiji. U M. Lazić, S. Cvejić (прир.), *Stratifikacijske promene u periodu konsolidacije kapitalizma u Srbiji*, 121–141. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Institut za sociološka istraživanja.
- Марковић Крстић, С. (2008). Феномен омладине у друштвено-историјском контексту. *Годишњак за социологију*, 4(4): 83–92.
- Marcuse, H. (1989). *Čovjek jedne dimenzije*. Sarajevo: „Veselin Masleša“, Svjetlost.
- Milić, A. (1987). *Zagonetka omladine*. Beograd, Zagreb: CID, IDIS.
- Milić, A. Čičkarić, Lj. (1998). *Generacija u protestu*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Moren, E. (1979). *Duh vremena 2. Nekroza*. Beograd: BIGZ.
- Mrđa, S. (2004). Kulturni habitus omladine. U S. Mihailović (ur.), *Mladi zagubljeni u tranziciji*, 157–175. Beograd: Centar za proučavanje alternativa.
- Павловић, И. (2016). *Ко су миленијалци?* <https://www.politika.rs/scc/clanak/352704/Pogledi/Ko-> (Приступ 9.10.2024).
- Павловић, З. (2019). *Млади и политика*. Београд: Демостат. <https://demostat.rs/sr/vesti/istrazivanja/mladi-i-politika/718> (Приступ 30.9.2024).
- Postnikov, B. *Prekarnost između dojma i pojma*, 11.4.2014. <https://www.bilten.org/?p=419#> (Приступ 8.10.2024).
- Roszak, T. (1978). *Kontrakultura*. Zagreb: Naprijed.
- Sen-Žan-Polen, K. (1999). *Kontrakultura. Sjedinjene Američke Države, šezdesete godine: rađanje novih utopija*. Beograd: Clio.
- Standing, G. (2011). *The Precariat – The new dangerous class*. London: Bloomsbury Academic.
- Stanić J. (2021). Generacijske podele: Ko su bumeri, ko milenijalci i šta stoji iza ovih podela. <https://amplitudemagazin.com/generacijske-podele/> (Приступ 10.10.2024).
- Стевановић, Б. Продовић, Б. (2014). О пожељности демократије на Балкану (поглед из угла студената). У Д. Захаријевски, Г. Ђорић, Г. Стојић (прир.), *Културне оријентације студената и култура мира на Балкану*, 109–128. Ниш: Филозофски факултет.
- Стевановић, Б. (2014). Идентитет младих у контексту модернизације и евроинтеграције српског друштва (на примеру студената Универзитета у Нишу). *Годишњак за социологију* X(12–13): 27–48.
- Стевановић, Б. Божиловић, Ј. (2014а). Неки аспекти демократизације политичке културе у Србији (поглед из угла студената). У Б. Димитријевић (ур.), *Историографија и савремено друштво*, Том 1, 329–348. Ниш: Филозофски факултет.
- Стевановић, Б. Божиловић, Ј. (2014б). Друштвено-политичке вредности студената Универзитета у Нишу. У Д. Захаријевски, Г. Ђорић, Г. Стојић (прир.), *Културне оријентације студената и култура мира на Балкану*, 147–166. Ниш: Филозофски факултет.
- Стевановић, Б. (2016). Главне карактеристике политичко-културних оријентација студената у Нишу. У Г. Ђигић, Б. Димитријевић (прир.), *Друштвене науке и*

савремени свет – Наука и савремени универзитет 5, Том 1, 201–219. Ниш: Филозофски факултет.

Stojanović, B. (2018). *Alternativni izveštaj o položaju i potrebama mladih u Republici Srbiji – 2018. godina*. Beograd: Krovna organizacija mladih Srbije – KOMS, <https://koms.rs/wp-content/uploads/2018/08/Alternativni-izves%CC%8Ctaj-o-polo%C5%BEaju-i-potrebama-mladih-2018.pdf> (Приступ 30.8.2024).

Tomanović, V. (1980). *Društvene promene i obrazovanje*. Beograd: Izdavački centar Komunist.

Tomanović, S. (2012). Od omladine do socijalnih biografija mladih u postsocijalističkoj transformaciji društva Srbije: konceptualni i kontekstualni okvir istraživanja. U *Mladi – naša sadašnjost. Istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji*, 9–42. Beograd: Čigoja štampa, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.

Džuverović B. (1974). *Generacija budućnosti: mladi između mogućnosti i stvarnosti*. Beograd: Ideje.

Голенкова, З., Голиусова, Ј. (2014). Прекаријат као нова друштвена група у глобалном друштву, *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини* XLIV(1): 143–155.

Branislav D. Stevanović
University of Niš
Faculty of Philosophy
Niš

THE SOCIAL AND POLITICAL BEING OF THE YOUTH: BETWEEN EXPECTATIONS AND REALITY

Abstract

The paper critically examines the thesis about youth as the driving force of society and an indispensable component of (progressive) change in the political system. Thanks to their energy and willingness to rebel, young people, especially students, have proven to be an important socio-political subject many times in the past. In the search for an answer to why today we witness a significantly reduced youth engagement, the paper starts from the anthropological dimension of youth, points to the process of youth formation in historical societies and focuses on the most important characteristics of contemporary youth that led to this. Young people still represent the “litmus paper” of society, youth protests are present all over the world on various topics, but today it is difficult to defend the thesis about the principled democratically orientation of young people. Recent research in our country and around the world shows that today’s “millennials” and members of the “Z generation” are not interested in politics and that they are primarily focused on themselves, their own career and material values. In general, young people are in the stage of life when they deal with fun rather than serious topics, and since they are still in school, they are not on the labor market, so they do not

feel the direct consequences of the election results. They tend to take liberal views on human rights issues, but they are not susceptible to ideologies that they consider empty talk. At the same time, intensive use of modern technologies has created from them the first generation that lives in a mixture of physical and virtual reality that creates an illusion of abundance in which there is no renunciation. In the virtual world, one lives “here and now”, which also affects the nature of youth activism. More and more young people are opting for “online activism”, which without classic activism can only be an illusion that something significant has been done.

Key words: youth, students, student rebellion, political engagement, millennials, Gen Zers

МЛАДИ НА СЕЛУ КАО ОБЈЕКАТ ПОЛИТИКЕ²

Сажетак

Друштва организована као државе имају капацитет да воде посебну политику према различитим категоријама становништва, укључујући ту и младе на селу. Пре доношења конкретних закона и мера извршне власти, савремене државе често доносе стратешка документа, у којима се утврђују главни правци жељене политике у одређеној сфери друштва. У овом прилогу аутор анализира актуелне стратешке документе Републике Србије, Републике Црне Горе и Републике Српске, а који се тичу руралног развоја и политике према младима. Нагласак је на утврђивању места која у овим документима (њих укупно шест) заузима друштвена категорија младих на селу, како када се ради о перцепирању њиховог положаја, тако и када је реч о предвиђеним мерама политике у наведеним областима (рурални развој и млади). У последњем делу текста указује се на могуће узроке и последице постојећег односа релевантних политичких фактора према младима на селу.

Кључне речи: млади на селу, политика, Република Српска, рурални развој, Србија, стратешка документа, Црна Гора.

Савремена друштва, готово без изузетка, карактерише постојање веома сложене државне организације чији је неизбежан део извршна власт. Извршна власт је обично подељена на ресоре (министарства) са различитим функцијама, при чему је наведена подела тако осмишљена да се њоме покрива највећи део друштвених сегмената, или барем они најважнији. Преко бирократског апарата министарстава, који делује тако да испуњава (споља) постављене циљеве, савремена друштва су кадрa да делују на посебне сегменте друштва и тако их обликују и/или усмеравају у жељеном правцу, тј. да воде политику у одређеним областима друштвеног живота. Пре доношења конкретних закона и мера

¹ srdjan.sljukic@ff.uns.ac.rs; ORCID 0009-0005-5733-2422

² Текст представља резултат рада на пројекту бр. 01600 који финансира Министарство просвете и науке Владе Републике Србије, као и на пројекту Матице српске „Српско село између традиције и сталних промена“ који финансира Министарство просвете и науке Владе Републике Србије и Покрајински секретаријат за високо образовање и научноистраживачку делатност.

извршне власти, савремене државе често доносе стратешка документа, у којима се настоји да се политика утемељи на претходно утврђеном чињеничном стању (evidence based policy – ЕВР; Petrescu et al. , 2022). Стратешка документа најчешће прате схему која обухвата три фазе: 1) дефиницију проблема, 2) предлоге мера и 3) резултате који се очекују (Petrescu et al. , 2022). То се ради и приликом настојања да се утиче на друштвени положај посебних категорија становништва. Једна од тих категорија, којој се (барем декларативно) у току последњих стотинак година поклања нарочита пажња, јесу млади (омладина). У овом раду ми се усредређујемо на један сегмент младих, оне који живе на селу (у руралним подручјима). Неповољан друштвени положај младих на селу водио је и води интензивним миграцијама село–град, при чему долази до депопулације руралних подручја, као и до стварања додатних проблема у градовима (незапосленост, питање становања, итд.). Настојали смо да утврдимо у коликој мери и на који начин се о младима на селу говори у стратешким документима који се тичу младих уопште, као и оних који се тичу пољопривреде и руралног развоја у три политичка ентитета: Републици Србији, Републици Српској и Црној Гори.³ Приликом одабира државних оквира, руководили смо се потребом проширивања научних сазнања о српском народу, којем припада и писац ових редова и који је конститутиван у прва два ентитета, док у трећем (Црна Гора) чини веома значајан део становништва.⁴ Република Србија, Република Српска и Црна Гора поседују засебне стратегије о младима, као и засебне стратегије пољопривреде и руралног развоја, тако да ће предмет наше анализе бити укупно шест докумената: *Стратегија за младе у Републици Србији за период од 2022. до 2030. године* (Влада Републике Србије, 2022), *Омладинска политика Републике Српске од 2023. до 2027. године* (Влада Републике Српске, 2023), *Стратегија за младе 2023–2027* (Влада Црне Горе, 2023), *Стратегија пољопривреде и руралног развоја Републике Србије за период 2014–2024. године* (Влада Републике Србије, 2014), *Стратегија развоја пољопривреде и руралних подручја Републике Српске 2021–2027. године* (Влада Републике Српске, 2021) и *Стратегија развоја пољопривреде и руралних подручја 2023–2028* (Влада Црне Горе, 2023а). Претпоставили смо да би се стратешки документи о политици према младима, али и они који се баве питањима политике у сфери пољопривреде и руралног развоја, морали на одређени начин дотаћи и положаја и проблема младих на селу. Анализа садржаја набројаних докумената претежно је квалитативног карактера, иако има и неке квантитативне елементе.

³ При томе имамо на уму да један од три наведена ентитета (Република Српска) нема пун државни капацитет јер представља део државне целине (Босне и Херцеговине).

⁴ У време писања овог рада још увек нису били познати резултати пописа становништва у Црној Гори, иако је исти спроведен још децембра месеца прошле (2023) године.

Претходна истраживања

Како то констатују С. Гашпаровић и О. Прието-Флорес (О. Prieto-Flores), уредници тематског броја часописа *Sustainability* посвећеног мобилности младих, категорија младих на селу (посебно с обзиром на мобилност) знатно је мање истраживана од исте категорије у урбаним насељима, премда се то последњих година мења и то у оквиру истраживања одрживог руралног развоја (Gasparovic & Prieto-Flores, 2021). С обзиром на ову чињеницу (која углавном не важи за Србију; Шљукић и Јанковић, 2015), могло би се очекивати да је анализа стратешких докумената који се дотичу младих на селу још мање. Међутим, иако их јесте мало, оне ипак постоје. Тако су овде већ наведени Петреску и сарадници настојали да утврде које изворе података користе стратешки документи у Румунији, Италији и Португалији, а који се баве питањима категорије младих људи на селу (дефинисана као узраст од 15 до 24 године живота) који немају посао, нити су укључени у образовање, или пак у неку врсту обуке,⁵ при чему су посебно имали у виду да је ова категорија у три истраживане земље била заступљена изнад просека Европске уније (ЕУ). У свом истраживању Петреску и сарадници користили су анализу докумената, анализу јавних политика, статистичке податке и дубински интервју. Обавили су укупно 27 дубинских интервјуа (десет у Италији, десет у Португалији и седам у Румунији) са креаторима политике и другим заинтересованим и укљученим у програме ЕУ; интервјуи су обављени путем интернета, због услова пандемије COVID-19 (Petrescu et al., 2022). Утврдили су да анализирани стратешки документи претежно користе податке званичне статистике, како националне, тако и оне на нивоу ЕУ, док су занемарени научни налази, као и подаци до којих су дошле бројне невладине организације. Аутори сматрају да би стратешки документи који формулишу одговарајућу политику према (специфичној) категорији младих на селу морали да се ослоне на различите методе доласка до података, као и да воде рачуна о националним посебностима, уместо што као кључан користе наратив Европске комисије (ЕК) (Petrescu et al., 2022).

У другом истраживању, које су обавиле Џ. Вајс (J. Weiss) и К. Хајнц-Фишер (C. Heinz-Fischer) у центру пажње је било питање евидентно ограничених могућности образовања младих на селу. Ауторке су покушале да утврде у којој се мери креатори политике у европским земљама баве овим проблемом и какве се мере предузимају да би се он решио (Weiss & Fischer, 2022). Истраживање је обухватило 31 европску земљу, из којих су анализиране (1) стратегије развоја образовања, затим (2) стратегије посвећене младима и (3) стратегије руралног развоја, све донете у периоду 2010–2020. године. Резултати су показали да иако велики број стратегија спомиње проблем о којем је реч (21 национална стратегија развоја образовања дотиче питање образовања младих на селу, четири националне стратегије за младе чини исто, док све стратегије руралног развоја

⁵ Скраћеница која се употребљава за ову категорију младих је NEETs (*not in employment, education or training*).

говоре о образовању), већина докумената који се тичу политике према руралним подручјима игнорише младе, док истовремено документи политике према младима занемарују руралну димензију (Weiss & Fischer, 2022).

Коначно, А. Мујчиновић и сарадници (Мујчиновић et al., 2021) истраживали су друштвени положај категорије руралних NEETs у три балканске земље: Босни и Херцеговини (БиХ), Северној Македонији и Србији (период 2009–2019). Упоредили су ситуацију у овим друштвима са оном у Ирској и ЕУ као целини (28 земаља) када се ради о истој категорији становништва, закључивши да у БиХ, Северној Македонији и Србији не постоји адекватна политика према младима на селу, као и да је једини сталан извор подршке руралним заједницама (укључујући младе) политика развоја пољопривреде и руралних подручја (Мујчиновић et al., 2021).

Са овим смо сазнањима започели анализу стратешких докумената Републике Србије, Републике Српске и Црне Горе који се тичу политике према младима и према пољопривреди и руралном развоју.

Стратегије за младе – где је ту село?

У социолошкој литератури постоји прилично јасно разграничење појмова младих и омладине.⁶ Тако А. Милић на следећи начин разграничава ова два појма: „За разлику од појма младих, који се односи на природну законитост људског живота и представља просто статистичку категорију, термин омладина упућује на историјско-друштвену условљеност и природу скупине младих особа и односи се на појаву друштвено-културног произвођења и самопроизвођења младих као особене историјске структуралне формације“ (Милић према Мојић, 2012, 6). Другим речима, термин „омладина“ претпоставља не само пуку статистичку категорију која детектује одређени узраст, већ и неке друштвене особености које га одвајају од остатка друштва и чине посебним делом друштвене структуре.

Наднационалне организације (Уједињене нације, ЕУ) које у својим документима користе енглески језик, па стога и израз *youth*, не баве се овим појмовним разликовањем јер наведени израз „покрива“ оба појма. Међутим, оне распознају други проблем, а то је употреба различитих узрасних распона за дефинисање младих као статистичке категорије. *United Nations Youth Strategy 2030* (United Nations, 2018; стратегија УН има укупно 16 страна) каже да Секретаријат УН као младе види особе старе између 15 и 24 године, али истовремено тврди и то да универзално прихваћено одређење овог узраста не постоји. Ова стратегија за младе, коју су свакако имали на уму писци истоврсних стратегија у Србији, Републици Српској и Црној Гори, не издваја младе на селу као посебну категорију, али ипак на два места (United Nations, 2018, 4, 11) истиче да је при говору о младима неопходно водити рачуна и о урбаном и о руралном

⁶ За преглед ове дискусије и ширу литературу видети Мојић, 2012.

контексту, односно имати у виду и руралне и урбане области.

С обзиром на основно усмерење званичне државне политике, а то је прикључивање ЕУ, за три земље које смо одабрали много већи значај имају документи о младима ЕУ. Стратегија коју је усвојио Савет ЕУ (The Council of the European Union, 2018) не даје одређење категорије младих особа, али из литературе нам је познато да се та одређења разликују од државе до државе (Weiss & Heinz-Fisher, 2022). На страницама саме стратегије не спомињу се посебно млади на селу, али је зато њима посвећен шести (од укупно 11) циљ трећег (од укупно 4) анекса истог документа. У њему се наглашава да трећина становника ЕУ живи у руралним областима и да постоје битне разлике у условима живота у граду и на селу, те да се због тога младима на селу треба посветити посебна пажња. Неопходно је побољшати инфраструктуру и услове становања у руралним областима, обезбедити добро плаћене послове за младе, кроз децентрализацију укључити младе у живот локалних заједница и процес одлучивања уопште, обезбедити квалитетно образовање за младе на селу, заштитити руралну традицију и градити позитиван имиџ руралних области (The Council of the European Union, 2018).

Све три стратегије за младе које овде разматрамо (Србија, Република Српска и Црна Гора) позивају се, на самом почетку, на горе наведене стратегије за младе УН и ЕУ. У стратегији донесеној у Србији (Влада Републике Србије, 2022; укупно 109 страна) додатно се спомињу и регионалне стратегије, као и нарочит значај националних програма за усвајање ЕУ правних тековина и ЕУ програма. Осим УН и ЕУ оквира, у овој се стратегији наводи и 27 националних закона који су значајни за младе (међу њима и Закон о задругама), као и 16 националних стратегија за различите проблеме (међу њима и стратегија која се тиче пољоприведе и руралног развоја). Писци стратегије за младе у Републици Србији усвајају законско одређење младих (узраст од 15 до 30 година) и приликом утврђивања тренутног стања и проблема младих издвајају младе на селу у више наврата (стр. 27, 36, 39–40, 41) и виде их као „осетљиву“ групу, тј. сврставају их међу „угрожене“ (стр. 35), где још спадају и жене, Роми, припадници LGBT+ популације, сиромашни итд., с тиме да се млади на селу спомињу у значајно мањој мери од осталих „осетљивих“ група. Занимљиво је да аутори ове стратегије као изворе података, осим званичне статистике, обилато користе агенцијска истраживања (Нинамедија) и податке једне невладине организације (Београдски центар за људска права). Међутим, упркос констатацијама о младима на селу као „угроженима“, у визији која следи иза описа стања, ова се категорија ниједном не издваја од младих уопште (стр. 54–55). Иста је ситуација и у делу који говори о општим и посебним циљевима политике према младима (56–59). Наравно, оно што се тиче младих уопште, тиче се и оних на селу, али је приметно да истицање посебних проблема младих на селу није праћено њиховим издвојеним местом у визији и циљевима. У делу посвећеном мерама које би требало спровести (стр. 60–103) млади на селу спомињу се два пута: када се говори о развоју дигиталних компетенција као шанси за младе на селу (стр. 90) и у истицању неопходности подстицања повратка младих на село (стр. 98).

За разлику од стратегије за младе у Србији, одговарајућа стратегија у Републици Српској равноправно користи и термин „омладина“, без појмовног разграничавања (Влада Републике Српске, 2023; укупно 127 страна). Друга разлика се састоји у томе што се млади у руралним срединама ипак издвајају у односу на „рањиве групе“, иако се њихов положај такође види као неповољан (стр. 30). Постоји и трећа разлика: стратегија за младе у Републици Српској, осим статистике, користи и резултате анкетног истраживања ставова младих спроведеног 2021. године управо за потребе креирања и спровођења омладинске политике. Испитанике су чиниле особе узраста 14–34 године, њих укупно 1988 из 34 општине; однос мушких и женских испитаника у узорку био је пола-пола, а по 25% узорка чинили су ученици, студенти, запослени и незапослени; резултати су били упоредиви са истоврсним истраживањем спроведеним 2015. године (стр. 25–26). Као нарочито значајна стратегија за младе наводи се стратегија развоја пољопривреде и руралних подручја, док говор о младима у руралним подручјима заузима у самој стратегији веома истакнуто место (стр. 14, 15, 36, 39, 54, 65, 92–93). Задржавање младих у Републици Српској и на селу сматра се стратешким циљем, те су међу мере које треба (приоритетно) предузети сврстане и оне које се тичу младих на селу. Тако се наводи неопходност подршке предузетништву младих у руралним срединама, као и потреба да се изнађу нови модалитети помоћи младима за куповину куће/стана на селу, како би им се олакшала одлука да склопе брак и како би на селу и остали. Ово се сматра предусловом повећања natalитета (стр. 39). У опширном прегледу мера које треба предузети, детаљно се прецизирају и мере подршке предузетништву младих у руралним срединама, уз позивање на стратегију развоја пољопривреде и руралних подруја (стр. 65, 92–93).

Од три разматране стратегије за младе, стратегија израђена у Црној Гори (Влада Црне Горе, 2023; укупно 119 страна) користи највише извора података. Осим статистике, ту су још и анкетно истраживање на узорку од 1005 младих између 15 и 30 година старости, као и истраживање спроведено квалитативним методом, путем шест фокус група (стр. 8–9). Слично као и стратегија сачињена у Србији, ова стратегија младе на селу види као једну од „маргиналних“ група, уз младе са инвалидитетом, младе Роме и Египћане, младе погођене сиромаштвом, младе без родитељског старања, младе LGBTQ+, младе самохране родитеље и младе NEETs (стр. 68). Због оваквог сврставања, млади на селу се у више наврата спомињу када се говори о „маргиналним“ групама (стр. 79, 81, 82, 89). Међу националним стратегијама које се наводе као важне за проблеме младих нема стратегије развоја пољопривреде и руралних подручја; она се спомиње само на једном месту, у вези са стратегијом за климатске промене (стр. 83). Од конкретних мера које је потребно спровести, а које би се тичале младих на селу, наводе се две: 1) неопходност едукације о потреби сузбијања говора мржње, о антидискриминационим политикама и сл. (стр. 94); 2) обезбеђивање могућности учешћа у спортским активностима и већа доступност културним садржајима (стр. 96).

Без младих нема обнове руралних подручја

Друга група анализираних стратегија, оних које се односе на пољопривреду и рурални развој, обраћа више пажње на младе на селу од стратегија за младе, па чак бригу о унапређивању њиховог положаја сврстава у стратешке циљеве и приоритете. У стратегији пољопривреде и руралног развоја написаној и усвојеној у Републици Србији (Влада Републике Србије, 2014; укупно 103 стране) истиче се да је старосна и образовна структура радне снаге у пољопривреди изразито неповољна, што је последица старосне структуре села: на 100 становника старијих од 65 година долази само 69 млађих од 15 година (у Јужној и Источној Србији само 52; стр. 17 и 39). Као и у стратегији за младе у Србији, млади на селу се уврштавају у „рањиве“ социјалне групе, овај пут уз избегла и расељена лица и жене (стр. 42). Премда у SWOT анализи нема нити једне речи о младима на селу (стр. 54–56), раст атрактивности руралних средина за младе породице сматра се „изазовом“ (стр. 58), док се истовремено траже повољнији услови за газдинства са млађим лицима (али без навођења конкретних мера) (стр. 50). Важно место млади на селу добијају у визији ове стратегије којом се предвиђа да руралне средине треба да постану примамљиво место за живот за младе (стр. 63). Млади на селу се у овој стратегији појављују на још неколико места у истом контексту (стр. 65, 66), али и контексту локалних акционих група, цивилног друштва и међународне сарадње (стр. 77–78 и 87).

Док су стратегије у Србији готово потпуно неповезане једна са другом, оне у Републици Српској су у веома тесној вези. Као што ћемо видети, стратегија која се тиче пољопривреде и руралног развоја као прва донесена (Влада Републике Српске, 2021; укупно 224 стране), битно је утицала на омладинску стратегију (2023). С обзиром на изразито неповољне демографске трендове (велики број исељених и негативан природни прираштај), сама визија развоја пољопривреде и руралних подручја у Републици Српској, дефинисана у једној реченици, управо се тиче младих на селу: „Пољопривреда Републике Српске развија се на одржив начин, уз примјену савремених знања, интегрисана са прехрамбеном индустријом и трговином, а њена рурална подручја су привлачна младима за живот и привређивање“ (стр. 49). Овде има неколико кључних одређења: одрживост – савремена знања – интегрисаност – привлачност руралних подручја за младе. Међу водеће принципе политике према пољопривреди и руралним подручјима уврштава се и „задржавање становништва, а посебно младих у руралним подручјима“ (стр. 49). Од пет стратешких циљева, један је и ревитализација руралних подручја, између осталог идентитетска и демографска (стр. 51). Као мере за остварење наведених циљева предвиђају се, између осталог, обезбеђивање *start-up* подршке за младе пољопривреднике, како за заснивање, тако и за проширење газдинстава, подршка младим агрономима, технолозима и ветеринарима за започињање или проширење бизниса и останак на селу и сл. (стр. 77–78). Осим пољопривреде, инсистира се и на диверсификацији делатности младих на селу, тј. на туризму, трговини, услугама и сл. Све

ово би, уз унапређење инфраструктуре у руралним областима, могло водити „руралној ренесанси у Републици Српској“ (стр. 87).

Стратегија пољопривредне политике и политике руралног развоја у Црној Гори (Влада Црне Горе, 2023а; укупно 227 страна) такође констатује неповољне демографске трендове (пад природног прираштаја и иселјавање, посебно из северних (доминантно руралних) крајева), те као једну од кључних потреба одређује генерацијску обнову у пољопривреди (стр. 128), за коју је потребно обезбедити почетни капитал за младе (стр. 129). Отуда проистиче и то да генерацијска обнова бива дефинисана као један од стратешких циљева (стр. 131), док привлачење и подржавање младих пољопривредника постаје један од оперативних циљева (стр. 132). У стратегији се наводи и то да је у периоду 2018–2020. постојала директна буџетска подршка младим пољопривредницима, додуше у износу од свега 10 евра годишње по хектару (стр. 107), а за период 2023–2028. предвиђају се и други мере (стр. 142–143 и 157).

Млади на селу између идеологије и потребе за подршком

Анализиране стратегије за младе у Републици Србији и Црној Гори не баве се много младима на селу. У духу либералне идеологије, млади на селу се убрајају у „осетљиве“/„угрожене“/ маргиналне групе па најчешће бивају спомињани заједно са другим групама исте врсте. Уопштено говорећи, у ове две стратегије, уз непрестано позивање на ЕУ, доминира потреба да се вредности либералне идеологије (људска права, забрана дискриминације, партиципација у одлучивању, инклузија, права LGBT+ популације, итд.), пренесу младима и њихово делање у те вредности укалупи. У овакву слику уклапају се и неки извори података, попут агенција и невладиних организација. У извесној мери, изузетак представља стратегија за младе у Републици Српској, где је идеологије ипак мање и где се питањима и проблемима младих на селу поклања озбиљна пажња, у смислу подршке младим пољопривредницима, предузетништву младих на селу, становању и сл. , све са идејом да се повећа природни прираштај и заустави иселјавање. Приступ младима на селу који видимо у овој стратегији могућ је између осталог и због тога што се она непосредно ослања на стратегију развоја пољопривреде и руралних подручја у Републици Српској, израђену две године раније. Овај пут, међутим, друге две анализиране стратегије пољопривреде и руралног развоја (Србија и Црна Гора) такође сврставају питања младих на селу у приоритетна и као стратешке циљеве постављају заустављање миграција и обнову села. Можемо да закључимо да тврдња Џ. Вајс и К. Хајнц-Фишер („већина докумената који се тичу политике према руралним подручјима игнорише младе, док истовремено документи политике према младима занемарују руралну димензију“) (Weiss & Heinnz-Fischer, 2022) не важи за Републику Србију, Републику Српску и Црну Гору, тачније да први део њихове тврдње не важи уопште, а други само делимично. Уз битно преклапање (БиХ, Северна Македонија и Србија), много је применљивији закључак Мујчиновића

и сарадника (Мујџиновић et al., 2021), према којем недостаје адекватна политика у односу на младе на селу и према којем је једини сталан извор подршке руралним заједницама (укључујући младе) заправо политика развоја пољопривреде и руралних подручја.

Однос према младима на селу у документима анализираним у овом раду на одлучујући начин зависи од два фактора: са једне стране стоји придруживање ЕУ и наглашавање либералних вредности, а са друге реална потреба да се младима на селу помогне и тако зауставе и преокрену негативни трендови депопулације руралних области, а тиме и целог друштва. Тамо где претегну политика и идеологија (стратегије за младе), о младима на селу се не води много рачуна, већ они бивају просто убрајани у „рањиве“ групе и тако и третирани; ако претегне реална потреба (стратегије развоја пољопривреде и руралних подручја), млади на селу долазе у центар пажње. Стога судбина младих на селу и тиме и судбина села као таквог и друштва као целине, највише зависи од способности носилаца политичке моћи да реалним потребама друштва дају примат у односу на идеологију.

Литература

- Влада Републике Србије (2014). *Стратегија пољопривреде и руралног развоја Републике Србије за период 2014–2024. године*. Београд: Влада Републике Србије.
- Влада Републике Србије (2022). *Стратегија за младе у Републици Србији за период од 2022. до 2030. године*. Београд: Влада Републике Србије.
- Влада Републике Српске (2021). *Стратегија развоја пољопривреде и руралних подручја Републике Српске 2021–2027. године*. Бања Лука: Влада Републике Српске.
- Влада Републике Српске (2023). *Омладинска политика Републике Српске од 2023. до 2027. године*. Бања Лука: Влада Републике Српске.
- Влада Црне Горе (2023). *Стратегија за младе 2023–2027*. Подгорица: Влада Црне Горе.
- Влада Црне Горе (2023а). *Стратегија развоја пољопривреде и руралних подручја 2023–2028*. Подгорица: Влада Црне Горе.
- Gasparovic S. & Prieto-Flores, O. (2021). Editorial: Lessons on Building More Sustainable Rural Societies: Youth and Mobility, *Sustainability* 13, 10370.
- Мојић, Д. (2012). *Између села и града. Млади у Србији у првој деценији трећег миленијума*. Београд: Чигоја штампа и Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.
- Мујџиновић, А., Николић, А., Туна, Е., Стamenkovska, Лј., Радовић, В., Flynn, Р., McCauley, V. (2021). Is It Possible to Tackle Youth Needs with Agricultural and Rural Development Policies? *Sustainability* 13, 8410.
- Petrescu, C., Ellena, A. M, Fernandes-Jesus, M., Ellena, M. (2022). Using Evidence in Policies Addressing Rural NEETs: Common Patterns and Differences in Various EU Countries, *Youth & Society* 54 (2S): 69S–88S.

The Council of the European Union (2018). *The European Union Youth Strategy 2019–2027*, Official Journal of the European Union.

Шљукић С, Јанковић Д. (2015). *Село у социолошком огледалу*. Нови Сад: Mediterran Publishing.

United Nations (2018). *United Nations Youth Strategy 2030*. New York: United Nations.

Weiss, J. , Heinz-Fischer, C. (2022). The More Rural the Less Educated? An Analysis of National Policy Strategies for Enhancing Young Adults' Participation in Formal and Informal Training in European Rural Areas, *Youth 2*, 405–421.

Srđan L.J. Šljukić
University of Novi Sad
Faculty of Philosophy
Novi Sad

RURAL YOUTH AS AN OBJECT OF POLICY

Abstract

Societies organized as states have the capacity to conduct special policies towards different categories of the population, including rural youth. Before the adoption of specific laws and measures of the executive power, modern states often adopt strategic documents, in which the main directions of the desired policy in a certain sphere of society are determined. In this contribution, the author analyzes the current strategic documents of the Republic of Serbia, the Republic of Montenegro and the Republic of Srpska, which concern rural development and youth policy. The emphasis is on determining the place occupied by the social category of rural youth in these documents (six of them in total), both when it comes to the perception of their position, and when it comes to the anticipated policy measures in the mentioned areas (rural development and youth). The last part of the text indicates the possible causes and consequences of the existing relationship of relevant political factors towards rural youth.

Keywords: rural youth, politics, Republic of Srpska, rural development, Serbia, strategic documents, Montenegro

ШКОЛОВАЊЕ СЕОСКЕ ОМЛАДИНЕ Допринос Сузана Марковић Крстић проучавању друштвених неједнакости у образовању²

Сажетак

У раду се разматра проблем друштвених неједнакости у образовању и допринос Сузана Марковић Крстић истраживању овог значајног друштвеног проблема, посебно истраживању школовања сеоске омладине. Друштвени оквир у коме је Марковић Крстић анализирала стање и перспективе школовања младих јесте економска, политичка и друштвена криза која је започела осамдесетих година 20. века, ескалирала почетком деведесетих, а њени дуготрајни ефекти се и данас одражавају на све аспекте живота у Србији. Указала је на сложеност и актуелност ових неједнакости и истраживала њихове узроке и последице у циљу дубљег научног разумевања, као и њиховог превазилажења. Закључује се да социоекономски положај и слојна припадност породице као и њихов културно-образовни статус у великој мери детерминишу образовне могућности сеоске омладине и да је сеоска омладина свесна да све више „губи у конкурентској утакмици са градском и материјално боље обезбеђеном омладином“. Да би се ефекти демократизације образовања повећали неопходна је реформа образовања која подразумева уређену демократску државу и већа улагања у образовање. На тај начин би се створили повољни услови за унапређивање квалитета и модернизацију образовања на свим нивоима и усаглашавање система образовања у Србији са европским принципима и вредностима.

Кључне речи: друштвене неједнакости, образовање, сеоска омладина, социоекономски положај, културно-образовни статус породице, Сузана Марковић Крстић.

Увод

Право на образовање је једно од основних људских права због чега су државе у обавези да свим својим грађанима гарантују његово остваривање. У једном од новијих докумената Европске уније о обухвату и условима образовања, *European Pillar of Social Rights (Европски стуб социјалних права)*, који

¹ lela.milosevic.radulovic@filfak.ni.ac.rs; ORCID 0000-0003-3226-0432

² Ово истраживање подржало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор бр. 451-03-66/2024-03).

је Европска комисија усвојила 2017. године, наводи се да свако има право на квалитетно образовање које је доступно свима, како би одржао или побољшао вештине и знања која му могу омогућити да се без ограничења успешно уклапа у друштвене промене и нове захтеве на тржишту рада. Право на образовање подразумева: 1) право да се добије образовање, 2) право да се одабере тип образовања и 3) право на једнако образовање. Право да се добије образовање се односи на обавезу државе да обезбеди и финансира систем образовања, право да се одабере тип образовања најчешће се односи на право на образовање у приватним школама, на матерњем језику или уз поштовање верских и моралних уверења, док се право на једнако образовање односи на смањивање неједнакости у приступу образовању које погађају сиромашну децу, децу са инвалидитетом и сметњама у развоју или групе које су изложене дискриминацији (Rabin, 2007; нав. према Vuković, 2017, 133).

У Србији је, као и у већини држава, право на образовање гарантовано Уставом. У *Закону о основама система образовања и васпитања Републике Србије* (2021) у члану 3 истакнуто је да „свако лице има право на образовање и васпитање“ и да су „држављани Републике Србије једнаки у остваривању права на образовање и васпитање“, док су у члану 7 издвојени општи принципи образовања и васпитања где је, поред осталог, истакнуто да систем образовања и васпитања мора да обезбеди за сву децу, ученике и одрасле „једнакост и доступност остваривања права на образовање и васпитање заснованом на социјалној правди и принципу једнаких шанси без дискриминације“. Међутим, један део грађана у нашој земљи не остварује право на образовање јер не наставља школовање након завршетка обавезне основне школе. Такође, постоје географске разлике које се огледају у томе да ученици који живе у сеоским подручјима имају мање шансе да буду укључени у образовање и да заврше школу. Тако је на пример у 2013. години стопа осипања из основног образовања у градским подручјима износила 1%, а у сеоским подручјима 14.25% (Pešikan, 2015). Поред тога, постигнућа ученика у сеоским подручјима су слабија, што показују резултати ПИСА тестова. У Србији су ученици из угрожених породица у истраживању ПИСА 2018. у читалачкој писмености заостајали за својим вршњацима из имућнијих породица за око две године (разлика од 73 бода) (Pešikan, Ivić, 2016; нав. према Pregled OECD, 2020, 9).

Подаци најновијег пописа становништва у Србији (2022) показују да се образовна структура становништва побољшала у односу на претходни попис, али да су регионалне разлике и даље заступљене. Посебно је наглашена разлика између Београдског региона и свих осталих региона. Евидентно је, како истичу Матејић Ђуричић и Филиповић, да више школовања не значи и исто школовање за све јер експанзија школовања доводи до „рекомпозиције“ неједнакости тако што друштвене разлике међу појединцима и групама не ишчезавају него се одлажу („одложена елиминација“) (2014, 93).

Доступност образовања има неколико димензија: 1) доступност квалитетног образовања (садржај наставних програма, компетенције наставника, опремљеност школа/факултета), 2) просторна доступност (удаљеност места

становања ученика/студента од школе/факултета), 3) обухват младих људи који су уписали школу/факултет, 4) трошкови школовања односно економске могућности породице да финансира школовање своје деце (куповина уџбеника и других књига, превоз, исхрана, екскурзије и др.) (опширније Марковић Крстић, 2004). Да би се остварила већа доступност образовања и подигао образовни ниво читаве популације потребно је да сваки грађанин има једнак приступ свим нивоима и врстама образовања у складу са личним потребама и интересовањима. Виши степен образовања један је од најзначајнијих канала друштвене промоције и покретљивости.

У складу с тим, поставља се питање који чиониоци детерминишу образовне могућности младих људи и шта је потребно да би се ефекти демократијације образовања повећали.

1. Друштвене неједнакости у образовању – узроци и последице

Друштвене неједнакости у образовању и начин на који образовни систем утиче на репродукцију друштвених неједнакости, веома су заступљен проблем истраживања у друштвеним наукама, посебно у социологији образовања. У бројним теоријским интерпретацијама социјалних неједнакости у образовању (функционалистичка, радикална, теорија образовног капитала, теорија културне депривације, позициона, интеракционистичка, марксистичка и неомарксистичка теорија) ове неједнакости су образлагане углавном разликама у интелигенцији и меритократским принципима (Davis, Moore, 1944), економским факторима (Boudon, 1974; Bowles, Gintis, 2011) и културним факторима (Bernštajn, 1979; Bourdieu, Passeron, 1990).

Функционалистичка теорија³ образовни систем види као веома значајан механизам којим се врши избор појединаца за њихове будуће улоге у друштву, а неједнакости у образовању објашњава као последицу разлика у интелигенцији и мотивацији појединаца и њиховим општим способностима. Парсонс (Parsons, 1959) сматра да школа треба да изабере најспособније, уколико се избор врши праведним и објективним критеријумима и да награђује добар учинак и прилагођавање ученика моралним вредностима јер се на тај начин припремају за будуће улоге у друштву (нав. према Fragudaki, 1994, 74). У функционалистичком приступу је истакнута улога школе у легитимацији неједнакости. Такође је наглашена потреба да се проучавају узроци неједнакости и покушаји да се побољша објективност селективности школе. Посебно се истиче значај систематског проучавања оних узрока друштвених неједнакости који се односе на личне карактеристике ученика – мотивацију и тешкоће у прилагођавању. Критика ове теоријске перспективе се односи на то што се не разматра могућност да вредности које образовни систем преноси могу бити вредности

³ Опширније о свим наведеним теоријским приступима видети: Марковић Крстић, Милошевић Радуловић, 2016, 22–63.

владајуће класе а не друштва као целине и што је мишљење функционалиста да школе делују према меритократским принципима дискутабилно, с обзиром на то да практична искуства показују да друштвена стратификација једним делом онемогућава школски систем да појединце оцењује објективно, односно у складу са њиховим способностима (Haralambos, Holborn, 2002, 777–780).

Представници **радикалне теорије** (теорије сукоба) полазе од тога да су побољшања образовног система могућа једино ако их прате шире друштвене промене и да је најважнији фактор који утиче на ниво постигнућа класна припадност. Сматрају да што је класа из које појединац потиче виша то ће појединац остати дуже у образовном систему. У складу с тим се објашњава због чега студенти са високим квалификацијама имају интелигенцију вишу од просечне. Боулс и Гинтис (Bowles and Gintis) истичу да је тај однос углавном „нупродукт“ продужетка образовања. То значи да уколико је појединац дуже у образовном систему више развија коефицијент интелигенције и да је коефицијент интелигенције последица дужине школовања, а не његов узрок (2002, 10–11). У социолошким интерпретацијама овог теоријског приступа неједнак школски успех ученика је условљен социјалним пореклом, али и различитим односом школе према ученицима из различитих друштвених класа, а васпитно-образовни процес се сматра једним од најзначајнијих механизма репродукције класне структуре (Bowles, Gintis, 1976, 53–147; нав. према Fragudaki, 1994, 82). Представници радикалне теорије образовне феномене стављају у шире друштвене оквире и сматрају школу једном од основних друштвених институција. Недостатак ове теорије је у томе што своди неједнакост у образовању на капиталистичку структуру друштва. У том смислу, функција школе у репродукцији друштвених неједнакости не може да се отклони уколико се коренито не промени постојећа капиталистичка структура друштва, што своди било коју промену школе на шире друштвене промене. Овај недостатак су касније уочили и сами аутори (Bowles, Gintis, 2002, 15).

У **теорији образовног капитала** постојање економских и социјалних баријера не сматра се јединим узроком неједнакости у образовању већ се, како наводе Бурдије и Пасерон (Bourdieu and Passeron), сматра да културни капитал није равномерно распоређен у класној структури и да је то главни разлог постојећих разлика у образовним постигнућима. Они наводе да успех у школском образовању зависи од васпитања које је стечено у првим годинама живота и да школско образовање не почиње од почетка већ се гради на неком темељу и претпоставља неке постојеће вештине и знања. У том смислу, деца из владајућих класа су у предности јер су већ усвојила одређене вештине и знања у предшколском узрасту (Haralambos, Holborn, 2002, 837). Бурдије и Пасерон показују да образовне баријере нису само друштвене и економске природе. Они уводе појам *образовне привилегије* који ће касније назвати *образовни капитал*. Такође постоје и одређени „ставови“ и одређена „понашања“ према школи и култури који су различити за посебне друштвене групе и преносе се са генерације на генерацију, а које Бурдије касније назива *образовни класни етос*. Деца из привилегованих класа долазе у школу опремљена елементима *слободне еду-*

кације коју чини скуп образовних ресурса (знања и упућеност у културно стваралаштво) и који имају директну школску употребљивост. На пример, студенти из нижих класа нису у могућности да се директно упознају с уметничким делима већ су принуђени да се посредно упознају са њима преко литературе или наставника (нав. према Fragudaki, 1994, 84). Према интерпретацији Бурдијеа, што је класни положај породице виши, то је и култура коју породица преноси ближа доминантној култури, тако да је већа могућност доласка до академских награда (Bourdieu, Passeron, 1977; Katsillis, Rubinson, 1990, 270). Као главну улогу образовног система наводи *друштвену функцију елиминације*, која се састоји у елиминацији припадника радничке класе из виших образовних нивоа, а постиже се неуспехом на испитима и самоелиминацијом (нав. према Haralambos, Holborn, 2002, 838). У Бурдијеовом теоријском оквиру налази се и појам *хабитуса* који се односи на начин живљења, систем вредности, склоности и очекивања појединих друштвених група. Различите друштвене групе имају и различите хабитусе који утичу на њихово будуће деловање и постигнуће.

Полазно становиште **теорије културне депривације** је да су неједнакост у образовању резултат разлика између самих поткултура класа којима ученици припадају. Реч је о разликама у навикама, укусима, ставовима, приоритетима и језику као неким од културних услова који отежавају ученицима из сиромашних породица да постигну успех у школи (Gamoran, 2001, 143–144). На основу емпиријских података Хјуман (Human) је уочио разлике између система вредности радничке и средње класе: 1) припадници радничке класе нису много заинтересовани да наставе школовање након онога што је законом предвиђено јер мање вреднују формално образовање као средство личног напредовања; 2) значајнија им је сигурност и непосредна економска корист, а мање се залажу за постизање бољег статуса на послу, одбацују ризик и улагања; 3) припадници радничке класе мање верују у могућност личног напредовања за разлику од припадника средње класе, што доприноси томе да мање вреднују школовање и занимања вишег статуса. Хјуман такође наводи да припадници нижих класа знајући да не могу постићи успех не желе оно што не могу постићи и да је њихова мотивација да се нешто постигне много нижа у односу на припаднике осталих класа (Haralambos, Holborn, 2002, 829). Занимљиви су истраживачки налази Дагласа (Douglas) који је истраживао разлике у школском успеху између ученика сличних способности, али различитог друштвеног порекла. Он је установио да средња класа посвећује већу пажњу својој деци и поставља им веће циљеве које треба да достигну чиме ствара подстицајну средину која погодноје интелектуалном развоју. С друге стране, деца из радничке класе раније напуштају школовање.

Поткултурне разлике између друштвених класа које могу утицати на постигнућа у школи испитивао је и Бернштајн (Bernstein). Он се бавио класним разликама у говорним обрасцима и сматрао је да се њима могу делимично објаснити разлике у образовном успеху. Постоје два облика говорног обрасца – *развијени* и *ограничени систем знакова*. Припадници радничке класе користе искључиво ограничени систем знакова, док припадници средње класе корис-

те оба говорна обрасца. С обзиром на то да се формално образовање одвија у склопу разрађеног система знакова, деца из радничке класе су у неповољнијем положају јер користе ограничени систем знакова. Проблем је у томе што школа негује језик средње класе не уважавајући тешкоће са којима се сусрећу они који долазе из економски и културно депривираних средина (Haralambos, Holborn, 2002, 834). Неки од критичара теорије културне депривације сматрају да *компензацијско образовање*, за које се залажу представници ове теорије као могућност повећања образовних постигнућа међу депривиранима, не може уклонити неједнакости у образовању јер је оно само покушај да се поправи постојећи систем, а неопходна је коренита промена система као целине.

Представник **позиционе теорије** Будон сматра да положај у класној структури друштва одређује избор школе и образовно постигнуће ученика и да појединци не би били под утицајем свог класног положаја када би за све постојао заједнички наставни програм јер би сви имали исте предмете и једнако трајање школовања. Он такође тврди да уколико у образовном систему има више „раскрсница“ (када ученици врше избор између више усмерења или напуштања школе), утолико је већа вероватноћа да ученици из радничке класе прекину школовање или да одаберу усмерење нижег нивоа. Будон је песимистичан у погледу тога да ће се укинути неједнакости образовних шанси с обзиром на то да у западном друштву нема много наговештаја да ће се догодити дестратификација друштва или да ће школски систем бити уједначен (Haralambos, Holborn, 2002, 840–841). С обзиром на оваква становишта, може се уочити да се позициона теорија приближава радикалној теорији.

Са становишта **марксистичке теорије** образовање представља моћно средство за усвајање идеологије владајуће класе. Овај теоријски приступ се заснива на Марковом (Marx) учењу према коме се у свакој епохи идеје владајуће класе јављују као доминантне. Поред тога што се у школи преноси идеологија владајуће класе и оправдава капиталистички систем, репродукују се и ставови и понашања доминантних група у подели рада. Улогу образовања у класном друштву истичу и представници **неомарксистичке оријентације**. Они сматрају да школа помаже одржавању класних неједнакости уколико у различитим типовима образовних установа процес социјализације ствара различитости (Сорокина, 2004, 16). Један од представника неомарксистичке теорије, Гирукс (Giroux), заговара измењен приступ образовању унутар ширег марксистичког оквира и полази од следећих поставки: 1) ученици који потичу из радничких породица активно учествују у обликовању свог образовања – не прихватају све чему их уче и сами налазе одговоре који често укључују отпор школи; 2) школе се могу сматрати местима идеолошке борбе јер природу образовања не одређују само потребе капитализма него и стална борба између постојећих група; 3) образовање је делимично независно од потреба и захтева капиталистичке индустрије, али не може ићи против интереса капитализма. Међутим, Гируксова теорија је доста критикована јер није разјашњено под којим околностима се образовање може самостално развијати, а када су економски чиниоци пресудни (Haralambos, Holborn, 2002, 791). Посебан неомарк-

систички приступ образовању развио је Вилис (Willis), који је проучавао начин на који образовање припрема радну снагу. Он је истраживао начин школовања дечака из радничких породица и дошао је до закључка да су „мангупи“ имали посебну *контрашколску културу* коју карактерише надмено понашање у односу на наставнике и ученике конформисте које називају „штреберима“. Они не маре за наставу и учење, једва чекају да заврше школу и да се запосле, а што се тиче посла, задовољни су било каквим послом само да је „мушки“ и мануелан. Посао аутомеханичара, зидара или индустријског радника сматрају „правим радом“ за разлику од послова „пискарала“ који су намењени „штреберима“. Вилис је сматрао да се положај радничке класе може радикално променити једино колективном акцијом. Због свега наведеног, његов теоријско-методолошки приступ постао је модел за каснија истраживања у образовању, али су му упућене и бројне критике. Критичари су сматрали да доноси уопштене закључке о образовању радничке класе на основу малог узорка и да је запоставио читав низ поткултура унутар школе (већина ученика се налази између две крајности о којима он говори – конформизма са школском културом и прихватања контрашколске културе) (Haralambos, Holborn, 2002, 791–793).

С интеракционистичког становишта појединац у интеракцији са другим људима интерпретира и дефинише ситуације и развија значења која управљају његовим деловањем. На тај начин он гради сопствени друштвени свет. Тако на слику коју ученик има о себи утичу други ученици и наставници са којима је у интеракцији. Интеракционисти су указивали на значај „скривеног наставног програма“ и на „климу“ у разреду која утиче на образовно постигнуће ученика и понашање ученика и наставника (Haralambos, Holborn, 2002, 843). Један од значајних аспеката интеракционистичке теорије образовања тиче се начина на који наставници реагују на понашање ученика. Постоје две теорије: 1) теорија типизирања и етикетирања (веза између типизирања и класе) и 2) теорија самоиспуњујућег пророчанства (ефекат етикетирања). Према мишљењу Бекера (Becker), наставници ученике класификују и оцењују углавном у складу са моделом „идеалног ученика“ и ученике из немануелних средина виде као најближе овом идеалу, а ученике из ниже класе као најдаље. Он тврди да наставници наилазе на проблем у раду са неким ученицима управо због тога што их тако виде и закључује да значења на темељу којих се оцењују ученици могу значајно утицати на интеракцију у учионици и на постигнуће уопште. Етикетирање ученика може да утиче на напредовање ученика. Интеракционистички приступ сугерише да би постојала већа једнакост у образовним могућностима када наставници не би повезивали карактеристике друштвене класе са способношћу ученика. Интеракционисте често критикују да се концентришу на одређене ситуације и сусрете, али да их не посматрају у друштвеном контексту (Haralambos, Holborn, 2002, 848).

Истраживања социјалног порекла младих људи као детерминанте избора школе/факултета и успеха током школовања, у свету и код нас (Flere 1976; Георгиевски, 1972; Katsillis, Rubinson, 1990; Džuverović, 1991; Lynch, O’riordan, 1998; Gerber, 2000; Bowles, Gintis, 2002; Marks, 2005; Marković Krstić, 2004;

Plišin, 2008; Pavić, Vukelić 2009; Marković Krstić, 2010; Mojić; 2012; Miladinović, 2014; Marković Krstić, Milošević Radulović, 2015, 2020), показују да су присутни бројни узроци и облици друштвених неједнакости у образовању са дале-косежним последицама. Образовне могућности младих људи у великој мери детерминишу социоекономски и културно-образовни статус породице.

Образовање се сагледава као главни излаз из сиромаштва и окосница раз-воја појединца и друштва. Међутим, резултати истраживања показују да оно управо измиче многим који су погођени сиромаштвом, нарочито деци и мла-дима из руралних средина. Младима из сиромашних породица неједнаке шансе за образовање касније отежавају запошљавање и онемогућавају стицање већих прихода. На тај начин се продужава зачарани круг репродукције сиромаштва и деци и младима из сиромашних породица ускраћује могућност да развију своје потенцијале као њихови вршњаци из породица са вишим социоекономским и образовним статусом.

2. Школовање сеоске омладине – изазови и перспективе

Крајем шездесетих и почетком седамдесетих година 20. века спроведе-на су прва темељна истраживања друштвеног положаја сеоске омладине која сведоче о њиховом неједнаком положају и запостављености у односу на град-ску омладину. Истраживачки налази су показали да сеоска омладина има исте друштвене и културне потребе као и градска, међутим, она често није у могућ-ности да их оствари. У новијој студији *Између села и града – Млади у Србији у првој деценији трећег миленијума* (2012) аутор Душан Мојић наводи да млади из руралних средина имају неповољнији положај у односу на градску омлади-ну која има знатно боље почетне позиције када је реч о економском, социјалном и културном капиталу.

Сеоска подручја у нашој земљи углавном су неразвијена, сиромаштво је у њима распрострањеније, а образовни ниво становништва знатно нижи него у градским подручјима. Велики број младих из руралних средина након основне школе не наставља школовање. Бројна истраживања су показала да постоји по-везаност између степена образовања родитеља и њихове деце, односно да мла-ди са вишим степеном образовања у највећем броју случајева имају и родитеље са вишим степеном образовања. Тиме се потврђује значај културно-образовног капитала родитеља на одлуке младих које се тичу образовања. Са друге стране, утврђена је и значајна повезаност између социоекономског статуса породице и образовања младих.

О сеоским школама писао је Недељко Трнавац још деведесетих година (Трнавац, 1992) и указао да током реформисања нашег школског система скоро ништа није учињено за мале сеоске школе због чега се сеоска деца школују у неједнаким условима и не могу да остваре своја права на образовање. Вишеде-ценијски проблем школовања у руралним срединама јесу разлике у опремље-ности школа и квалитету образовања у односу на градске школе. Ни данас си-

туација није знатно боља. У многим сеоским школама не постоје адекватни услови за ученике – грејање, текућа вода, санитарни чвор, зграде су старе, подови неодговарајући, школски намештај је стар а осветљење неадекватно (опширније Јовановић, Здравковић, Трифуновић, 2014). Учитељи и учитељице у сеоским школама често су препуштени сами себи, без стручне подршке и најчешће раде у лошим условима (Милошевић Радуловић, Стјепановић Захаријевски, 2014, 179–208). У таквим околностима може доћи до пада мотивације како наставника тако и ученика у сеоским школама. Управо је то једна од значајних разлика која се наводи када је реч о почетним позицијама ученика у сеоским и градским срединама. Поред тога, ученици су удаљени од општинског центра и средње школе што им одузима много времена у току дана и физички их изолује од вршњака, али и од ваннаставних и ваншколских садржаја који су доступни градској деци и омладини (културни, спортски и образовни садржаји). Ниже постигнуће ученика у руралним подручјима повезује се са недовољном подршком ученика од стране родитеља. Финансијске могућности родитеља су од великог значаја, али од значаја су и њихови ставови и очекивања када је реч о образовању.

Преглед ОЕЦД-а у области евалуације и процене образовања у Србији показао је да се настојања да се образовање подигне на виши ниво доводе у питање због ограничених институционалних капацитета и ниских јавних расхода за образовање (2020, 5). И поред тога што су стопе обухвата значајно повећане, оне се разликују по социоекономским групама и регионима. То важи за све нивое образовања, а нарочито за оне нивое који нису обавезни. Такође, када је реч о постигнућима, у Србији су ученици из угрожених породица у истраживању ПИСА 2018. у читалачкој писмености заостајали за својим вршњацима из имућнијих породица за око две године (разлика од 73 бода) (Pešikan, Ivić, 2016; нав. према Pregled OECD, 2020, 9).

2.1. Допринос Сузана Марковић Крстић проучавању социјалних неједнакости у образовању

Сузана Марковић Крстић је настојала да допринесе бољем разумевању образовног система Србије и његових противуречности. Друштвени контекст у коме је истраживала стање образовног система, доступност образовања и (не) једнакост образовних шанси је економска, политичка и друштвена криза која је започела још осамдесетих година 20. века, а која је ескалирала почетком деведесетих година и чији се дуготрајни ефекти и данас одражавају на све аспекте живота и рада у Србији. Од посебног значаја је социолошки поглед Марковић Крстић на изазове и перспективе школовања сеоске омладине.

У магистарској тези *Школовање сеоске омладине: проблем обухвата и квалитет образовања* (2004) Марковић Крстић је истраживала обухват сеоске омладине средњом школом/студијама и квалитет образовања сеоске омладине – доступност школа/факултета, квалитет школске средине, квалитет про-

цеса наставе/учења и квалитет постигнућа у учењу. Узорак је чинило укупно 400 испитаника из две општине (Гацин Хан и Ниш) старости од 15 година до 24 године – 300 средњошколаца и 100 студената. У првом делу рада (стр. 7–66) Марковић Крстић је појмовно одредила сеоску омладину, посебно сеоску омладину која се школује (као део укупног младог становништва села који се школује у институцијама формалног образовања – средње стручне школе, гимназије, факултети) и образложила је проблем обухвата школовањем сеоске омладине. Потом је дефинисала индикаторе квалитета образовања сеоске омладине (квалитет школске средине, квалитет школског програма и његов садржај, квалитет процеса наставе/учења и квалитет постигнућа у учењу) и јасно поставила методолошки оквир истраживања. У другом делу (стр. 68–234) приказани су истраживачки налази који пружају одговор на следећа питања: колико су одређене школе доступне сеоској омладини, како школска средина и опремљеност школе утичу на наставне и ваннаставне активности, у којој мери сеоска омладина наставља школовање ван сеоске средине, какав је успех ученика/студената, која занимања најчешће бирају и које су перспективе сеоске омладине у погледу настављања школовања и запошљавања.

Резултати истраживања су показали да су могућности школовања сеоске омладине условљене социоекономским положајем и слојном припадношћу породице, културно-образовним статусом породице, као и регионалном припадношћу, односно да сеоска омладина школовањем отвара пут ка новим радним и животним перспективама, али да су јој могућности школовања ограничене. Када је реч о физичкој доступности школа и факултета, као значајној детерминанти квалитета школовања сеоске омладине која утиче на избор школе/факултета, резултати истраживања су показали да уколико је школа/факултет даље од места становања породице, смањује се могућност слободног избора школа и занимања. Анализом обухвата сеоске омладине школовањем уочена је тенденција која указује на ослабљена настојања једног дела сеоске омладине (из неразвијене сеоске средине) да учествује у образовном процесу због испољених стартних неједнакости. Обухват сеоске омладине студијама је знатно мањи од обухвата омладине студијама у Републици Србији. У периоду од 1981. до 2003. године дошло је до повећања обухвата, али је он и даље знатно нижи у односу на обухват у Републици Србији. Такође је уочена разлика у обухвату сеоске омладине студијама у односу на друштвено-економске услове у којима живе, образовања и занимања родитеља, висине прихода и места боравка.

Када је реч о избору школа, уочава се да сеоска омладина настоји да што краћим школовањем дође до радног места, односно да стекне што више практичних знања за обављање конкретних послова и да се брже запосли. Млади из сиромашних породица уписују школе које их припремају за занимања која су најјефтинија, за која није потребно дуже школовање и која ће им омогућити да брже дођу до радног места. Свој избор усклађују са материјалним могућностима породице и физичком доступношћу образовних установа. Њихово школовање се одвија уз велика одрицања породице и њих самих. С друге стране, млади људи који потичу из породица са вишим социоекономским статусом имају

материјални предуслов да наставе школовање и све више се оријентишу према престижном образовању које води до елитног занимања. Они имају могућност избора у складу са њиховим жељама, интересовањима и аспирацијама.

Према резултатима истраживања Марковић Крстић, половина испитаних младих људи наводи да се суочава са великим тешкоћама приликом школовања због лоших материјалних прилика у породици. Студирање за многе значи и одлазак из родитељског дома – изнајмљивање посебног стана, одвојена исхрана и друге потребе. Уколико се томе додају и трошкови школарине онда многи који не спадају у категорију сиромашних такође нису у могућности да обезбеде потребна средства, тако да се шансе за високо образовање сеоске омладине која живи изван седишта високошколских установа знатно смањују у односу на њихове вршњаке који живе у универзитетским центрима.

Неједнакости у обухвату сеоске омладине школовањем један су од показатеља који омогућавају сагледавање проблема њиховог школовања и отварају питања која се односе на неједнакости приликом избора школе, неједнакости услова школовања и неједнакости у успеху. Резултати истраживања су показали да се успех сеоске омладине током студирања највећим делом налази у интервалу од шест до седам и да су студенти са просеком изнад девет права реткост међу сеоском омладином. Резултати су такође показали да је бољи школски успех (врлодобар и одличан) у већој мери заступљен код ученика који потичу из породица са већим социјалним и културним капиталом (сагледано преко слојне припадности очева, школске спреме очева, материјалног статуса породица и индикатора културног капитала).

Значајан механизам социјалне селекције у образовању јесте и културно-образовни статус породице, односно ниво образованости родитеља и културни ниво породице као средине у којој живе деца и млади. Реч је о условљеном механизму (детерминанти) селекције у образовању јер је узрочно и последично повезан са економским могућностима породице. Марковић Крстић је посебно истраживала значај образовних и културних ресурса породице за школовање младих. Ниско образовање родитеља представља још једну препреку на путу до високог образовања. Породична култура у којој се не цени образовање, где се не негују амбиције везане за образовно постигнуће и где се високо образовање сматра нечим недостижним, знатно умањују аспирације и мотивацију сеоске омладине да упише и заврши високу школу. Међутим, деца мање образованих родитеља (непотпуна основна школа или завршена основна школа) ипак могу да имају највиша образовна постигнућа јер постоји могућност превазилажења стартних неједнакости уз велико ангажовање, труд и рад, као и додатну мотивацију.

Отежавајући фактор приликом даљег школовања сеоске омладине су и стандарди квалитета у сеоским основним школама. Ове стандарде неки родитељи оцењују као знатно ниже у односу на градске школе, што сеоској омладини даје слабију почетну позицију у наставку школовања. Поред тога, више од трећине сеоске омладине је незадовољно односом професора према њима

– изостаје разумевање од стране професора, присутно је неуважавање и неадекватно вредновање њиховог знања. Већи број средњошколаца/студената из неразвијених, брдско-планинских села на питање да ли сеоска омладина има једнак третман током школовања у односу на градску истиче да је током школовања увек третирана као мање вредна у односу на градску омладину што утиче на њихову мотивисаност и исход учења.

Поред социоекономског и културно-образовног статуса породице, Марковић Крстић посебно наглашава значај елиминисања регионалне диспропорције када је реч о доступности средњошколских и високошколских институција (Табела 1). Млади са села често путују до места где студирају (више од половине су дневни мигранти – 52,8%). Они свакодневно прелазе просторну дистанцу да би похађали наставу: 21–50 км 23,4%; 51–80 км 10, 9%; 11–20 км 9,8%; 3–5 км 8,7%. Време које проведу на овај начин потврђује да су у неједнаком положају у односу на своје вршњаке из градских подручја.

Табела 1. Узроци социјалних неједнакости у образовању
(механизми социјалне селекције)

Социоекономски статус породице	Културно-образовни статус породице	Регионална припадност
Материјални приходи (за примарне и секундарне потребе)	Степен образовања	Регионална диспропорција
Стамбени услови и опремљеност	Културни капитал	Физичка доступност школа/факултета
„Сукоб потреба“	Породична култура	Стандарди квалитета

Када је реч о рангирању и оцени појединих занимања, сеоска омладина је издвојила лекаре, инжењере, економисте, просветне раднике и правнике, а најнижа места на ранг-листи заузимају радници и пољопривредници. Тешки услови рада у пољопривреди и неадекватан доходак, као и неизвесна будућност пољопривреде у нашој земљи, имају одлучујући утицај када је реч о професионалном избору занимања младих људи ма селу. Марковић Крстић закључује да се сеоска омладина налази на раскршћу између села и града, између пољопривреде и школовања за непољопривредна занимања јер је у сталном додиру са средином која је другачија од сеоске, изложена је континуираном градском утицају и привлаче је градске вредности са којима се упознаје током школовања. Већина младих људи жели да напусти село и своју будућност види у граду или у другој држави, а као основне мотиве напуштања села наводе немогућност остварења образовних и професионалних аспирација у селу. Број оваквих одговора се повећава са порастом нивоа образовања (студенти), особе женског пола најчешће желе да живе у граду, док особе мушког пола желе да живе у другој држави. Марковић Крстић, такође, наглашава да овакви истра-

живачки налази о аспирацијама сеоске омладине у погледу места становања потврђују сазнања о основним мотивима миграторних тенденција, као и неке основне трендове дотадашњих миграција сеоског становништва – селективност према полу, годинама старости и степену школске спреме.

Сеоска омладина, свесна свог друштвеног положаја, настоји да образовањем оствари своје животне циљеве и да унапреди квалитет сопственог живота, али јој је за то неопходна знатно већа подршка друштва од оне коју добија.

У својој докторској дисертацији *Социјално порекло студентске омладине, успех у школовању и избор студијских програма високих школа струковних студија* (2010) Сузана Марковић Крстић у првом делу (стр. 11–202) исцрпно разматра теоријске приступе феномену омладине, а затим бројне теоријске интерпретације социјалних неједнакости у образовању. Након прецизно дефинисаног методолошког оквира истраживања следе резултати емпиријског истраживања (стр. 203–366) спроведеног 2009. године, на узорку од 985 студената високих школа струковних студија (30), у 28 градова у Србији (у којима постоји бар једна висока школа струковних студија). Циљ истраживања био је утврђивање односа између одређених елемената социјалног порекла студената високих школа струковних студија и њихових образовних, професионалних и животних аспирација. Истраживачки налази су показали да постоји висока социјална диференцираност високих школа струковних студија, односно већа заступљеност студената који су пореклом из нижих и средњих друштвених слојева. Социјално порекло је значајна детерминанта избора студијских програма високих школа струковних студија, али и професионалних и животних аспирација и оријентација студентске омладине.

Марковић Крстић посебно наглашава значај регионалне диспропорције када је реч о доступности високошколских институција. Резултати истраживања су показали да није остварена једнака дистрибуција високих школа у свим регионима Србије и да је најмање ових установа у Источној Србији (само две високе школе струковних студија, техничке и медицинске). Због тога омладина често трајно напушта неразвијене средине како би се школовала, што доводи до демографског и економског губитка с обзиром на то да би образовани млади људи требало да допринесу развоју средине.

Резултати истраживања су показали да је заступљеност студената високих школа струковних студија који потичу из сеоских средина мања у односу на студенте из града. Студенти чији родитељи станују у малом селу (до 500 становника) (7,3%), средњем селу (500 до 1000 становника) (12,8%) и великом селу (преко 1000 становника) (13,7%) чине једну трећину испитаних студената. Овакви истраживачки налази потврђују да је место становања породице студената значајна детерминанта за избор високе школе струковних студија. Сеоска омладина бира оне студије које су јој доступније и јефтиније, односно није вођена само својим аспирацијама. Млади могу бити интелектуално способни, могу имати високе аспирације и мотиве за образовање, али су социоекономски услови често велика препрека када је реч о њиховом школовању. Резултати истраживања су показали да је већа заступљеност студената чији су родитељи

са вишом и високом школском спремом (чиме је потврђен други механизам социјалне селекције у образовању) и да студенти који потичу из породица са већим социјалним и културним капиталом имају бољи школски успех (сагледано преко слојне припадности и школске спреме очева, материјалног статуса породица и индикатора културног капитала). Марковић Крстић закључује да су емпиријски налази који се односе на социјално порекло студентске омладине, успех у школовању и избор студијских програма високих школа струковних студија потврдили теоријске претпоставке да су социјално порекло и успех у школи значајне детерминанте избора студијских програма.

Поред магистарске тезе и докторске дисертације, Сузана Марковић Крстић је написала (у коауторству) још неколико радова у којима се бавила проучавањем друштвених неједнакости у образовању.

У раду „Социјално порекло и образовне оријентације студентске омладине (компаративна анализа на примеру студентске популације у Србији, Македонији и Бугарској)“ (Марковић Крстић, Милошевић Радуловић, 2015) сагледан је утицај друштвено-економског и културно-образовног статуса породице на образовне оријентације студентске омладине (избор факултета и успех током студирања) у различитим друштвеним и културним контекстима неких балканских земаља. Рад се заснива на резултатима емпиријског истраживања које је реализовано 2012. године у Србији, Македонији и Бугарској на узорку од 2208 студената Универзитета у Нишу, Универзитета у Битољу и Универзитета у Великом Трнову. Истраживачки налази су потврдили претпоставке да је социјално порекло студентске омладине значајна детерминанта њихових образовних оријентација сагледаних кроз призму избора факултета и успеха у образовању. Заступљеност појединих слојева у структури студената универзитета (у Нишу, Битољу и Великом Трнову) указује на постојање неједнакости у високом образовању које се изражавају како у виду социјалне селекције у образовању, тако и у процесу будуће слојне диференцираности друштва, односно саморепродукције друштвене слојевитости (у Србији, Македонији и Бугарској). Ипак, заступљеност студената и из нижих друштвених слојева указује на тенденцију „отварања“ ових универзитета, што значи да се поред улоге у образовној и социјалној репродукцији може потврдити и значајна улога образовања као канала друштвене покретљивости јер отвара могућности друштвене промоције припадника појединих слојева. С друге стране, образовање студентске омладине и образовна селекција кроз изузетне резултате током студирања не означавају гаранцију већ само могућност за већу узлазну социјалну мобилност.

У фокусу рада „Social inequality in education analyzed within various theoretical frameworks“ (Milošević Radulović, Marković Krstić, 2017) налазе се четири актуелна теоријска приступа проблему друштвених неједнакости у образовању у циљу дубљег научног разумевања и објашњења узрока и последица, односно шире друштвене условљености неједнакости у образовању: функционалистичка теорија, радикална теорија, теорија образовног капитала и теорија културне депривације. Сваки теоријски приступ са свог становишта указује на однос образовног система и друштвене структуре, као и на могућност прева-

зилажења одређених друштвених неједнакости. Идентификовани су различити узроци неједнакости у образовању и у образовним постигнућима који углавном почивају на неједнакостима на старту у образовање, али и на разликама у квалитету образовног система. На основу приказа основних поставки различитих теоријских приступа неједнакостима у образовању у раду су конципиране неке полазне претпоставке као темељна основа за функционисање образовног система у будућности по меритократским начелима.

У раду „The social origin of the students and their choice of study programs at the faculties of the University of Niš“ (Marković Krstić, Milošević Radulović, 2020) полази се од основних поставки теорије културног и образовног капитала у којој је садржано оригинално објашњење улоге образовања у друштву, а посебно друштвених механизма који делују унутар образовног система и омогућавају репродукцију социјалних неједнакости путем образовања (Bourdieu, Passeron, 1977). Истраживање социјалног порекла студената Универзитета у Нишу, односно социјалне димензије образовања, реализовано је са циљем да се сагледа и испита теза о социјалној детерминисаности избора студијских програма факултета. За сагледавање социјалног порекла студената конципиран је емпиријски социјални модел чију прву димензију чини образовни ниво/школска спрема родитеља, другу социопрофесионални статус родитеља, а трећу материјални положај породице (укупан месечни приход породице). Један од задатака истраживања био је да се испита да ли постоје значајне разлике међу студентима појединих факултета Универзитета у Нишу у зависности од школске спреме родитеља. Претпоставка да образовни статус породице доводи до неједнакости у школовању које су квантитативног али и квалитативног карактера (избор факултета) проверена је емпиријским налазима који указују на везу између школске спреме очева и мајки студената и њиховог избора студијских програма факултета.

Повезаност социјалног порекла студентске омладине и избора студијских програма факултета сагледана је кроз три нивоа анализе који се међусобно прожимају и допуњују: 1) социјално порекло студената Универзитета у Нишу (анализа школске спреме, професионалног статуса очева и мајки студената, економског статуса и културног капитала породица студената); 2) повезаност наведених индикатора социјалног порекла с избором факултета; 3) компаративна анализа резултата истраживања разлика које постоје међу студентима појединих факултета када је реч о посебним сегментима социјалног порекла студената Универзитета у Нишу.

Утврђено је да постоји социјална диференцираност избора факултета и да су образовни и социопрофесионални статус родитеља значајне детерминанте избора. Уколико се разматра заступљеност родитеља са нижим нивоом образовања (незавршена основна и основна школа) и вишим (виша школа, факултет, последипломске студије) уочавају се значајне разлике. Нижи ниво образовања има 3,3% очева и 3,6% мајки студената, док виши (високи) ниво образовања има 34,3% очева и 33,2% мајки студената. Дакле, реч је о знатно већој заступљености виших нивоа образовања у односу на заступљеност нижег

нивоа образовања код родитеља студената. Овакви резултати истраживања иду у прилог тези о присутним неједнакостима при избору факултета.

Такође се уочава да студенти чији очеви имају нижи образовни статус чешће од осталих бирају Педагошки, Пољопривредни и Економски факултет, а студенти чији родитељи имају виши образовни статус Електронски, Медицински, Факултет уметности и Грађевинско-архитектонски факултет. Деца сељака и сељака радника су најзаступљенија на Пољопривредном факултету, деца занатлија на Педагошком, деца предузетника на Економском, а деца радника у рударству, индустрији и грађевинарству на Филозофском факултету. Деца радника у саобраћају, трговини и угоститељству и деца привредних руководиоца најзаступљенија су на Машинском факултету, док су деца службеника и деца државних и политичких руководиоца најзаступљенија на Медицинском факултету. На Природно-математичком факултету су најзаступљенија деца стручњака у привреди, а на Правном деца стручњака ван привреде. Закључује се да је неопходна интервенција друштва у виду спровођења одговарајућих мера и акција у сфери образовне политике ради превладавања постојећих неједнакости у образовању и праведније прерасподеле образовних ресурса.

У монографији *Хуманистичка димензија образовања младих у контексту савремених друштвених промена* (Марковић Крстић, Милошевић Радловић, 2016) такође су, поред осталог, анализирани и проблеми неједнакости у образовању. Најпре су приказани теоријски приступи и оријентације у проучавању односа образовања и друштва који полазе од тога да друштвена структура утиче на начин живота појединца, а посебно на процес његове социјализације и образовања: образовање у функционалистичком теоријском приступу и оријентацији, Схватање образовања са становишта радикалне теорије – теорија сукоба, образовање у контексту теорије образовног капитала, Поткултуре и неједнакости у образовању – теорија културне депривације, Положај у класној структури друштва и неједнакости у образовању – позициона теорија, Друштвене промене и образовање у марксистичкој и неомарксистичкој теорији, Образовне могућности појединца у интеракционистичком приступу (стр. 21–63). Посебан значај огледа се у прегледу резултата неких претходних истраживања социјалне димензије образовања у некадашњој Југославији, Србији и у свету (стр. 64–105). Резултати ових истраживања указују на то да је социјална димензија образовања била предмет интересовања бројних теоретичара и истраживача 60-их година 20. века у некадашњој Југославији и Србији, као и у свету, а да је од деведесетих година 20. века проблем неједнакости у образовању интензивније заступљен.

Проблем доступности образовања разматран је и у раду „The state, accessibility, and significance of education in Serbia“ (Milošević Radulović, Marković Krstić, 2022). Рад се заснива на резултатима Европског друштвеног истраживања које је спроведено у Србији 2018/2019. године на узорку од 2043 испитаника (старијих од 15 година). У раду је сагледана оцена стања (квалитета) образовања у целини у Србији од стране грађана и доступност образовања. Доступност образовања је испитана на основу оцене постојања једнаке/пра-

ведне шансе за сопствено образовање и постојања једнаке/праведне шансе за образовање других грађана, односно шансе да лично стекну ниво образовања који су желели и шансе да сваки грађанин у Србији може да стекне образовање које жели. Према оценама испитаника које се односе на њихово сопствено искуство током школовања, скоро сваки други испитаник није имао једнаке/праведне шансе за стицање жељеног образовања у Србији. Слична је дистрибуција резултата истраживања који се односе на оцену шанси других људи из окружења за стицање жељеног образовања – мање од половине испитаника (42.6%) сматра да су други људи имали једнаке/праведне шансе током образовања. Такође се уочава да велики број младих људи у Србији не наставља школовање након завршетка основне школе и да постоје регионалне разлике (већи број младих из руралних средина). Резултати истраживања потврђују полазне претпоставке о недоступности образовања појединим друштвеним групама, чији је крајњи резултат управо одустајање од наставка школовања након основног (обавезног) или неучествовања у образовном процесу (испитаници без школске спреме).

Сви наведени истраживачки налази експлицитно показују да српско друштво у 21. веку још увек није довољно „отворено“ и да поједини нивои образовања нису доступни свим члановима друштва. Образовне шансе ученика дефинисане су друштвено економским положајем и културно-образовним капиталом породице тако да је образовање доступније појединцима из имућнијих породица и породица са високим културно-образовним капиталом. У Србији постоје и територијалне разлике које се огледају у томе да ученици који живе у сеоским подручјима имају мање шансе да буду укључени у образовање и да заврше школу. Стопа осипања је знатно већа у сеоским срединама, а слабија су и постигнућа ученика.

Учени проблеми на које указују резултати истраживања могли би да послуже за даље развијање теоријско-методолошких приступа приликом истраживања квалитета образовања у Србији, односно као основа за будућа истраживања у циљу бољег разумевања детерминанти школског постигнућа и високих образовних аспирација младих. Са друге стране, могли би да допринесу проналажењу могућности повезивања резултата истраживања са практичним решавањем проблема, односно за дефинисање нових праваца и препорука за унапређивање квалитета образовања у Србији.

Закључак

Истраживање друштвених неједнакости у образовању је од значаја за изналажење могућности унапређивања демократизације образовања као једног од кључних чинилаца за просперитет друштва. Када је реч о нашој земљи, резултати истраживања показују да су неопходна адекватнија и ефикаснија решења за успешнију демократизацију образовања. Масовно укључивање генерација у одређене нивое образовања у нашој земљи није смањило неједнакости

у образовању. Још увек постоје бројни узроци и облици друштвених неједнакости са далекосежним последицама.

Да би се унапредио квалитет образовања потребно је, пре свега, да образовање постане приоритет у нашем друштву, али не само декларативно као до сада него суштински, како би као један од канала друштвене покретљивости добило одговарајуће место на лествици друштвеног вредновања. То подразумева адекватну прераспodelу друштвених ресурса, односно већа улагања у образовање од стране државе, уређену демократску државу и развијену привреду. У циљу унапређивања демократизације образовања неопходно је стварање повољнијих услова за побољшање положаја деце и младих из сиромашних породица (сеоско становништво, Роми). Тиме би се спречило њихово превремено напуштање основног и средњег образовања и омогућио приступ високом образовању. У складу с тим, потребно је унети измене у законску регулативу и преформулисати мере за подршку деци и младима из сиромашних породица које би им олакшале приступ образовању. Измене су неопходне и када је реч о основним критеријумима за добијање олакшица (бесплатна школарина, смештај у дому за студенте, исхрана у студентској мензи, стипендије, кредити), где би поред успеха на студијама, који сада има приоритет, значајан критеријум морао да буде, пре свега, социоекономски статус породице (Milošević Radulović, Marković Krstić, 2022, 584).

Образовање је важно за излазак из сиромаштва појединца, али и за укупан развој земље. Због тога је неопходно препознавање ризика за осипање ученика и правовремена подршка наставника, школе и локалне заједнице. У супротном, неједнаке образовне шансе и низак образовни статус могу да доведу до социјалне искључености појединца и немогућности обављања друштвених улога.

За унапређивање школовања сеоске омладине потребно је:

1. Унапредити квалитет основног образовања на селу како би ученици лакше могли да се укључе у средњошколски систем (ревитализација образовања на селу).
2. Појачати рад стручних служби у саветовању ученика/студената са села у погледу наставка школовања.
3. Изменити основне критеријуме за добијање олакшица (школарина, смештај, исхрана, стипендије, кредити), где би значајан критеријум пре свега био социоекономски статус породице ученика/студента.
4. Формирати фондове на нивоу локалних самоуправа за стипендирање ученика средњих школа и студената са села.
5. Проширити капацитете ученичких/студентских домова.
6. Редефинисати услове пријема у домове за ученике/студенте са села (додељивање више бодова или обезбеђивање бесплатног смештаја у сарадњи са локалним самоуправама).
7. Промовисање идеје једнаких шанси у образовању као једне од основних вредности демократског друштва.
8. Перманентна евалуација квалитета образовања и у складу са добије-

ним резултатима примена одговарајућих мера.

9. Промовисање научних истраживања друштвених неједнакости у образовању и примена добијених резултата у пракси приликом формулисања образовних политика и препорука у циљу унапређивања квалитета и доступности образовања.

На тај начин би се омогућило да појединци могу да развијају своје способности и вештине без обзира на социоекономске услове и културно-образовани капитал породице. Образовање може бити главни канал друштвене покретљивости под условом да једнакост образовних шанси не подразумева само формалну једнакост него идентификовање и уклањање свих друштвених баријера које доводе до неједнаког приступа образовању и неједнаких образовних резултата. Иако је реформа школског система у Србији подразумевала реорганизацију и у погледу демократизације образовања, на основу резултата досадашњих истраживања може се закључити да су неопходна адекватнија и ефикаснија решења за успешнију демократизацију образовања у Србији.

Сузана Марковић Крстић се афирмисала као научница достојна сећања у академској заједници социолога. У својим радовима је указивала на значај образовања за развој појединца и друштва и на хуманистичку димензију образовања. Дубоко је веровала у снагу и моћ образовања и осећала је истинску радост што је у прилици да образује младе људе. Људским врлинама, педагошким способностима, критичким односом према стварности, научним радом и научним донетима образовала је генерације младих у Нишу и Крушевцу. Оставила је значајан траг у раду са студентима основних, мастер и докторских студија. Реализовала је квалитетну и занимљиву наставу из области социологије засновану на педагошким стандардима и моралним темељима уз објективне и подстицајне критеријуме вредновања резултата рада студената. Посебно је подстицала на учење и рад студенте из сеоских средина, одакле је и сама потекла и којима је била узор.

Сузана Марковић Крстић је заслужено добила сва академска звања, написала је неколико врло вредних књига и велики број запажених научних радова. Уверена сам да ће њено стваралаштво бити узор и инспирација младим нараштајима у настојању да изграде хуманије и праведније друштво.

Била ми је најдража колегиница и пријатељица. Поносна сам и срећна што сам је познавала. Остају ми лепа сећања и успомене на наше пријатељство и заједнички рад.

Литература

Bernstajn, B. (1979). *Jezik i društvene klase*. Beograd: BIGZ.

Boudon, R. (1974). *Education, Opportunity and Social Inequality: Changing Prospects in Western Society*. New York: Wiley.

- Bourdieu, P., Passeron, C. J. (1977, reprinted 1990). *Reproduction in Education, Society and Culture*. London/California/New Delhi: SAGE Publications.
- Bowles, S., Gintis, H. (2011). *Schooling in Capitalist America – Educational Reform and the Contradictions of Economic Life*. Chicago: Haymarket Books.
- Bowles, S., H. Gintis (2002). Schooling in Capitalist America Revisited. *Sociology of Education*, 75(1): 1–18.
- Vuković, D. (2017). *Preoblikovanje neoliberalizma: socijalna politika u Srbiji*. Mediterran publishing.
- Георгиевски, П. (1972). *Социјалното потекло и животната ориентација на средношколската младина – анализа на емпириско истражување во средните училишта во Скопје*. Скопје: Институт за социолошки и политичко-правни истражувања.
- Gamoran, A. (2001). American Schooling and Educational Inequality: A Forecast for the 21st Century. *Sociology of Education*, Extra Issue, 135–153.
- Gerber, Th. (2000). Educational Stratification in Contemporary Russia: Stability and Change in the Face of Economic and Institutional Crisis. *Sociology of Education*, 73(4): 219–246.
- Davis, K., Moore, W. (1944). Some Principles of Stratification. *American Sociological Review*, 10(2): 242–249.
- Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja*. „Službeni glasnik RS“, br. 88/2017, 27/2018 – dr. zakon, 10/2019, 27/2018 – dr. zakon, 6/2020 i 129/2021).https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_osnovama_sistema_obrazovanja_i_vaspitanja.html
- Plišin, V. (2008). Skica za sociološki portret zagrebačkih studenata: uvod u istraživanje hrvatskih studenata danas. *Sociologija i prostor*, 46(3/4): 224–225.
- Јовановић, М., Здравковић, Д., Трифуновић, В. (2014). *Учитељ у пограничју*. Ниш: Филозофски факултет.
- Katsillis, J., Rubinson, R. (1990). Cultural Capital, Student Achievement, and Educational Reproduction: the Case of Greece. *American Sociological Review*, 55(2): 270–279. <https://doi.org/10.2307/2095632>
- Lynch, K., Oriordan, C. (1998). Inequality in Higher Education: A Study of Class Barriers. *British Journal of Sociology of Education*, 19(4): 445–478. DOI:10.1080/0142569980190401
- Марковић Крстић, С., Милошевић Радуловић, Ј. (2016). *Хуманистичка димензија образовања младих у контексту савремених друштвених промена*. Ниш: Филозофски факултет.
- Марковић Крстић, С., Милошевић Радуловић, Ј. (2015). Социјално порекло и образовне оријентације студентске омладине (компаративна анализа на примеру студентске популације у Србији, Македонији и Бугарској). *Социолошки преглед*, XLIX(4): 469–512.
- Marković Krstić, S., Milošević Radulović, L. (2020). The social origin of the students and their choice of study programs at the faculties of the University of Niš. *Teme*, XLIV(4): 1137–1162. <http://teme2.junis.ni.ac.rs/index.php/TEME/article/view/1338>

- Marković Krstić, S. (2010). *Socijalno poreklo studentske omladine, uspeh u školovanju i izbor studijskih programa visokih škola strukovnih studija* (doktorska disertacija). Niš: Filozofski fakultet.
- Marković Krstić, S. (2004). *Školovanje seoske omladine: problem obuhvata i kvalitet obrazovanja* (magistarska teza). Niš: Filozofski fakultet.
- Marks, N. G. (2005). Cross-National Differences and Accounting for Social Class Inequalities in Education. *International Sociology*, 20(4): 483–505. DOI:10.1177/0268580905058328
- Мојић, Д. (2012). *Између села и града – Млади у првој деценији трећег миленијума*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета, Чигоја штампа.
- Matejić Đuričić, Z., Filipović, M. (2014). Ekspanzija obrazovanja: realnost i privid jednakih šansi u dostupnosti obrazovanja. *Sociološki pregled*, XLVIII(1): 87–103.
- Miladinović, S. (2014). Društvene nejednakosti u obrazovanju. U N. Jovanović, S. Marković Krstić, L. Milošević Radulović (ur.), *Obrazovanje i balkanska društva na putu kulture mira i evrointegracija*, 193–206. Niš: Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu, Centar za sociološka istraživanja.
- Milošević Radulović, L., Marković Krstić, S. (2022). The state, accessibility, and significance of education in Serbia. *Problems of Education in the 21st Century*, 80(4): 565–587. <https://doi.org/10.33225/pec/22.80.565>
- Milošević Radulović, L., Marković Krstić S. (2017). Social inequality in education analyzed within various theoretical frameworks. *Facta Universitatis, Series: Philosophy, Sociology, Psychology and History*, 16(1): 25–36. DOI 10.22190/FUPSPH1701025M
- Милошевић Радуловић, Л., Стјепановић Захаријевић, Д. (2014). Васпитно-образовно деловање учитељице у пограничној општини Књажевац у функцији изградње хуманије и толерантније заједнице. У М. Јовановић, Д. Здравковић, В. Трифуновић (ур.), *Учитељ у пограничју*, 179–208. Ниш: Филозофски факултет.
- Parsons, L. H. (1959). Reason, affect, and value. *Educational Theory*, 9(2): 65–126. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1741-5446.1959.tb01251.x>
- Pavić, Ž., Vukelić, K. (2009). Socijalno podrijetlo i obrazovne nejednakosti: istraživanje na primjeru osječkih studenata i srednjoškolaca. *Revija za sociologiju*, 40(1–2): 53–70.
- Pregled OECD-a u oblasti evaluacije i procene u obrazovanju u Srbiji – Analiza i preporuke* (2020). Београд: UNICEF.
- Републички завод за статистику (2022). *Попис становништва 2022. у Републици Србији*. Београд: РЗС.
- Сорокина, Д. Н. (2004). *Образование в современном мире (социологический анализ)*. Москва: Экономика и финанси.
- Трнавац, Н. (1992) *Мале сеоске школе*. Београд: Институт за педагогију и андрагогију филозофског факултета Београд.
- Flere, S. (1976). *Obrazovanje u društvu*. Niš: Gradina.
- Fragudaki, A. (1994). Teorije o društvenim nejednakostima u školi. *Teme*, 17(1–2): 73–89.

Haralambos, M., Holborn, M. (2002). *Sociologija: teme i perspektive*. Zagreb: Golden Marketing.

Džuverović, B. (1991). Nejednakosti u obrazovanju. U *Srbija krajem osamdesetih. Sociološko istraživanje društvenih nejednakosti i neusklađenosti*, 313–348. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.

Lela R. Milošević Radulović
University of Niš
Faculty of Philosophy
Niš

THE EDUCATION OF RURAL YOUTH **The contribution made by Suzana Marković Krstić** **to the study of social inequality in education**

Abstract

In the paper it is analyzed the problem of social inequalities in education and the contribution made by Suzana Marković Krstić to research of this important social problem, specifically to the research on the education of rural youth. The social framework within which Marković Krstić studied the situation and perspectives related to the education of young people is the economic, political, and social crisis which began during the 1980s, which increased in the beginning of the 1990s, and whose long-term effects are reflected even today on all the aspects of life in Serbia. Suzana Marković Krstić pointed out the complexity and the actuality of these inequalities and thoroughly studied their causes and consequences with the aim of obtaining a deeper scientific understanding, as well as with the aim of overcoming them. It is concluded that the socioeconomic status of the family as well as their cultural educational status to a great extent determine the educational opportunities of the rural youth and that they are aware that they are losing, more and more, “in the competitive match against the urban and financially more stable youth”. In order for the effects of democratization of education to increase, a reform of education is necessary, one that would include an ordered democratic state and greater investment in education. This would create more favorable conditions for the improvement of the quality and modernization of education on all levels, and the harmonization of the Serbian education system with European principles and values.

Keywords: social inequalities, education, rural youth, the socioeconomic status, the cultural educational status of the family, Suzana Marković Krstić

БРАК/ПАРТНЕРСТВО И РОДИТЕЉСТВО: ВРЕДНОСТИ И ПРАКСА МЛАДИХ У ЈУГОИСТОЧНОЈ СРБИЈИ

Сажетак

У раду се разматрају животне одлуке младих које у савременом друштву постају све мање извесне: одлука о заснивању брачне/ванбрачне заједнице и одлука о рађању, односно родитељству. Конкретније, у раду се испитује вредновање и практиковање различитих модела брачног и репродуктивног понашања младих из југоисточне Србије.

Циљ рада је утврђивање њихових вредности по питању брака, партнерства и родитељства, као и испитивање њихових намера (планова, тенденција) и понашања у вези са тим. Рад се темељи на резултатима квантитативног истраживања које је спроведено у Региону Јужне и Источне Србије. Квотни узорак састојао се од 500 испитаника узраста од 15 до 35 година.

Резултати указују на изражену амбивалентност у сфери вредности, односно на дубоку вредносну подељеност између традиционалног и модерног код омладине из ових крајева земље. На присуство традиционалних вредности указује високо вредновање брачне заједнице и традиционалног обрасца рађања/родитељства, док на прихватање савремених трендова код младих указује високо вредновање кохабитације и родитељства ван брака. Такође, резултати истраживања указују на то да постоји раскорак између ставова младих и њихове праксе. Наиме, код свих испитиваних облика понашања израженије је вредновање од практиковања. Осим наведених резултата, који су комплементарани налазима других аутора у Србији, истраживање упућује на тенденцију пораста кохабитација и родитељства у ванбрачним заједницама код младих.

Кључне речи: млади, брак, родитељство, југоисточна Србија, вредности, пракса.

Увод

Последње три деценије наше просторе обележили су бројни драматични догађаји: распад Југославије, урушавање социјализма, међунационални ратови током 90-их (1991–1995), санкције, оружани сукоби на Космету (1998–1999), НАТО бомбардовање 1999. године, пропаст привредног система, пропадање

¹ gasapesic@gmail.com; ORCID 0009-0006-7783-534X

друштвених делатности и институција, петооктобарска револуција 2000. године као и глобална економска криза. Осим економско-политичких дешавања, делом и под њиховим утицајем, на друштвеној сцени одиграле су се промене у домену културе. Прелазак из социјалистичког у капиталистичко друштво са собом доноси и вредносну подељеност између традиционализма и модернизма. Поједини сегменти друштва, религијске институције, остаци патријархалног породичног ауторитета, истичу значај неговања и задржавања традиционалних вредности, док се истовремено под утицајем глобализације са Запада, кроз разна средства масовне комуникације, нуде и усвајају нове вредности. Основна одлика транзиционог друштва постаје „сусрет, укрштање и истовремена присутност свих временских димензија, садашњости, прошлости и будућности у подједнакој мери“ (Milić, 2001, 327). Владајућа економска криза и транзициони модел нормативно-вредносног система као битне особине данашњег српског друштва, умногоме утичу на понашање целокупног српског становништва, а сматра се да посебан утицај остварују на младе. Према схватањима бројних аутора (Kovacheva, Јоксимовић, Максић, Марковић Крстић, Михаиловић, Мојић, Илишин) млади су друштвена група која је највећи губитник „катастрофалних друштвених догађања и транзиције“, односно популација на којој су најочљивији ожиљци времена велике, свеопште друштвене кризе. Млади људи представљају једну од најрањивијих група и сnose највеће последице промена (Kovacheva, нав. према Mihailović, 2004, 18), с обзиром на то да су они „генерација у процесу формулисања животних пројеката и започињања њиховог остваривања“ (Mihailović, 2004, 22). Младост је период када треба донети низ одлука везаних за образовање, запослење, формирање властите породице. У овом раду, биће разматране животне одлуке младих које постају све мање извесне: одлука о заснивању брачне/ванбрачне заједнице и одлука о рађању, односно родитељству.

Циљ рада је утврђивање вредности младих у југоисточној Србији по питању брака/партнерства и родитељства, као и испитивање њихових намера и понашања у вези са тим. Истраживање има за задатак да испита да ли постоје и какве су разлике у вредновању и практиковању одређених модела брачног и репродуктивног понашања код младих у региону Јужне и Источне Србије.

Хипотезе истраживања

Бројна истраживања (Blagojević, 1988, 1993; Kuburović, 2003; Bobić, 2003; Бјелица, Капор Стануловић 2004; Tomanović, Ignjatović 2004; Радоман, 2012; Tomanović 2012; Tomanović, Stanojević, 2015) говоре о томе да се брак и репродукција високо вреднују код младих у Србији. Ово свакако делује охрабрујуће с обзиром на то да указује на њихове потребе и жеље, односно потенцијалне могућности за репродукцију. Ипак, са друге стране, пракса, односно званични статистички подаци, као и резултати истраживања која су укључила и практични аспект (Bobić, 2003; Tomanović, Ignjatović, 2004; Tomanović 2012;

Tomanić, Stanojević, 2015) показују супротно: опадање универзалности брака, све мањи удео младих који су у браку, практиковање ванбрачних видова партнерства, одлагање заснивања брачне заједнице после 30. године или чак одустајање од брака, повећан број самаца, пораст развода, све мањи број младих који се одлучују за родитељство, ниске репродуктивне норме и пораст ванбрачних рађања код младих. На основу наведеног постављене су хипотезе истраживања у овом раду.

Општа хипотеза гласи: Практиковање одређених облика брачног и репродуктивног понашања младих из југоисточне Србије није у складу са њиховим вредновањем, или другачије речено: Постоји раскорак између вредновања и практиковања различитих облика брачног и репродуктивног понашања код младих из југоисточне Србије. Из ове, опште, издвојене су посебне хипотезе:

Хипотеза 1: Млади људи високо вреднују брак, али значајан број њих није у браку и не планира брак ускоро.

Хипотеза 2: Млади људи високо вреднују рађање и родитељство, али значајан број њих нису родитељи, нити планирају родитељство ускоро.

Хипотеза 3: Код младих људи идеални и жељени број деце виши је од планираног и оствареног.

Хипотеза 4: Млади људи позитивно оцењују кохабитацију, али је ретко практикују.

Хипотеза 5: Млади људи позитивно оцењују родитељство ван брака, али се мали број њих одлучује на такво понашање.

Методологија истраживања

У истраживању је примењена квантитативна методологија, конкретно технике анкетања и скалирања.

За испитивање *практиковања*, тј. праксе младих, испитано је њихово остварено и планирано брачно и репродуктивно понашање. Конкретније, за *остварено* понашање испитани су: брачни/партнерски статус, родитељски статус, заједница у којој је дете рођено, број деце испитаника; за *планирано* брачно и репродуктивно понашање испитани су: планови за брак, тенденције за живот у кохабитацији, планови за родитељство, планирани број деце, тенденције за ванбрачно родитељство, тенденције за самохрано родитељство.

Код испитивања *вредновања* употребљене су четири скале које указују на важност коју млади придају различитим облицима брачног и репродуктивног понашања. То су: скала вредновања брака, скала вредновања кохабитације, скала вредновања рађања и родитељства у традиционалном смислу и скала вредновања родитељства ван брака.

Свака од скала састојала се од три става, односно ајтема. Испитаницима су представљени ставови и од њих се затражило да на Ликертовој петостепеној скали искажу свој степен слагања са сваким од њих. Након испитивања сви ставови који су негативно формулисани обрнути су и приступило се провери

поузданости мерне скале. Кронбахов коефицијент алфа је код све четири скале већи од 0,7 што показује веома добру поузданост и унутрашњу сагласност сваке од скала (De Vellis, 2012). Формирањем скала и потврдом њихове поузданости омогућено је упоређивање вредновања и практиковања одређених модела брачног и репродуктивног понашања и утврђивања разлика између њих.

Скала вредновања брака састојала се од следећих ставова: 1. Брак је светиња, 2. Сваки човек треба да живи у браку и 3. Брак је превазиђена институција. Кронбахов алфа коефицијент говори о високој поузданости ове скале ($\alpha=0,836$).

Скала вредновања кохабитације укључила је ставове: 1. У реду је да двоје људи живи заједно пре брака, 2. У реду је да пар живи заједно, иако немају никакву намеру да се венчају и 3. Срамота је живети у ванбрачној заједници. Кронбахов коефицијент је овде нешто мање, али задовољавајуће поузданости ($\alpha=0,706$).

Скала вредновања рађања и родитељства у традиционалном смислу састоји се од следећих тврдњи 1. Родитељство је најважнија ствар у животу, 2. Рађање деце је веома важно за функционисање брака и 3. Деца треба што више да се рађају да бисмо опстали као нација ($\alpha=0,722$).

Скала вредновања родитељства ван брака: 1. У реду је бити родитељ у ванбрачној заједници, 2. У реду је да се жена/мушкарац у улози мајке/оца оствари као самохрани родитељ, и 3. Срамота је да жена роди ванбрачно дете ($\alpha=0,714$).

Осим ових скала, у истраживању вредности, испитане су и жељене и идеалне репродуктивне норме младих, односно жељени и идеални број деце испитаника.

Узорак истраживања чинили су млади људи узраста од 15 до 35 година који живе на територији Региона Јужне и Источне Србије. Регион је одабран на основу података који указују да је он демографски најугроженији регион у Србији (Pešić Jenaćković, 2022, 61). Квотни узорак се састојао од укупно 500 испитаника. Истраживање је спроведено фебруара–марта 2019. године.

Резултати истраживања

Резултати истраживања биће представљени у складу са напред изложеним хипотезама.

Хипотеза 1: Млади људи високо вреднују брак, али значајан број њих није у браку и не планира брак ускоро.

Табела 1. *Карактеристике и основне вредности скале за вредновање брака*

N=500	Ајтеми	Распон вредности		Теоријска средња вредност	α	AS	SD
		Min.	Max.				
Вредновање брака	3	3	15	9	0,836	11,29	3,401

Резултати истраживања показују да млади људи високо вреднују брак, с обзиром на то да средња вредност на скали која показује вредновање брака износи 11,29 (распон могућих вредности на овој скали је од 3 до 15, при чему је теоријска средња вредност 9) (Табела 1).

Уколико се појединачно анализирају ставови према браку и степени слагања, одосно неслагања са њима, високо вредновање брака код младих још је јасније, односно видљивије. Наиме, са ставом „Брак је светиња“ сложило се 68,2% испитаника, при чему је 37,2% испитаника који су се у потпуности сложили, и 31% оних који су се углавном сложили са овим ставом. Неслагање је изразило 17% испитаника и то: потпуно 6,6% и делимично 10,4%. Неодлучних је било 14,8%. Са тврдњом „Сваки човек треба да живи у браку“ сложило се 59,2% испитаника (33,6% потпуно и 25,6% углавном). Са наведеним ставом није се сложило 29,6% (у потпуности 14,8% и делимично 14,8%). Неодлучних је било 11,2%. Са ставом „Брак је превазиђена институција“ није се сложио велики број испитаника (72,4%). Делимично неслагање изразило је њих 24,8%, а потпуно чак 47,6%. Са овим ставом сложило се свега 16,2%, и то: у потпуности 5,4% и углавном 10,8%. Неодлучних је било 11,4%. Овим смо потврдили први део хипотезе, о високом вредновању брака код испитаника. Са друге стране, слика практичног аспекта – оствареног и планираног понашања изгледа другачије.

Табела 2. Брачна заједница – стање и перспективе младих

Брачна заједница	Стање		Перспективе/ Планови	
	N	%	N	%
Уопште не планира и не жели да буде у браку	28	5,6	28	7,5
Не планира брак ускоро, али жели да буде у браку	189	37,8	189	50,4
Планира брак ускоро	81	16,2	81	21,6
Није о томе размишљао	77	15,4	77	20,5
У браку је	125	25	-	-
Укупно	500	100	375	100

Резултати истраживања показују да је свега четвртина младих засновала брачну заједницу, односно да је три четвртине (75%) младих ван брака (Табела 2). Притом, ова група младих високо вреднује брак, јер издвојивши засебно младе људе који нису у браку ($n=375$), вредности на скали и даље остају високе ($AS=10,80$, $SD=3,544$) и припадају другом полу (теоријска средња вредност је 9). Ипак, међу њима половина одлаже склапање брака (50,4%), а тек нешто више од једне петине, планира ускоро да уђе у брак (21,6%). Поред тога, више од четвртине уопште не планира (7,5%) или не размишља о браку (20,5%).

Хипотеза 2: Млади људи високо вреднују рађање и родитељство, али значајан број њих нису родитељи, нити планирају родитељство ускоро.

Табела 3. Карактеристике и основне вредности скале за вредновање рађања и родитељства

N=500	Ајтеми	Распон вредности		Теоријска средња вредност	α	AS	SD
		Min.	Max.				
Вредновање рађања и родитељства	3	3	15	9	0,722	11,52	2,926

Скала вредновања рађања и родитељства, показује високу просечну вредност (AS=11,52). И овде, као и код брака распон вредности креће се од 3 до 15, а средња теоријска вредност износи 9 (Табела 3).

На високо вредновање рађања и родитељства, указује и анализа степена слагања, односно неслагања са појединим ставовима. Наиме, са ставом „Родитељство је најважнија ствар у животу“ сложило се 86,6% испитаника (у потпуности 50,8% и делимично 35,8%), није се сложило свега 5,4% (уопште 2,6% и углавном 2,8%), а неодлучних је било 8%. Са ставом „Деца треба што више да се рађају да бисмо опстали као нација“ сложило се 69% (у потпуности 37% и углавном 32% испитаника), није се сложило 22% (уопште 11,4% и углавном 11%), а неодлучних је 8,6%. Са тврдњом „Рађање деце веома је важно за функционисање брака“ сложило се 59% испитаника (потпуно 27,2% и 31,8% углавном). Са наведеним ставом није се сложило 24% (уопште 11,6% и углавном 12,4%) док је неодлучних било 17%.

Као и код брака, пракса показује да се тек четвртина испитаника остварила у улози родитеља.

Табела 4. Родитељство – стање и перспективе младих

Родитељство	Стање		Перспективе/ Планови	
	N	%	N	%
Уопште не планира и не жели да има децу	6	1,2	6	1,6
Не планира родитељство ускоро, али жели да буде родитељ	210	42	210	56,0
Планира или очекује родитељство ускоро	87	17,4	87	23,2
Није о томе размишљао	72	14,4	72	19,2
Родитељ је	125	25	-	-
Укупно	500	100	375	100

Резултати истраживања показују да је међу испитаницима три четвртине оних који нису родитељи. Притом, они високо вреднују рађање и родитељство у традиционалном смислу (AS=11,17, SD=2,979). Међу њима родитељство у скорије време не планира више од половине (56%), док ускоро планира мање од четвртине (23,2%) испитаника. О родитељству не размишља близу једне пе-

тине испитаника (19,2%). На основу напред изложеног, може се закључи да је потврђена хипотеза да млади људи високо вреднују родитељство, али да значајан број њих није у браку и не планира родитељство ускоро. Дакле, видљив је раскорак између вредновања брака и родитељства и њиховог практиковања (Табела 4).

Хипотеза 3: Код младих људи идеални и жељени број деце виши је од планираног и оствареног.

Табела 5. Идеални, жељени, планирани и стварни број деце

	AS	Min.	Max.	SD
Идеални број деце (n=500)	2,40	1	5	0,719
Жељени број деце (n=500)	2,31	0	6	0,768
Планирани број деце (n=500)	2,07	0	5	0,710
Стварни број деце (n=125)	1,62	1	3	0,606

Просечан идеални број деце за испитанике износи 2,40, жељени је нешто мањи и износи 2,31. Са друге стране, просечан број планиране деце је 2,07, а просечан остварени број деце износи 1,62 (Табела 5).

Табела 6. Т тест упарених узорака за број деце

	Raz. AS	t	df	p
Жељени и планирани број деце	0,240	10,889	499	0,000
Жељени и стварни број деце	0,840	14,673	124	0,000
Идеални и планирани број деце	0,330	10,856	499	0,000
Идеални и стварни број деце	0,832	13,002	499	0,000
Идеални и жељени број деце	0,090	3,203	124	0,001

Т тестом зависних/упарених узорака утврђене су статистички значајне разлике између жељеног и планираног броја деце ($t=10,889$, $df=499$, $p=0,000$), између жељеног и стварног броја деце ($t=14,673$, $df=124$, $p=0,000$), између идеалног и планираног ($t=10,856$, $df=499$, $p=0,000$), идеалног и стварног ($t=13,002$, $df=124$, $p=0,000$), као и између идеалног и жељеног броја деце ($t=3,203$, $df=499$, $p=0,001$) (Табела 6). На основу ових података потврђујемо нашу хипотезу.

Хипотеза 4: Млади људи позитивно оцењују кохабитацију, али је ретко практикују.

Табела 7. Карактеристике и основне вредности скале за вредновање кохабитације

N=500	Ајтеми	Распон вредности		Теоријска средња вредност	α	AS	SD
		Min.	Max.				
Вредновање кохабитације	3	3	15	9	0,706	11,66	2,859

Скала за вредновање кохабитације, показује нам високу вредност на целом узорку ($AS=11,66$). Анализом појединачних ставова, видљиво је да испитаници ванбрачну заједницу прихватају више као фазу која претходни браку, а не као трајни облик заједништва. Разлика између просечног скорa става „У реду је да двоје људи живи заједно пре брака“ ($AS=4,37$, $SD=0,927$) и просечне вредности става „У реду је да пар живи заједно, иако немају никакву намеру да се венчају“ ($AS=3,22$ $SD=1,489$), показала се статистички значајном ($t=27,828$, $df=499$, $p=0,000$). Са ставом „У реду је да двоје људи живи заједно пре брака“ слаже се 87,8% (потпуно 58,2% и делимично 29,6%). Неслагање је изразило 6,8% испитаника, и то: 5% делимично и свега 1,8% потпуно. Неодлучних је по овом питању 5,4%. Прихватање кохабитације као трајне заједнице, знатно је мање, али још увек значајно, јер се скоро половина младих, 48,6%, сложила са ставом „У реду је да пар живи заједно, иако немају никакву намеру да се венчају“ (потпуно 28,4% и делимично 20,2%). Нешто више од трећине испитаника – 35,6% не прихвата такав став (уопште – 19% и делимично – 16,6%). Неодлучних је 15,8%. Три четвртине испитаника – 76,4% није се сложило са ставом „Срамота је живети у ванбрачној заједници“ (уопште – 46,4%, углавном – 30%). Са тим се сложио мали број испитаника (13% – углавном 9,8% и у потпуности 3,2%), док је 10,6% по овом питању неодлучно. Дакле, нормативни аспект указује на високо вредновање кохабитације код младих. Са друге стране, анализа брачног/партнерског статуса показује да је 46 младих, односно 9,2% испитаника у ванбрачној заједници. У том смислу, потврђена је хипотеза о високом вредновању кохабитације и њеном малом учешћу у пракси. Осим тога, запажамо раскорак између процента оних који позитивно оцењују ванбрачну заједницу било као фазу која претходи браку или као трајну заједницу и спремности младих да је практикују. Наиме, са ставом „У реду је да двоје људи живи заједно пре брака“ сложило се 87,8%, док се 36,8% изјаснило да би живели заједно са партнером пре брака. Такође, са ставом „У реду је да двоје људи живи заједно, иако немају никакву намеру да се венчају“ сложило се 48,6%, док би кохабитацију као трајну заједницу практиковало 18,2% испитаника.²

Међутим, иако подаци говоре о раскораку између нормативног и практичног аспекта када је у питању кохабитација, не сме се занемарити ни то да од укупног броја младих који живе са партнером, ванбрачне заједнице чине четвртину (26,90%). Такође, не треба занемарити податке који показују очигледну тенденцију пораста броја ванбрачних заједница. У том смислу, претпоставља се да ће се убудуће разлике између високог вредновања кохабитација и њиховог практиковања смањити. Више од половине (55,9%) испитаника који још увек не живе са партнером (нису у браку нити у ванбрачној заједници) изјавило је да би живело у кохабитацији пре брака, а чак 27,7% међу њима да би живели трајно у ванбрачној заједници (Табела 8).

Поред наведеног, важан је и податак да једна половина испитаника који живе у ванбрачној заједници, уопште не планира (21,7%) или не размишља о

² Подаци се односе на цео узорак.

браку (28,3%), што може бити показатељ тенденције пораста ванбрачних заједница као трајних облика партнерског живота. Друга половина оних који кохабитирају ипак ће склопити брак – 37% планира да склопи брак ускоро, док 13% њих одлаже брак за касније године. Код њих је додуше изражено високо вредновање кохабитације (13,5), док ниже оцене дају браку (8,78), тако да се може рећи да је њихово планирано понашање у складу са њиховим вредностима.

Табела 8. Ванбрачна заједница – стање и тенденције младих

Ванбрачна заједница	Стање – укупан узорак		Стање – без испитаника у браку*		Тенденције**	
	N	%	N	%	N	%
Не би живели у ванбрачној заједници	54	10,8	54	14,4	54	16,4
Живели би у ванбр. заједници пре брака	184	36,8	184	49,1	184	55,9
Живели би у ванбр. заједници трајно	91	18,2	91	24,3	91	27,7
Живе у ванбрачној заједници	46	9,2	46	12,3	-	-
Живе у браку	125	25	-	-	-	-
Укупно	500	100	375	100	329	100

* Подаци се односе на испитанике који нису у браку (n=375), а просечне вредности на скали вредновања кохабитације износе AS=11,93, SD=2,818.

** Анализа обухвата испитанике који немају статус у брачној или ванбрачној заједници (n=329). Просечна вредност на скали вредновања износи AS=11,71, SD=2,880.

Хипотеза 5: Млади људи позитивно оцењују родитељство ван брака, али се мали број њих одлучује на такво понашање.

Табела 9. Карактеристике и основне вредности скале за вредновање родитељства ван брака

N=500	Ајтеми	Распон вредности		Теоријска средња вредност	α	AS	SD
		Min.	Max.				
Вредновање родитељства ван брака	3	3	15	9	0,714	10,90	2,993

Просечна вредност и на овој скали одговара другом полу, односно указује на високо вредновање изванбрачног родитељства (AS=10,90, SD=2,993) имајући у виду да је средња теоријска вредност 9.

Са ставом „У реду је бити родитељ у ванбрачној заједници“ сложило се 73,6% (потпуно – 43,8%, делимично – 29,8%), док је готово једнак број оних који се са тим нису сложили (13,4% – потпуно 4,8% и углавном 8,6%) и оних који су били неодлучни (13%). Резултати, који говоре о оствареном понашању,

показују да су испитаници који су родитељи у 88,8% случајева (n=111) своју децу добили у браку, а свега 11,2% ван брака (n=14). На укупном узорку, овај проценат износи 2,8%. Онима који још увек нису родитељи постављено је питање – Да ли бисте се одлучили за реализацију родитељства у ванбрачној заједници? Резултати показују да је већи проценат оних који се не би одлучили на такво понашање (31,5%) него оних који би реализовали родитељство у ванбрачној заједници (26,1%). Ипак, највећи број испитаника је био неодлучан по том питању (42,4%). Поред очигледног раскорака између вредновања и практиковања, чиме се потврђује наша хипотеза, и овде, као и код кохабитација, треба указати на могућу тенденцију пораста родитељства у ванбрачним заједницама, с обзиром на то да се нешто више од четвртине испитаника који још увек нису родитељи изјаснило позитивно када је у питању остварење родитељске улоге у ванбрачној заједници, док је значајан проценат неодлучан.³

Мишљења по питању *самохраног родитељства* су подељена јер је једнак проценат (41,4%) испитаника који су се сложили (потпуно – 20,4% и углавном 21%) и оних који се нису сложили (уопште – 19,4% и делимично 22%) са ставом „У реду је да се жена/мушкарац у улози мајке/оца оствари као самохрани родитељ“. Остали испитаници били су неодлучни (17,2%). Дакле, значајан број испитаника одобрава овај облик понашања, док свега троје испитаника (две жене и један мушкарац) наводи да своју улогу родитељства остварује као самохрани родитељ. На питање које је постављено свима – Да ли бисте се одлучили да самостално одгајате дете? – само 7% испитаника одговорило је потврдно, док је негативан одговор дало 60,2%. Око трећине испитаника било је неодлучно (32,8%). Велики број испитаника сматра да у данашње време није срамота да жена роди ванбрачно дете. Наиме, са ставом „Срамота је да жена роди ванбрачно дете“ није се сложило 68% (уопште 39,8% и углавном 28,2%), док се са тим сложило 14,4% (углавном 10,8% и потпуно 3,6%), а неодлучних је било 17,6%.

Дискусија и закључак

Резултати истраживања показују да је код младих у југоисточној Србији изражена амбивалентност у сфери вредности, односно да је на делу дубока вредносна подељеност између традиционалних и савремених модела брачног и репродуктивног понашања. Наиме, млади високо вреднују брачну заједницу и традиционални образац рађања, тј. родитељства, али високо вреднују и кохабитацију и родитељство ван брака.

Брак се високо вреднује, и то најпре као институција, потом као правило, норма понашања, а онда и као религијска норма. За већину младих људи брак је и даље институција на чврстим основама, те као такав не може бити прева-

³ Нису утврђене готово никакве разлике у вредновању родитељства ван брака према родитељском статусу испитаника.

зиђен. Он је друштвена норма, образац понашања, опште прихваћен и „подразумевајући“ начин живота удвоје. Осим тога, на основу високог прихватања „религиозно обојеног“ става према браку, који показује да се брачној заједници на традиционалним хришћанским темељима придаје нека врста узвишености, светости, може се рећи да се он још увек прихвата као нека врста верске норме. На одржавање традиције, указује и високо вредновање рађања и родитељства у традиционалном смислу. Детаљније, родитељству се придаје највећа вредност у животу, а рађању се приписује велика важност и то најпре за опстанак друштвене (националне) заједнице, а онда и за функционисање брачне заједнице. Брак је и даље основни оквир за рађање јер се највећи број деце рађа у браку, што говори о традиционалном односу према заснивању породице у коме су брак и родитељство потпуно преплетене и тешко раздвојиве категорије.

Изразит традиционализам код младих праћен је истовременим високим вредновањем савремених модела брачног и репродуктивног понашања. Кохабитација се више прихвата као привремена заједница, као фаза која претходи браку, али је такође значајно прихватање кохабитације као трајне заједнице. Резултати показују да око половине младих прихвата кохабитацију као трајну заједницу живота у пару. Значајно позитивнији став према привременом животу у кохабитацији може се објаснити тиме што кохабитација као раздобље и припрема за брак у нашем „растрзаном“ друштву ублажава конфликт између традиционалних и либералних ставова по питању партнерства. Такође, код родитељства ван брака, значајније је прихваћено родитељство у ванбрачној заједници, али није занемарљиво ни прихватање самохраног родитељства. Савремено друштво не инкриминише више ванбрачна рађања као што је то чинило патријархално, друштвена осуда живота у ванбрачној заједници готово је ишчезла. Пермисиван став према алтернативним формама заједништва, њихово разумевање и прихватање, довели су до дестигматизације живота у њима.

Супротстављена вредносна опредељења код младих последица су времена амбиваленције у коме они живе, односно времена и друштва у којем се прижељкују модерни друштвени односи, док се истовремено тежи задржавању оних традиционалних. Под утицајем глобалне културе Запада, посредоване путем интернета и других медија, долази до прихватања многих савремених вредности код младих, док са друге стране „традиција и културни модели не ишчезавају“ (Inglehart, Wayne, 2000, 20).

Резултати истраживања даље указују на раскорак између ставова младих и њихове праксе. Високо вредновање брака и родитељства праћено је релативно малим уделом младих који су засновали брак и постали родитељи, затим релативно малим уделом оних који ускоро планирају остварење ових улога и великим уделом оних који одлажу брак и родитељство. Индиферентан или негативан став по питању планова за склапање брака и остварење родитељства има отприлике четвртина младих.

Несклад између идеала и стварности запажа се и код репродуктивних норми. Идеални и жељени број деце значајно су већи од планираног и остваре-

ног броја деце. Идеални и жељени број деце омогућава просту репродукцију, планирани знатно отежава, док остварени број блокира, односно онемогућава просту репродукцију становништва.

Евидентан је раскорак између ставова и понашања младих, те се постављају питања о факторима који су томе допринели: „Зашто је код младих у Србији, и поред високог вредновања, све учесталије одлагање или чак одустајање од брака и родитељства?“ Да ли се ради о томе да су брак и родитељство и даље задржали високо место, али да су се њима придружили нови садржаји који су, такође високо вредновани? (Рашевић, 2013). Да ли је реч о „прихватању става који је ствар општег социјалног мишљења које опстаје на високом вредновању традиционалних ставова о породици и репродукцији, који су најчешће само декларативни а нису ствар личног убеђења?“ (Васић, 2012, 244) или је у питању дејство структуралних ограничења који утичу на немогућност остварења високо вреднованих циљева код младих?

Наше је мишљење да раскорак између ставова и понашања може бити последица различитих фактора, структуралних и културолошких, као и њихове синергије. Овај раскорак представља одговор младих на изазове које им поставља савремено друштво, одговор који је условљен како транзицијским нормативно-вредносним оквиром нашег друштва, владајућом економском кризом, тако и утицајем средине, окружења, породице и личним аспирацијама у погледу реализације животних циљева. Општа нестабилност, како економска, тако и нестабилност вредносног модела у нашем друштву, погодују оваквом одговору младих. Конфузија вредности, где се поред перзистенције традиционалних, уводе и модерно-индивидуалистичке вредности (аутономија, самореализација, самоактуализација, еманципација, егалитаризам), неизбежно производе последице. Као једна од њих јавља се амбиваленција ставова по питању брака и кохабитације, као и по питању ставова о родитељству у браку и ван брака. Такође, наведени фактори доводе до тога да брак и родитељство имају и даље значајну улогу, али да се њихова реализација најчешће пролонгира и то уз смањење репродуктивних норми.

Раскорак између вредновања и практиковања уочљив је и код алтернативних облика партнерства и родитељства. Поред високог вредновања они су релативно мало заступљени у пракси. Међутим, поједини резултати истраживања указују на тенденције смањења разлика, између нормативног и практичног аспекта.

У укупном узорку младих кохабитација је релативно мало заступљена, док је заступљеност ове заједнице унутар укупног броја младих који живе са партнером више од четвртине. Тендеција пораста удела ових заједница исказује се у спремности значајног дела младих (око 83%) да кохабитирају, додуше више привремено, него трајно.

Велики удео младих одобрава родитељство ван брака, али овај облик понашања није значајно заступљен у пракси. Већина младих обухваћених истраживањем не показује спремност за самохрано родитељство, док се код родитељства у ванбрачној заједници може говорити о тенденцији пораста. Више од

четвртине младих одлучило би се за реализацију родитељства у таквој заједници, док је највећи број њих по том питању неодлучан. На основу наведеног, може се очекивати смањење разлика између ставова и понашања код ванбрачних заједница и рађања деце у таквим заједницама.

Литература

- Bobić, M. (2003). *Brak ili/i partnerstvo*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Бјелица, А., Капор Стануловић, Н. (2004). Репродуктивна функција и млади – потенцијал, вредновање и фактори ограничења. *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 121, 135–140.
- Blagojević, M. (1988). Stavovi mladih prema braku, *Sociologija*, XXX(1): 181–194.
- Blagojević, M. (1993). Mladi i roditeljstvo: ka dezideologizaciji roditeljstva (I). *Sociologija*, XXXIV(3): 327–346.
- Васић, П. (2012). Колико социолошке и економске теорије могу објаснити дуготрајни пад фертилитета у Србији?, *Демографија*, IX: 237–256.
- DeVellis, R. (2012). *Scale development: Theory and applications*. California: Sage.
- Inglehart, R., Wayne, E. B. (2000). Modernization, Cultural Change and the Persistence of Traditional Values. *American Sociological Review*, 65(1): 19–25.
- Kuburović, A. (2003). Stavovi studenata relevantni za buduće reproduktivno ponašanje, *Stanovništvo*, 41(1–4), 43–64.
- Milić, A. (2001). *Sociologija porodice: kritika i izazovi*. Beograd: Čigoja štampa.
- Mihailović, S. (2004). Oduzimanje budućnosti – omladina Srbije u vodama tranzicije. U S. Mihailović (ur.), *Mladi zagubljeni u tranziciji*, 17–39. Beograd: Centar za proučavanje alternativa.
- Pešić Jenačković, D. (2022). Implications of educational origin on demographic behavior of young people in Southeast Serbia. In Z. Nikitović et al. (eds.), *The Eleventh International Scientific Conference "Employment, Education and Entrepreneurship"*, Thematic proceedings, 60–76. Belgrade: Faculty of Business Economics and Entrepreneurship.
- Радоман, М. (2012). Ставови и вредносне оријентације средњошколаца у Србији, *Социолошки преглед*, XLVI(2): 247–268.
- Рашевић, М. (2013). Основни принципи пронаталитетне политике. У Љ. Митровић (ур.), *Становништво југоисточне Србије: култура, наталитетска политика и демографска репродукција у југоисточној Србији*, 13–28. Ниш: САНУ и Филозофски факултет.
- Tomanović, S., Ignjatović, S. (2004). Mladi u tranziciji: između porodice porekla i porodice opredeljenja. U S. Mihailović (ur.), *Mladi zagubljeni u tranziciji*, 39–64. Beograd: Centar za proučavanje alternativa.
- Tomanović, S. (2012). Tranzicije u porodičnom domenu. U Tomanović S. i sar. (ur.), *Mladi naša sadašnjost. Istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji*, 127–146. Beograd: Čigoja štampa i Institut za sociološka istraživanja.

Tomanović, S., Stanojević D. (2015). *Mladi u Srbiji 2015: stanja, opažanja, verovanja i nadanja*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, SeConS grupa za razvojnu inicijativu.

Dragana S. Pešić Jenačković
Faculty of Business Economics and Entrepreneurship
Belgrade

MARRIAGE/PARTNERSHIP AND PARENTING: VALUES AND PRACTICES OF YOUTH IN SOUTHEASTERN SERBIA

Abstract

The paper discusses the life decisions of young people that are becoming less and less certain in modern society: the decision to start a marriage/cohabitation and decisions about birth or parenting. More specifically, the paper examines the values and practice of different models of marital and reproductive behavior of young people from Southeastern Serbia.

The aim is to determine their values in terms of marriage, partnership and parenthood, as well as to examine their intentions (plans, tendencies) and behavior in this regard. The paper is based on the results of a quantitative research conducted in the Region of Southern and Eastern Serbia. The quota sample consisted of 500 respondents aged 15 to 35 years.

The results reveal a pronounced ambivalence in the sphere of values, that is, a deep division between the traditional and the modern values among the youth from these parts of the country. The presence of traditional values is indicated by placing high value on marital union and the traditional patterns of childbearing/parenthood, while the acceptance of modern trends in youth is indicated by the placing high value on cohabitation and parenthood outside of marriage. Furthermore, the survey results point out a discrepancy between the attitudes of young people and their practices. Namely, in all examined forms of behaviour, values are more pronounced than practice. In addition to these results, which are complementary to the findings of other authors in Serbia, the research suggests a trend of increasing cohabitation and parenthood in extramarital unions among young people.

Keywords: youth, marriage, parenthood, Southeastern Serbia, values, practice

СТАВОВИ МЛАДИХ У СРБИЈИ О УТИЦАЈУ КЛИМАТСКИХ ПРОМЕНА²

Сажетак

И поред све већег интересовања јавности и јавних расправа на тему климатских промена, узрокованих људским пре свега произвођачким и потрошачким делањем, уочљив је недостатак истраживања о ставовима и понашању младих у вези са климатским променама, у српском друштвеном контексту. Наиме, иако су млади будућност сваког друштва и носиоци развоја, њихова свест и ставови о климатским променама, проеколошко понашање у виду смањења негативног људског утицаја на животну средину недовољно су истражени. У овом раду усмерили смо се на испитивање односа између свести младих о климатским променама и понашања у виду смањења негативног утицаја на животну средину у Србији, спроведеним анкетним истраживањем у оквиру пројекта са називом „Млади и климатске промене“. Анкетирали смо студенте Факултета заштите на раду у Нишу, са циљем да сазнамо шта мисле и осећају по питању климатских промена и на какве активности су спремни како би допринели смањењу утицаја климатских промена на српско друштво.

Кључне речи: млади, климатске промене, свест младих о климатски променама, проеколошко понашање.

Увод

Главни актери како у постојећим, тако и у будућим изазовима повезаним са климатским променама, једним од кључних изазова човечанства, јесу млади (Steffen et al., 2015). Човечанство је већ суочено са негативним последицама климатских промена због чега научници указују на потребу за хитним деловањем (нпр. Ripple et al., 2021). Дакле, управо данашње генерације младих, као сведоци све већих опасности, али и као будући доносиоци одлука и носиоци договорених промена, у најбољем су положају да дефинишу дугорочни колективни одговор на климатске промене. Са друге стране, млади су и најосјетљивији на наслеђене одлуке и приступ старијих генерација.

¹ ivana.ilic@znrfak.ni.ac.rs; ORCID 0000-0001-9949-8539

² Средства обезбеђена од Министарства науке, технолошког развоја и иновација у складу са Уговором: евиденциони број: 451-03-66/2024-03/ 200148.

У последње време сведочимо колективном деловању младих у Србији, који су се ангажовали кроз разна удружења у борби за очување животне средине. Упркос растућем занимању јавности и јавним расправама на тему екологије и климатских промена узрокованих људским деловањем, прегледом доступне литературе уочљив је недостатак истраживања о еколошким ставовима и понашању младих, посебно у српском контексту.

Не постоји значајан број истраживања, која се односе на ставове младих у Србији о утицају климатских промена. Зато смо у истраживању овог проблема кренули од резултата истраживања која су спроведена у региону. Добијени резултати (Šimac, Trako Poljak и Ivanović, 2021) показују да се, међу разматраним средњевропским земљама (Чешка, Мађарска, Пољска, Словачка и Словенија), у десетогодишњем периоду (од 2008. до 2018. године) бележи најснажнији пораст подршке бризи за очување животне средине. Досадашња истраживања показују да социодемографска обележја (изузев степена образовања у неким случајевима) по правилу нису релевантни извори разлика у еколошким ставовима и понашању (Ančić et al., 2016; Landau et al., 2008; Šimac et al., 2021). Тако су Анчић et al. (2016) на темељу података из међународног истраживања *International Social Survey Programme* (ISSP) из 2011. и 2013. године потврдили да већи степен забринутости и спремности за деловање у виду заштите животне средине, као и препознавања да је пораст температуре узрокован климатским променама, представљају битне одреднице спремности грађана на материјално одрицање ради заштите животне средине. Налази указују на важност освешћености и информисаности о негативним последицама климатских промена као потенцијално битне одреднице проеколошког понашања. Наравно, треба рећи да су ставови и понашање у вези с климатским променама и бригом за животну средину испреплетени са многим другим ставовима и диспозицијама, односно контекстуалним обележјима попут вредности или погледа на свет на индивидуалној или друштвеној равни, што потврђују и досадашњи резултати (нпр. Brajdić Vuković, 2014; Brajdić Vuković, Ančić и Domazet, 2020; Kufirin, 2014).

Досадашња малобројна истраживања у вези са еколошким и климатским ставовима и/или понашањем младих спроведена су већином на пригодним мањим узорцима (Dolenec и Pejnović, 2014; Hadžiselimović, 2015; Lukšić et al., 2019) или у оквиру дипломских радова (Cvetković, 2017; Toljan, 2020). Свеукупно резултати показују да су млади у већој или мањој мери информисани и релативно освешћени у вези с еколошким проблемима и уопштено исказују спремност на очување животне средине и природних ресурса (Gvozdanić et al., 2019, Lukšić et al., 2019; Stanić и Buzov, 2009). Притом исказују већу склоност једноставнијим и конкретнијим активностима за заштиту животне средине (Hadžiselimović, 2015; Toljan, 2020).

Анкетна истраживања показују да су млади Европљани подједнако или више заинтересовани и забринути за климатске промене него старији. Подаци из истраживања спроведених међу младима у појединим земљама као што су Аустралија, Немачка и САД (Borgstedt, Christ и Reusswig, 2010; Thielking et al.,

2002; Stevenson et al., 2014) показују да су жене забринуте у вези с климатским променама неголи мушкарци. У неким земљама ученице се самопроцењују као освешћеније, а у другима пак ученици. Према појединачним налазима истраживања у региону, међу средњошколцима ученице исказују позитивнији став према еколошким темама у односу на ученике (Dolenec i Pejnović, 2014), а студенткиње су нешто еколошки освешћеније и склоније еколошком понашању неголи студенти (Cvetković, 2017). Слично томе, Henn, Sloam и Nunes (2022) обухватнијом анализом података Европске студије вредности (*European Values Study*, EVS) из 2017. године утврдили су да су међу младима (узраста 18–25 година) из десет земаља еколошком активизму склоније жене него мушкарци. Осим тога, њихови налази потврђују и степен образовања младих као битан чинилац разлика у еколошком активизму, указујући на важност образовања за оснаживање и интензивније укључивање младих у политике у вези са заштитом животне средине. Можемо претпоставити да школа као инструмент социјализације, подучавања и васпитања, као и у многим другим сферама живота, игра важну улогу у подстицању младих људи на деловање у смеру доприноса у борби против климатских промена.

У српским образовним програмима климатско образовање није замишљено као засебан предмет. Такође, сазнања о заштити животне средине у основној школи се проучавају као делови садржаја других посебних предмета (нпр. Свет око нас, Природа и друштво, Биологија).

За разлику од истраживања заступљености еколошких тема, у Србији нису спровођена истраживања у којима би се детаљније испитала улога школе у формирању еколошких ставова и понашања младих. Налази истраживања у Хрватској указују на то да млади сматрају како у образовним установама немају довољно прилика да уче о проблемима заштите животне средине (Gvozdanić et al., 2019).

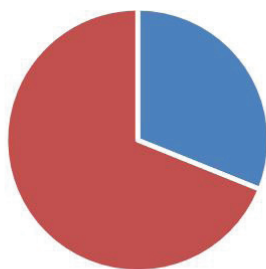
Циљ и методологија истраживања

Истраживање је конципирано на начин да је извршено анкетање 90 младих узраста од 15 до 29 година. Сви анкетирани испитаници су студенти Факултета заштите на раду у Нишу. Већина испитаника је из градских насеља (77%) (Графикон 4). Истраживање је спроведено на случајном узорку да би се осигурала поуздана анализа података и објективно закључивање. Анкетање је обављено путем Google анкете, а упитник је садржао питања отвореног и затвореног типа. Прикупљање података је реализовано током маја 2024. године. Испитаницима који су обухваћени истраживањем је гарантована анонимност што је допринело добијању искренијих и тачнијих одговора. Унос и обрада података су урађени у SPSS програму (Статистички пакет за друштвене науке) са потребним логичким контролама.

О узорку истраживања

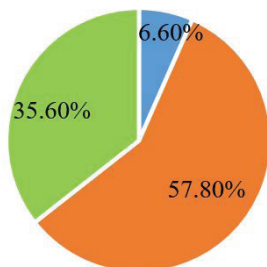
Спроведено квантитативно истраживање је имало за циљ да сагледа колико су млади у Србији упознати са темом „климатске промене“, емисијом штетних гасова, њиховим утицајем на здравље људи и животну средину, факторима ризика повезаним са климатским променама у локалној средини и држави. Резултати овог истраживања послужиће као основа за утврђивање приоритета у овој области, односно укључивање мишљења младих у будући развој и креирање политика у области климатских промена.

Истраживање је спроведено на узорку од 90 студената, који се генерално могу сврстати у категорију младих до 29 година старости.

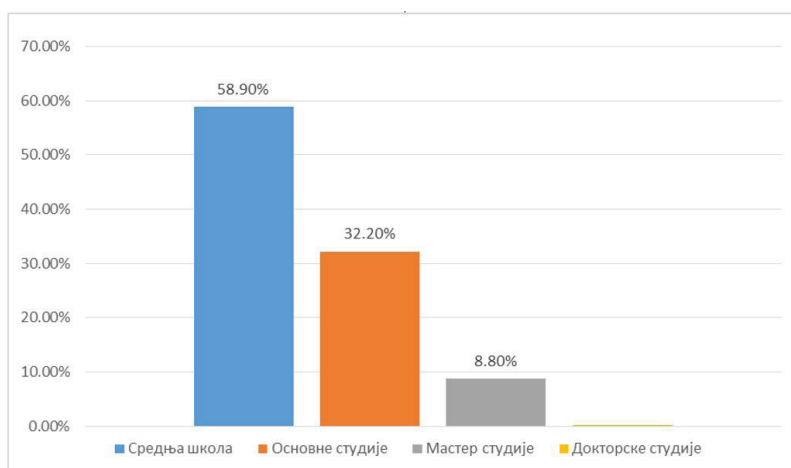
■ Мушкарци 31.1% ■ Жене 68.9%

Графикон 1. *Полна структура (%)*

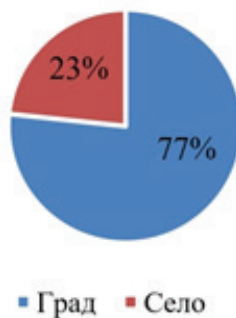

■ 15-19 год. ■ 20-24 год. ■ 25-29 год.

Графикон 2. *Старосна структура (%)*

Графикон 3. Највећи степен завршеног образовања (%)

Графикон 4. Тип насеља према месту становања испитаника (%)

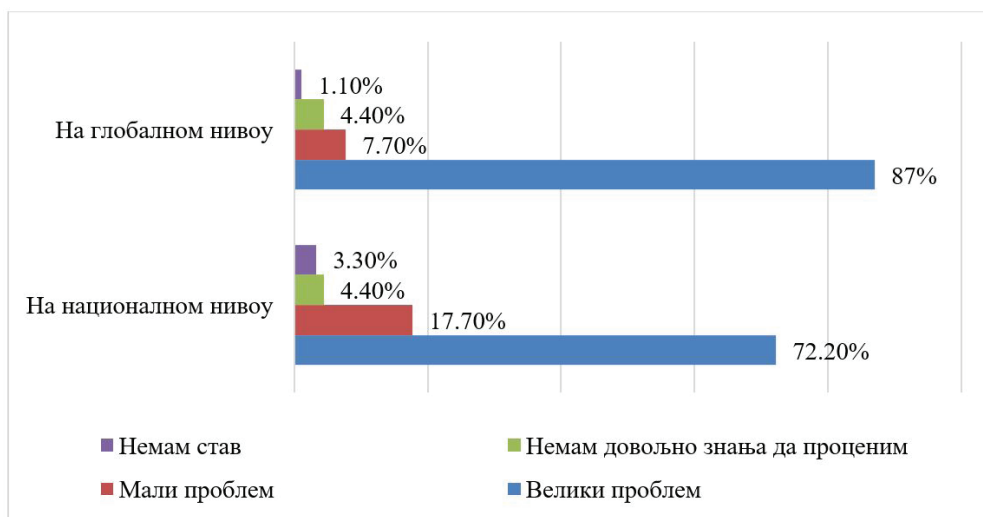
Када говоримо о демографским карактеристикама узорка истраживања, можемо рећи да, што се тиче полне структуре узорка, нешто више од две трећине испитаника је женског пола (68,9%), а 31,1% испитаника су мушкараци. Ово нам указује на то да је већа заступљеност студенткиња у односу на студенте, у испитаном узорку (Графикон 1). У узорку истраживања најзаступљенија је старосна категорија од 20 до 24 година старости, 57,8% испитаника (Графикон 2), а највећи удео испитаника је са завршеном средњом школом, тачније 58,9% (Графикон 3).

Приказ и анализа добијених резултата истраживања

Истраживање „Ставови младих у Србији о утицају климатских промена“ реализовао је тим истраживача Факултета заштите на раду у Нишу, по

угледу на истраживања међународне организације UNDP – Програм Уједињених нација за развој, која су спроведена у свету и нашем региону. Спроведено истраживање је имало за циљ да сагледа у ком обиму је присутна тема климатске промене међу младима у Србији. Такође, извршена је прелиминарна процена кључних перцепција и упознатости младих са темом климатских промена, емисијом штетних гасова, њиховим утицајем на здравље људи и животну средину, препознатљивост фактора ризика повезаних са климатским променама у локалној средини и држави, будући развој Србије када су у питању климатске промене и сл.

Млади у Србији сматрају да је утицај климатских промена велики проблем, што је посебно изражено на глобалном нивоу (87%). Истраживање је показало да су млади од 25 до 29 година из градских средина свеснији утицаја климатских промена на националном и глобалном нивоу.

Графикон 5. *Процена утицаја климатских промена на националном и глобалном нивоу (%)*

Степен упознатиости младих са свим последицама климатских промена може се оценити као висок (више од 70%). Највише су упознати са негативним последицама утицаја климатских промена на биљке и животиње (97,7%) и утицаја на учесталост екстремних временских прилика (90,5%), док су најмање упознати са негативним последицама ерозије (76,6%). Са последицама климатских промена више су упознате жене него мушкарци, а свест о томе је развијенија код младих од 25 до 29 година, у односу на младе од 15 до 19 година, односно од 20 до 24 године. Посматрано по типу насеља са последицама климатских промена више су упознати млади из градских средина у односу на младе из сеоских средина (Графикон 6).

Графикон 6. Упознатост са последицама климатских промена (%)

Трећина младих се осећа забринуто по питању климатских промена (32,2%). Одговорност када је у питању чување животне средине показало је 18,9% младих. Уплашено се осећа 10%, а немоћно да било шта промени је 12,2% младих (Графикон 7).

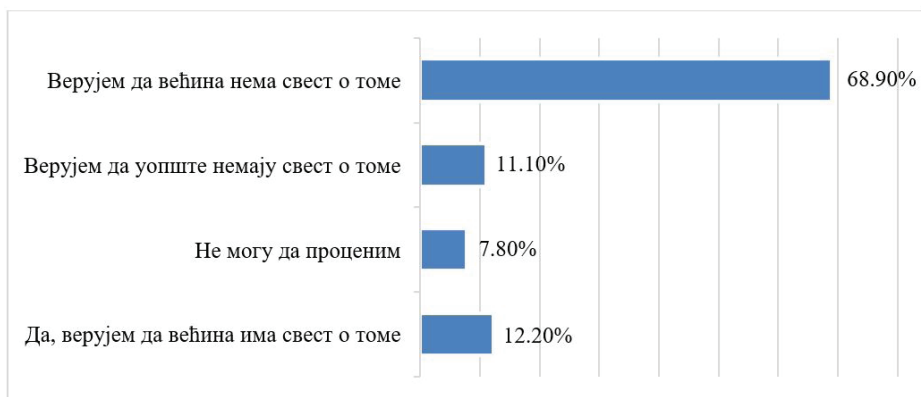
Графикон 7. Како се осећате када су у питању климатске промене? (%)

Као главне узроке климатских промена млади су идентификовали индустрију/фабрике (87,8%), саобраћај и аерозагађења (78,9%), као и неконтролисано стварање и одлагање отпада (63,3%). Мали проценат младих је навео да су климатске промене природан процес (3,3%). За разлику од младих из градских средина који су препознали неконтролисано стварање и одлагање отпада као највећи узрочник климатских промена, млади из сеоских средина сматрају да су индустрија и фабрике једна од главних активности које доприносе појави климатских промена (Графикон 8).

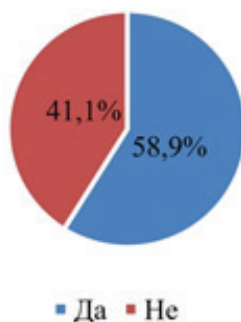
Графикон 8. *Шта највише доприноси настанку климатских промена? (%)*

Више од половине испитаника (68,9%) верује да већина младих нема свест о томе да својим понашањем могу утицати на климатске промене, док 11,1% испитаника сматра да млади уопште немају свест о томе (Графикон 9).

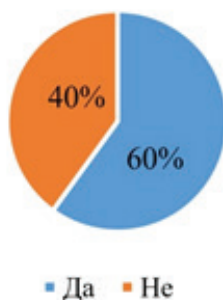

Графикон 9. *Да ли млади у Србији имају свест о томе да својим понашањем могу утицати на климатске промене? (%)*

Нешто више од половине испитаника је истакло да је упознато са Оквирном конвенцијом УН о климатским променама (UNFCCC) и Париским споразумом, као и са обавезама које је Србија поставила са циљем да смањи емисије гасова са ефектом стаклене баште (58,9%). Ако посматрамо старост испитаника, са УН конвенцијом и Париским споразумом више су упознати старији испитаници (од 25 од 29 година) у односу на млађе. Са друге стране, млади из сеоских подручја су мање упознати са УН конвенцијом и Париским споразумом као и обавезама Србије у односу на младе из градских средина (Графикон 10 и 11).

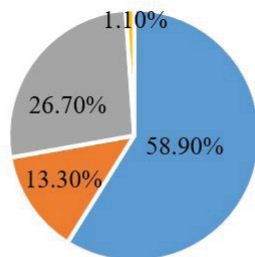

Графикон 10. Упознатост са оквирном конвенцијом УН о климатским променама (UNFCCC) и Париским споразумом (%)

Графикон 11. Упознатост са обавезама које је Србија поставила (као и остале земље потписнице Париског споразума) да смањи емисије гасова са ефектом стаклене баште (%)

Од укупног броја испитаника, чак 26,7% не може да процени колико су информисани о климатским променама. Са друге стране, 58,9% испитаника сматра да је добро информисан, док њих 13,3% сматра да су лоше информисани о климатским променама. Више жена сматра да су добро информисане о климатским променама у односу на мушкарце, док је већи број мушкараца који не може да процени своју информисаност (Графикон 12).

- Добро
- Лоше
- Не могу да проценим
- Није то тема која ме занима

Графикон 12. Информисаност о климатским променама (%)

Сваки други испитаник (51,1%) о климатским променама је сазнао на факултету, што је очекивано имајући у виду да смо испитивали студентску популацију. Такође, преко интернет портала и *web* страница се информисало 50% испитаника, док је 42,2% испитаника о овоме сазнало путем друштвених мрежа. Примећено је да млади врло мало слушају радио и читају дневну штампу, тако да на овај начин добијају веома мало информација, а такође је мали проценат оних који посећују предавања, округле столове и панеле на ову тему (Графикон 13).

Графикон 13. Најчешћи начин сазнања о појму „климатске промене“ (%)

Заинтересованост за тему климатских промена је изражена код 33,3% испитаника, јер им је веома битно да се информишу више о овој теми. Скоро половина испитаних студената, тачније 46,7% је навело да да би се више информисали уколико би знали да могу да допринесу смањењу штетних утицаја. Заинтересованост о овој теми је подједнако заступљена код младих и у градским и у сеоским срединама, док су млади од 15 до 19 година показали мању

заинтересованост да дођу до више информација у вези са климатским променама у односу на старије испитанике (Графикон 14).

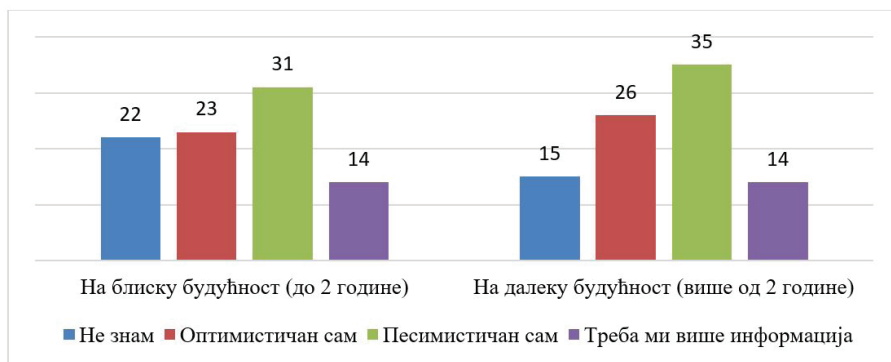
Графикон 14. Да ли желите да се више информишете о климатским променама? (%)

Скоро сваки други испитаник своју упознатост о утицају климатских промена оцењује „довољном“ на свим нивоима – глобалном, националном и локалном. Око 20% испитаника наводи да нема довољно знања о утицајима климатских промена на сваком од наведених нивоа (Графикон 15).

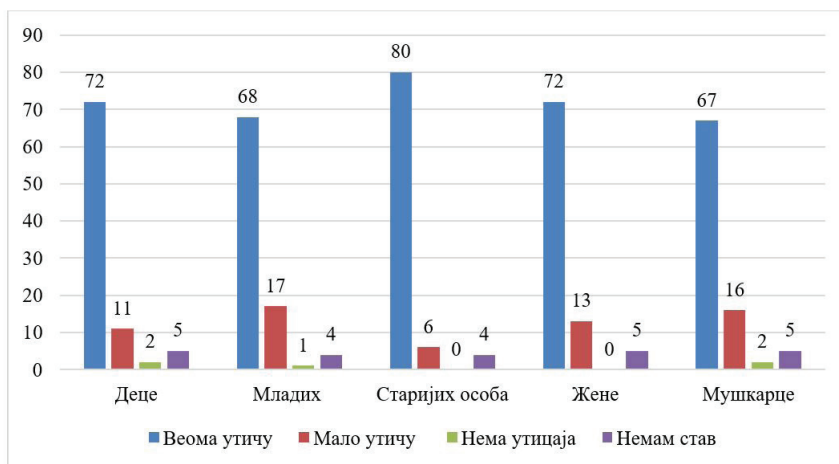
Графикон 15. Упознатост о утицају климатских промена на глобалном, националном и локалном нивоу (%)

Млади су генерално подједнако песимистични по питању климатских промена када је у питању блиска и далека будућност, али их више брине далека будућност (Графикон 16).

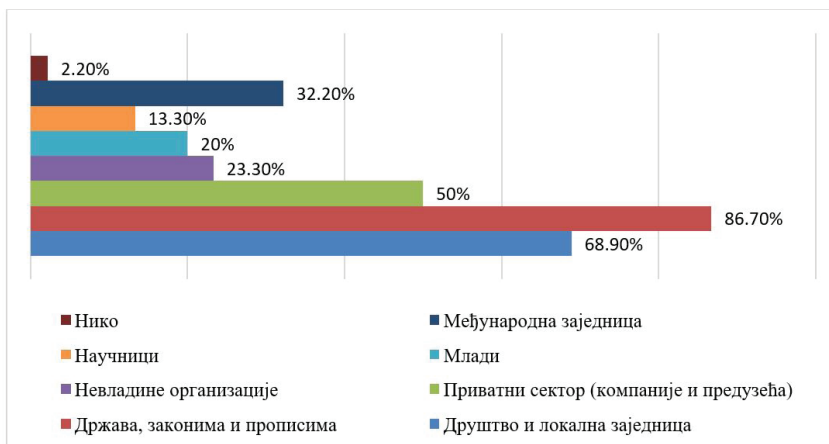
Графикон 16. У контексту климатских промена, како гледате на будућност? (%)

Млади у Србији сматрају да климатске промене веома утичу на здравље и живот људи уопште (преко 75%) (Графикон 17). Највећи број испитаника, тачније 80 од укупно 90 анкетираних, сагласило се са тврдњом да климатске промене веома утичу на здравље и живот старијих особа.

Графикон 17. Утицај климатских промена на здравље и живот (%)

Највећи проценат испитаника (86,7%) сматра да је држава надлежна за проблеме који настају као последица климатских промена, а на другом месту, по процени испитаника, је локална заједница 68,9% (Графикон 18).

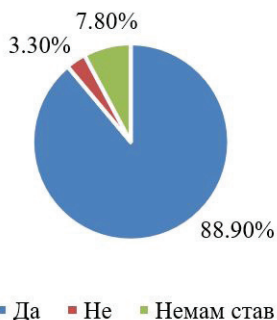
Графикон 18. Ко је надлежан за проблеме који настају као последица климатских промена? (%)

Истраживање је показало да су млади недовољно упознати, са активностима за ублажавање климатских промена на свим нивоима (35%) (Графикон 19).

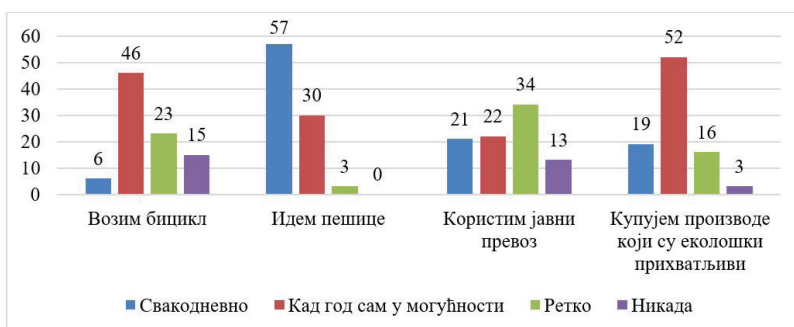
Графикон 19. Упознатост са активностима на пољу ублажавања климатских промена (%)

Код анкетираних свих узраста присутна је велика спремност да мењају животне навике у циљу заштите животне средине или смањења утицаја човека на климатске промене.

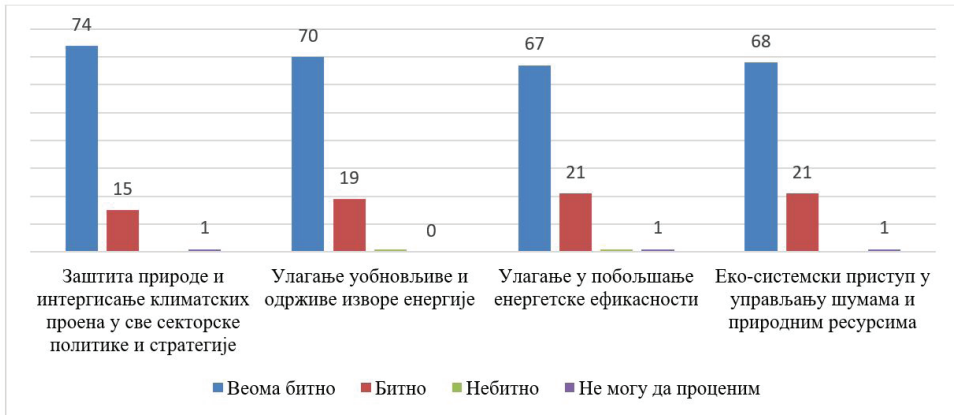
Графикон 20. Да ли сте спремни да мењате животне навике да бисте ублажили негативан утицај човека на животну средину? (%)

Студентима је постављено питање о томе шта они свакодневно чине како би ублажили негативан утицај човека на животну средину. Највећи број испитаника (57 од укупно 90) навело је да свакодневно иде пешке, 21 испитаник користи јавни превоз, док је 19 испитаника истакло да свакодневно купује производе који су еколошки прихватљиви (Графикон 21).

Графикон 21. Шта чините свакодневно како бисте ублажили негативан утицај човека на животну средину? (%)

Када су у питању приоритети које Србија треба да усвоји како би се боље адаптирала на климатске промене, испитаници сматрају да су то: заштита природе и интегрисање проблема климатских промена у све секторске политике, улагање у обновљиве изворе енергије, побољшање енергетске ефикасности и боље управљање биодиверзитетом (Графикон 22).

Графикон 22. Које приоритете треба Србија да усвоји како би се боље адаптирала на климатске промене? (%)

Закључци

На основу добијених резултата истраживања *Ставови младих у Србији о утицају климатских промена* може се закључити да млади поседују одређени степен знања о климатским променама и њиховим утицајима. На основу спроведеног истраживања и анализе добијених резултата, можемо издвојити неколико релевантних закључака. Међу младима влада мишљење да климатске промене представљају врло озбиљан проблем на глобалном нивоу. Када је реч о Србији, више од две трећине испитаника сматра да су климатске промене проблем. Упознатост младих са последицама климатских промена је на високом нивоу. Као могуће ефекте, односно последице климатских промена, млади су најчешће наводили: негативан утицај на биљке и животиње, учестале временске непогоде, раст нивоа мора и шумске пожаре. Млади свих старосних категорија деле мишљење да су индустрија/фабрике, саобраћај и неконтролисано стварања и одлагање отпада главни узрочници климатских промена. Више од половине младих нема свест о томе да својим понашањем могу утицати на климатске промене. Млади у Србији су упознати са Оквирном конвенцијом УН о климатским променама (UNFCCC) и Париским споразумом, као и са обавезама које је Србија поставила да смањи емисије гасова са ефектима стаклене баште. Више од половине младих сматра да је информисано о климатским променама. Најпогоднији начин за усвајање нових знања и информација о климатским променама су интернет, друштвене мреже и научни тв канали, али и образовне институције. Жене су више заинтересоване да се информишу о климатским променама у односу на мушкарце, поготово уколико би претходно знале да тиме могу да допринесу смањењу штетних утицаја. Доминантан је став да климатске промене веома утичу на здравље и живот људи што је посебно изражено код старијих особа. Млади сматрају да је држава највише надлежна да решава проблеме који настају као последица климатских промена.

Допринос младих у циљу очувања животне средине одражава се кроз свакодневно пешачење уместо коришћења превозних средстава, смањење отпада и коришћење еколошких производа. Млади су става да је врло важно да Србија постави своје приорите када су у питању климатске промене, а међу предложеним приоритетима издвојили су се: заштита природе и интегрисање проблема климатских промена у све секторске политике, улагање у обновљиве изворе енергије, побољшање енергетске ефикасности и боље управљање биодиверзитетом.

Добијене резултате овог истраживања треба узети са резервом имајући у виду врсту и обим узорка. Међутим и поред ових методолошких недостатака, ово истраживање је пружило прегршт информација о ставовима и вредностима младих у одређивању њиховог односа према најзначајнијем проблему 21. века, а то су климатске промене.

Литература

- Ančić, B., Puđak, J., Domazet, M. (2016). Vidimo li klimatske promjene u Hrvatskoj? Istraživanje stavova o nekim od aspekata klimatskih promjena u hrvatskom društvu. *Hrvatski meteorološki časopis*, 51(51): 27–45.
- Beauducel, A., Herzberg, P. Y. (2006). On the performance of maximum likelihood versus means and variance adjusted weighted least squares estimation in CFA. *Structural Equation Modeling*, 13(2): 186–203.
- Borgstedt, S., Christ, T., Reusswig, F. (2010). *Environmental awareness in Germany 2010. Results of a representative population survey* [Umweltbewusstsein in Deutschland 2010. Ergebnisse einer repraesentativen Bevoelkerungsumfrage]. Berlin: Bundesministerium für Umwelt, Naturschutz und Reaktorsicherheit (BMU).
- Brajdčić Vuković, M. (2014). The Sustainability Potential of the Knowledge Society: Empirical Study. In Domazet, M. i Marinović Jerolimov, D. (Eds.), *Sustainability Perspectives from the European Semi-Periphery*, 195–222. Zagreb: Institut za društvena istraživanja, Heinrich Böll Stiftung.
- Dolenec, Z., Pejnović, J. (2014). Čovjek i okoliš – stavovi srednjoškolskih učenika. *Educatio biologiae: časopis edukacije biologije*, 1: 63–68.
- Gvozdanović, A., Plišin, V., Adamović, M. Potočnik, D., Baketa, N., Kovačić, M. (2019). *Istraživanje mladih u Hrvatskoj 2018/2019*. Zagreb: Friedrich Ebert Stiftung.
- „Istraživanje mišljenja mladih o klimatskim promjenama u Crnoj Gori”. (2021). CEED Consulting. Podgorica.
- Kufrin, K. (2014). Structure and Action Potential of Environmental Attitudes and Knowledge of Environmental Problems in Croatia. In M. Domazet, D. Marinović Jerolimov (Eds.), *Sustainability Perspectives from the European Semi-Periphery*, 243–276. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu and Heinrich Böll Stiftung.
- Landau, S., Legro, S., Vlašić, S. (Ur.) (2008). *Dobra klima za promjene. Klimatske promjene i njihove posljedice na društvo i gospodarstvo u Hrvatskoj*. Zagreb: Program Ujedinjenih naroda za razvoj (UNDP) u Hrvatskoj, Zagreb.

- Lukšić, B., Bošnjak, K., Čačić, I., Vranić, M. (2019). Očuvanje okoliša i praksa zbrinjavanja otpada prema mišljenju učenika mlađe školske dobi Grada Zagreba. *Agronomski glasnik*, 81(1): 45–58.
- Ripple, W. J., Wolf, C., Newsome, T. M., Gregg, J. W., Lenton, T. M., Palomo, I., Eikelboom, J. A. J., Law, B. E., Huq, S., Duffy, P. B., Rockström, J. (2021). World scientists' warning of a climate emergency 2021. *BioScience*, 71(9): 894898. <https://doi.org/10.1093/biosci/biab079>
- Stanić, S., Buzov, I. (2009). Recikliranje i zbrinjavanje otpada – stavovi i aktivnosti studenata. *Godišnjak Titius: godišnjak za interdisciplinarna istraživanja porječja Krke*, 2(2): 275–296.
- Stevenson, K. T., Peterson, M. N., Bondell, H. D., Moore, S. E., Carrier, S. J. (2014). Overcoming skepticism with education: interacting influences of worldview and climate change knowledge on perceived climate change risk among adolescents. *Climatic change*, 126(3): 293–304.
- Steffen, W., Richardson, K., Rockstrom, J., Cornell, S. E., Fetzer, I., Bennett, E. M., Sorlin, S. (2015). Planetary boundaries: Guiding human development on a changing planet. *Science*, 347 (6223): 1259855. <https://doi.org/10.1126/science.1259855>
- Thielking, M., Moore, S. (2001). Young people and the environment: Predicting ecological behaviour. *Australian Journal of Environmental Education*, 17: 63–70.
- Toljan, S. (2020). Znanja, stavovi i spremnost na poučavanje o klimatskim promjenama (diplomski rad). Rijeka: Filozofski fakultet.
- Hadžiselimović, Dž. (2015). *Klima se mijenja, a mi...: prilozi psihologiji klimatskih promjena*. Pula: Društvo psihologa Istre.
- Henn, M., Sloam, J., Nunes, A. (2022). Young cosmopolitans and environmental politics: How postmaterialist values inform and shape youth engagement in environmental politics. *Journal of Youth Studies*, 25(6): 709–729.
- Cvetković, K. (2017). Ponašanje studenata Sveučilišta u Rijeci spram održivog razvoja (diplomski rad). Rijeka: Filozofski fakultet.
- Šimac, B., Poljak, T. T., Ivanović, V. (2021). Schwartz's Human Values and the Care for Nature in Croatia and Five Other Central European Countries Based on ESS Data from Round 4 (2008) and Round 9 (2018). *Revija za sociologiju*, 51(3): 431–459.

Ivana Lj. Ilić Krstić
University in Niš
Faculty of Occupational Safety
Niš

ATTITUDES OF YOUNG PEOPLE IN SERBIA ON CLIMATE CHANGE EFFECTS

Abstract

Despite the growing public interest and public debates on the topic of climate change, which is caused by human activities, specifically production and consumption, there is a noticeable lack of research on the attitudes and behaviour of youth regarding climate

change in the Serbian social context. Even though young people are the future of every society and drivers of development, their awareness and attitudes about climate change and their pro-ecological behaviour aimed at reducing the negative anthropogenic environmental impact remain insufficiently studied. This paper focuses on examining the relationship between youth awareness of climate change and their behaviour toward reducing the negative environmental impact in Serbia. The study was conducted using a survey as part of the project “Youth and Climate Change” by the Faculty of Occupational Safety in Niš. We interviewed students from the Faculty of Occupational Safety in Niš to understand their thoughts and feelings regarding climate change and to determine which activities they are willing to engage in to help reduce the impact of climate change on Serbian society.

Keywords: youth, climate change, youth awareness of climate change, pro-environmental behavior

СУЗАНА МАРКОВИЋ КРСТИЋ
(1969–2023)

СОЦИОДЕМОГРАФСКА ИСТРАЖИВАЊА БАЛКАНА НА ПОЧЕТКУ ТРЕЋЕГ МИЛЕНИЈУМА²

Petar Golubović, Suzana Marković Krstić, *Demografske strukture nekih balkanskih zemalja* (Niš: Filozofski fakultet, 2008, 142 str.)

Монографија *Демографске структуре неких балканских земаља* резултат је истраживања географа и демографа Петра Голубовића и социолошкиње Сузане Марковић Крстић. Основни допринос књиге огледа се у расветљавању проблематике демографског и друштвеног развоја неких балканских земаља – тачније, у пружању увида у развитак становништва, демографских процеса и демографских структура појединих држава Балканског полуострва у првим годинама 21. века. Књига је организована у пет целина – након уводног дела, представљени су *теоријски приступи за разумевање кретања становништва*, затим *демографске и етничке структуре неких балканских земаља*, те *резултати истраживања популационих кретања у неким земљама Балкана* са освртом на самом крају на *становништво Србије*. У студији су, поред секундарних података, анализирани и подаци из два емпиријска истраживања спроведена на пројектима „Културни и етнички односи на Балкану – могућности регионалне и европске интеграције“ и „Култура мира, идентитети и међуетнички односи у Србији и на Балкану у процесу евроинтеграције“ које је реализовао Институт за социологију Филозофског факултета у Нишу.

Друштвено-економске и политичке промене на прелазу у 21. век имале су за последицу мењање демографске слике балканских земаља, што је покренуло интересовање аутора за истраживање демографских и етничких структура на Балкану, са циљем идентификовања социодемографских појава и утврђивања њихових облика. Оваква историјска привилегија учествовања у „природном експерименту“ (стр. 9), подстакла је ауторе да у *уводном* делу поставе питања о: важним детерминантама и особеностима формирања одређеног типа демографских и етничких структура; стварању „*балканског*“ демографског модела; утицају политичких и друштвено-економских промена на демографске трендо-

¹ jovana.stojanovi@filfak.ni.ac.rs; ORCID 0009-0007-6245-5878

² Рад је припремљен уз финансијску подршку Министарства, науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије. Истраживање је обављено у оквиру пројекта *Популаризација социологије и истраживачке делатности 2* (број 336/1-6-01) који реализује Филозофски факултет у Нишу.

ве; ставовима становништва по питању репродукције и величине породице, те о демографској будућности ових земаља.

У циљу давања одговора на постављена питања, аутори примењују дедуktivно-аналитички приступ и започињу са излагањем *теоријских полазишта за разумевање кретања становништва* – теорије демографске транзиције и микроекономске теорије фертилитета. *Теорија демографске транзиције* је једна од доминантних теорија кретања становништва која промене у репродуктивном понашању становништва објашњава друштвено-економским развојем. Демографска транзиција, као историјски процес под непосредним утицајем фактора економског и друштвеног развоја, утиче на промене у природном кретању становништва и у демографским и економско-социјалним структурама. У монографији је представљен троетапни модел демографске транзиције Доналда Бога (Donald J. Vague), који описује процес преласка друштава из високих у ниске стопе наталитета и морталитета, као и теорија Адолфа Ландрија (Adolphe Landry) о повезаности демографског развоја са појавом техничког прогреса. На репродуктивно понашање утичу, поред социоекономских фактора, и промене у нормативној и вредносној структури постиндустријских друштава, као и промене у структури породице и односу према репродукцији у послератном периоду. Аутори посебно наглашавају да су наведени демографски процеси саставни део дубљих друштвених промена, што поткрепљују анализом варијетета поменутих демографских феномена у земљама западне Европе, упоређујући их са земљама Балкана. Са друге стране, *микроекономска теорија фертилитета* одлуке појединаца или породица о броју деце које имају или желе да имају објашњава категоријама рационалности и максимизације корисности. Аутори указују на Либенштајново (Leibenstein) схватање по коме се у неразвијеним земљама деца рађају сходно томе како утичу на корист породице. Са економским развојем мотиви за рађање се модификују – допринос економској активности домаћинства и подршка родитељима у старости губе, док психолошко задовољство у подизању деце добија на значају. Бекер је развио савремену економску теорију фертилитета која дете сматра трајним потрошним добром, односно фертилитет се разматра помоћу варијабли као и потрошња било које робе. Аутори издвајају и две врсте модела фертилитета – статички у којима се поставља питање начина доношења одлука у вези са рађањем *унутар* породице и динамички модели који акценат стављају на време рођења првог детета и временског размака између деце, стохастичност природе људске репродукције и однос између понуде рада жена, инвестиција у људски капитал и одлука о рађању.

Предмет наредног поглавља јесте *анализа демографске и етничке структуре неких балканских земаља*. Демографске промене које су идентификоване на почетку 21. века резултат су дубљих друштвено-економских промена кроз које су пролазила друштва Балкана у последњим деценијама 20. века. Мултикултуралан, мултинационалан и мултиконфесионалан карактер Балкана одразио се и на демографска кретања. Пратећи период од 1950-их до 1999. године, аутори долазе до следећих налаза. Диференцирају се две групе земаља на осно-

ву демографских карактеристика и тенденција у кретању становништва: прву групу чине Албанија, Македонија и Босна и Херцеговина са позитивним природним прираштајем, а другу све остале земље Балкана. Кад је реч о СР Југославији, она има позитиван природни прираштај, пре свега због високих стопа прираштаја на Косову и Метохији. Стопе смртности одојчади и стопе нупцијалитета су на генералном нивоу смањене уз индивидуалне варијације, док стопе диворцијалитета показују повећање у Бугарској, Румунији, Хрватској и Словенији, а опадање у другим земљама Балкана. Смањење стопа укупног фертилитета, уз значајне разлике у интензитету, присутно је у свим земљама у периоду од 1970. до 2003. Анализа старосне структуре становништва показује процентуално смањење учешћа младог становништва (0–14 година), са повећањем броја становника који припадају старосним групама 15–64 година и 65 и више година. Земље које имају највише младог становништва су Албанија и Македонија, а старог становништва (65 и више година) Грчка и Бугарска. Етничку структуру балканских држава карактерише хетерогеност која у мањој или већој мери варира међу државама. Припадници етничких мањина чине 15,1% (скоро 8,6 милиона) укупног становништва Балкана. Удео етничких мањина је најмањи у Албанији (5,5%), а највиши у СР Југославији (32,4%). Аутори указују на то да су се током деведесетих година 20. века, услед политичких промена, ратова, принудних миграција и слично, промене у етничком пејзажу одвијале у правцу повећања хетерогености Балкана. Међутим, двехиљадитих година тренд се мења – смањује се удео мањина у земљама попут Хрватске, Босне и Херцеговине, Албаније, Грчке и Румуније, а удео већинског народа у Македонији, Бугарској и Словенији.

Аутори наглашавају у наставку да тематика *репродукције становништва* на Балкану није само демографско питање, већ за неке етничке групе постаје и питање опстанка на „етничкој карти Балкана“ (стр. 54). Резултати емпиријског истраживања „Квалитет међуетничких односа, свест о регионалном идентитету и могућности сарадње и интеграције на Балкану“³ спроведеног на подручју Србије, Македоније и Бугарске пружили су могућности ауторима да анализирају неке социодемографске особености брака са циљем да се утврди веза између брачног модела и репродукције. Резултати показују да је брак пожељан облик заједничког живота особа различитог пола на Балкану (63,9% становништва је удато/ожењено) и да се најчешће (47,3%) склапа у старосној доби од 19 до 25 година, као и да постоји веза између варијабле националности и старости приликом склапања брака. Када је реч о моделима репродуктивног понашања, диференцирају се две групе: 1) националности чији припадници имају већи број рођене деце (троје и више, попут Албанаца, Рома, Влаха) и мали удео негативних ставова према рађању и 2) националности чији припадници имају мањи

³ Спроведено 2003. године у оквиру реализације пројекта „Културни и етнички односи на Балкану – могућности регионалне и европске интеграције“ (1310) и потпројекта Демографске и етничке структуре балканских друштава. Пројекат је финансирало Министарство за науку, технологију и развој Републике Србије, а изводио се на Институту за социологију Филозофског факултета у Нишу (2002–2005. године).

број рођене деце (двоје деце, попут Срба, Македонаца и Бугара, са одређеним варијацијама) и ставове да не желе да имају децу или да их не планирају. Резултати истраживања, даље, показују да, са погоршавањем материјалног статуса, постоји тенденција пораста броја једнорођења, да се испољава веће присуство многодетних породица на селу у односу на град где је већи проценат породица са једним дететом и да са порастом нивоа образовања долази до смањења броја рођене деце (али се повећава број планиране деце). Такође, религијска припадност је битна детерминанта репродукције – за муслимане и протестанте је карактеристичан већи број деце (2–5), слично је и код римокатолика, само са већим уделом породица са једним дететом, а код православаца моделни тип репродукције је двоје деце. Учесталост склапања мешовитих бракова, као и ставови према њима, јесу неки од индикатора који указују на квалитет међуетничких односа. Негативан став према мешовитим браковима и везама изражавају Албанци, Власи и Турци, а позитиван Роми, Македонци, Бугари. Овакви налази указују на могућност повећавања социјалних, економских и политичких тензија и конфликта.

У последњем поглављу монографије аутори чине осврт на *становништво Србије*, дајући приказ репродукције становништва и процеса старења, који поткрепљују примером општина Гацин Хан и Ниш. Нето стопа репродукције⁴ од 1989. године се стално креће испод јединице, што је недовољно за обнављање становништва. Најмања вредност је забележена 1997. године, а то је уједно и последња година за коју званична статистика располаже подацима за сва велика подручја Србије. Такође, испољавају се и значајне регионалне разлике. На почетку текућег миленијума бележи се и низ промена у старосној структури становништва Србије. Анализа индекса старења становништва⁵ показује да је у посматраном периоду на делу процес старења становништва. Индекс старења се више него удвостручио на територији СР Југославије, изузев Косова и Метохије. Подаци пописа из 2002. године показали су да је први пут у историји Србије број старијих од 65 година премашао број млађих од 18 година, чиме је Србија заузела девето место у свету. Аутори наводе и пројекције неких истраживача по којима ће Централна Србија и Војводина за пар деценија спадати у групу најстаријих популација планете.

Монографија *Демографске структуре неких балканских земаља* представља важан допринос у области демографских и социолошких истраживања, нудећи детаљан увид у комплексне процесе који обликују становништво Балкана у првим деценијама 21. века. Аутори, Петар Голубовић и Сузана Марковић Крстић, примењују актуелне теоријске приступе које поткрепљују богатом емпиријском грађом, што им омогућава да идентификују кључне детерминанте демографских промена и карактеристика структура неких балканских земаља,

⁴ Представља однос броја девојчица на једну жену из генерације жена рођених исте године, фертилитет жена из исте старосне кохорте.

⁵ Представља однос броја становника старих 60 и више година према броју становника старих 0 до 19 година.

укључујући њихове социоекономске и политичке аспекте. Рад се одликује богатим прегледом литературе што пружа чврсту научну основу за разматрање демографских и етничких феномена. Због теоријски утемељене анализе примарних и секундарних података у компаративној перспективи монографија може бити место интердисциплинарног сусрета истраживача из различитих области. Оваква опсежна студија не само да обогаћује теоријску дискусију, већ и практично доприноси разумевању актуелних демографских трендова на почетку 21. века. Монографија може бити изузетно корисна за употребу у наставне и научне сврхе, а резултате истраживања могу да користе и доносиоци одлука који се баве политиком и развојем у региону на свим нивоима. Она пружа драгоцене информације које могу утицати на будуће истраживачке иницијативе и политичке стратегије, а понуђене анализе могу служити као основа за развој интервенција усмерених на побољшање друштвено-културне сарадње и интеграције на Балкану. У целини, монографија представља важан ресурс за разматрање демографских и етничких структура на територији Балканског полуострва.

ОБРАЗОВАЊЕ МЛАДИХ У КОНТЕКСТУ САВРЕМЕНИХ ДРУШТВЕНИХ ПРОМЕНА²

Сузана Марковић Крстић, Лела Милошевић Радуловић, *Хуманистичка димензија образовања младих у контексту савремених друштвених промена* (Ниш: Филозофски факултет, 2016, 327 стр.)

Савремено друштво карактеришу бројне промене – политичке, економске, културне, демографске. Ове друштвене промене мењају и улогу образовања и доводе до потребе да се оно прилагоди новим околностима и потребама друштва. Друштвене промене доводе и до бројних изазова на које треба одговорити и нових проблема које треба решити. Због свог значаја и улоге, образовање је један од кључних фактора који може помоћи у одговору на изазове и у решавању проблема. Неки од захтева који се стављају пред образовни система у савременом друштву тичу се *хуманистичког карактера образовања* – развој личности, критичког мишљења, грађанске свести, демократских вредности и слично. Дакле, образовање је значајно како на макро тако и на микронивоу. Оно је један од најзначајнијих генератора друштвеног напретка, али и напретка сваког појединца у друштву. Посебно је значајно у друштвима која су пролазила (или и даље пролазе) кроз далекосежне структуралне промене – промене политичког система, друштвеног система, привредне структуре и слично. У том контексту, посебан фокус је на неким земљама Балкана. Бројне балканске земље су у последњој деценији 20. века ушле у процес транзиције, који је резултирао различитим успехом и неравномерним друштвеним развојем. Неке земље Балкана су прошле и кроз ратне сукобе, што је резултирало социјалном аномијом, хиперинфлацијом, осиромашењем становништва, политичким превирањима и бројним другим проблемима.

Управо се овом темом баве др Сузана Марковић Крстић и др Лела Милошевић Радуловић у својој монографији *Хуманистичка димензија образовања младих у контексту савремених друштвених промена*. Како ауторке наводе, у фокусу монографије је „хуманистичка димензија образовања младих у контексту савремених друштвених промена на Балкану (у Србији, Македонији и Бугарској)“ (стр. 15). У монографији се обрађују нека кључна питања обра-

¹ nenad.stanojevic@filfak.ni.ac.rs; ORCID 0000-0002-2599-7631

² Ово истраживање подржало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор бр. 451-03-66/2024-03).

зовања младих у поменуте три земље: хуманистичка димензија образовања, утицај друштвених промена на образовање, реформа и квалитет високог образовања.

Монографија се састоји из две целине. У првој целини („Теоријски приступи у проучавању односа образовања и друштва и истраживања социјалне димензије образовања“) Сузана Марковић Крстић и Лела Милошевић Радуловић најпре приказују и анализирају теоријске приступе и оријентације у проучавању односа образовања и друштва. Истичу да се теоријске интерпретације социјалних неједнакости у образовању, с извесним одступањима, могу груписати у два приступа: социоекономски и социокултуролошки. Код теорија које припадају првом приступу социјалне неједнакости се објашњавају доминантним утицајем социоекономских детерминанти, док се код оних које припадају другом приступу објашњавају доминантним утицајем социјалних и културних детерминанти (стр. 21). Ауторке су јасно и кохерентно приказале најбитније теоријске приступе и оријентације у проучавању односа образовања и друштва, као њихове најзначајније представнике (стр. 22–63): функционализам (Диркем, Парсонс, Дејвис, Мур), радикална теорија, теорија сукоба (Боулс, Гинтис), теорија образовног капитала (Бурдије и Пасерон), теорија културне депривације (Хјуман, Сугарман, Даглас, Бернштајн), позициона теорија (Будон), (нео) марксистичка теорија (Маркс, Алтисер, Гирукс, Вилис) и интеракционистичка теорија (Харгреавес, Вудс).

Поред теоријских приступа, у првој целини приказани су и истраживачки домети у изучавању социјалне димензије образовања на простору бивше Југославије, у Србији и у свету. Када је реч о некадашњој Југославији, ауторке наводе да социјална димензија образовања постаје предмет интересовања 60-их година 20. века, те је прво истраживање које је приказано истраживање Војина Милића из 1959. године. Поред тога исцрпно је приказано још десет истраживања која су спроведена на овом простору, између осталих она које су спровели Велимир Томановић, Петре Георгиевски, Сергеј Флере, Слободан Ристановић, Борисав Џуверовић, Душан Мојић (с. 64–84). Истраживања у свету су такође детаљно приказана (њих једанаест), међу којима су истраживања А. Лароу (Annette Lareau), Г. Маркса (Gary Marks), С. Боулса (Samuel Bowles) и Х. Гинтиса (Herbert Gintis) (с. 84–105).

Прва целина монографије завршава се поглављем о образовању и друштвеним променама, уз посебан осврт на савремене друштвене промене на Балкану – Србији, Македонији и Бугарској и високо образовање на овом простору. Ауторке истичу да је образовање битан носилац друштвених промена, предуслов развоја и значајан фактор који утиче на квалитет живота. Такође скрећу пажњу на далекосежне промене које изазива глобализација, те на нову улогу образовања у оваквом друштвеном контексту. Истиче се потреба за модерно конципираним системом образовања који може допринети изграђивању свестране личности. Таква личност се може изградити усклађивањем стручног и хуманистичког образовања. Дакле, свестрана личност неће бити само професионално компетентна, већ и социјално одговорна. Како ауторке кажу: „Обра-

зовање у свету који се стално мења, захтева критичко размишљање, креативност, способност решавања проблема, толеранцију, разумевање и уважавање других“ (стр. 110).

Друга целина монографије („Образовање младих у контексту културе мира – резултати истраживања два научно-истраживачка пројекта“) обухвата истраживачке налазе који су добијени током истраживања на пројектима *Култура мира, идентитети и међуетнички односи у Србији и на Балкану у процесу евроинтеграција* (потпројекат „Образовање и етика мира на Балкану“) и *Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција* (потпројекат „Традиционално и модерно у систему образовања у Србији и на Балкану у процесу евроинтеграција“). Први пројекат је реализован од 2006. до 2010. године, а емпиријско истраживање је спроведено 2008. године у Србији, Македонији и Бугарској на узорку од 1650 испитаника, старости од 18 до 95 година. Други пројекат реализован је у периоду од 2010. до 2015. године, а емпиријско истраживање је спроведено 2012. године на узорку од 2208 студената Универзитета у Нишу (818), Универзитета у Битољу (804) и Универзитета у Великом Трнову (586).

На самом почетку друге целине монографије ауторке постављају питање колико и на који начин образовање може да утиче на избегавање конфликта или њихово решавање мирним путем, уз развијање свести о „другима“ (с. 144). Након тога постављају још неколико кључних питања која су релевантна за тему којом се баве, а нека од њих су: на који начин васпитно-образовни процес може да утиче на морални развој ученика, какви су модели моралног васпитања примењивани у настојању да се реше проблеми моралног развоја, каква је улога образовања у развијању толеранције и сарадње међу народима, који су узроци насиља у школама и каква је улога васпитно-образовног процеса у превенцији насиља, колика је заступљеност појединих облика насиља у неким земљама Балкана (Србији, Македонији и Бугарској) итд. У складу са постављеним питањима, конципиран је овај део монографије, чија поглавља носе следеће наслове: Васпитно-образовни процес и морални развој ученика; Модели дисциплинског деловања наставника и њихов утицај на понашање ученика; Улога образовања у развијању толеранције и сарадње на Балкану; Проблем насиља у школама у неким земљама Балкана и улога васпитно-образовног процеса у превенцији насиља; Васпитање и образовање у функцији безбедног коришћења нових технологија у процесу глобализације; Хуманистичка димензија образовања и култура мира у контексту савремених друштвених промена на Балкану из перспективе студентске омладине; Универзитетска настава у Србији, Македонији и Бугарској између традиционалног и модерног.

Ауторке најпре приказују теоријска становишта о етичкој димензији образовања и утицају васпитно-образовног процеса на морални развој ученика, затим анализирају моделе моралног васпитања (модел Џона Вилсона, Колбергов модел и хуманистички модел моралног васпитања Хала и Дејвиса) и дисциплинског деловања наставника (чврста дисциплина, позитивна дисциплина, дисциплина без присиле, управљање наставним радом на часу, социјална

дисциплина, кооперативна дисциплина, обучавање наставника успешности, дисциплина са достојанством). Након тога су разматрани резултати емпиријског истраживања о улози образовања у развијању толеранције и сарадње на Балкану. Резултати показују да највећи број испитаника сматра да се у васпитно-образовном процесу стварају предуслови за развијање толеранције и културе дијалога.

У монографији је посебна пажња посвећена и једној од најзначајнијих и незаобилазних тема у савременом образовању – насиљу у школама. Овде ауторке говоре о појму насиља, врстама насиља, узроцима насиља у школи и приказују резултате неких ранијих истраживања насиља у школи, након чега приказују резултате до којих су оне дошле. Истиче се и улога васпитно-образовног процеса у превенцији насиља у школи, као и значај адекватне друштвене реакције на појаву насиља у (ван)школском окружењу. У наредном поглављу се приказује истраживање електронског насиља код ученика основних школа и улога васпитања и образовања у функцији безбедног коришћења нових технологија у процесу глобализације.

У последњим поглављима пажња је посвећена студентској омладини и универзитетској настави. Посебно је значајно разматрање квалитета универзитетске наставе у контексту реформе високог образовања, као и препоруке за настављање реформе које су формиране на основу добијених истраживачких налаза.

Дакле, ауторке теоријски проблематизују значај васпитања и образовања у савременом друштву, а потом на основу резултата емпиријских истраживања (у којима су активно учествовале као чланови истраживачких тимова) илуструју и потврђују полазне хипотезе о хуманистичкој димензији образовања младих у контексту савремених друштвених промена.

На основу свега наведеног, може се закључити да монографија *Хуманистичка димензија образовања младих у контексту савремених друштвених промена*, ауторки Сузане Марковић Крстић и Леле Милошевић Радуловић, представља значајан прилог социологији образовања и социологији омладине. Она може бити корисна не само социолозима већ и другим стручњацима из области друштвених наука, студентима, као и доносиоцима политика.

СУЗАНА МАРКОВИЋ КРСТИЋ О ЖИВОЈ ЉУДСКОЈ ДРУШТВЕНОСТИ ЦРНОТРАВСКОГ ПОДРУЧЈА

Сузана Марковић Крстић, *Црнотравско пограничје у социодемографском контексту* (Ниш: Машински факултет, ЈУНИР; Нови Сад: Прометеј, 2016, 296 стр.)

Теоријски промишљати и емпиријски синтетизовати кретања становништва и друге социодемографске процесе у вези са пограничним подручјем, али и глобалним демографским кретањима у Републици Србији, који се могу користити и као релевантна литература током универзитетског образовања будућих социолога, није нимало захвална научна ангажованост. У том смислу овако насловљен приказ монографије требало би схватити само као скроман допринос, омаж научноистраживачком раду социолошкиње Сузана Марковић Крстић, која је оставила значајан траг у социолошкој академској заједници бавећи се истраживањем социодемографских проблема српског села.

Монографија националног значаја *Црнотравско пограничје у социодемографском контексту* (2016) ауторке Сузана Марковић Крстић спада у ред монографија које се баве анализом социолошки значајних питања, везаних за специфичности српског руралног друштвено-економског контекста. Припремљена је у оквиру пројекта 179013 – *Одрживост идентитета Срба и националних мањина у пограничним општинама источне и југоисточне Србије*, који је реализован на Машинском факултету Универзитета у Нишу, под руководством проф. др Драгољуба Б. Ђорђевић, а финансиран је од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Ауторка ове монографије, Сузана Марковић Крстић, била је редовни професор Филозофског факултета у Нишу (Департман за социологију). Магистрирала је и докторирала на истом факултету, а области њеног научног интересовања су: социјална демографија, социологија омладине, социологија села, социјалне неједнакости у образовању, социјални проблеми деце и младих, демографске промене и популациона политика. Објавила је неколико монографија, самостално и у коауторству, и преко сто научних радова из области социологије у зборницима националног и водећег националног значаја, зборницима са националних и међународних конференција и националним и међународним научним часописима. Такође је приредила неколико зборника радова, учество-

¹ danijelavranje@gmail.com; ORCID 0000-0002-4466-0364

вала у реализацији више научних пројеката и у раду бројних националних и међународних научних конференција, округлих столова и конгреса. Била је члан Председништва Српског социолошког друштва и члан Редакције научног часописа *Теме*.

Главни мотив за писање приказа монографије *Црнотравско пограничје у социодемографском контексту* садржан је у тежњи да спојимо опште и лично када су лик и дело Сузана Марковић Крстић у питању. Колегиницу Марковић Крстић упознала сам као студенткињу на Филозофском факултету у Нишу. О њој су ми својевремено професори М. Ивковић и М. Наумовић говорили све најлепше што се о студенткињи која се развила у одличног научног посленика и универзитетског професора може рећи. Прошавши сва звања од асистента до редовног професора, истраживача на научним пројектима, красиле су је честитост, радиност, правдољубивост и морална и сазнајна борбеност када су професија и научни позив у служби истине. Други мотив, али не и мање важан, јесте тај што су се наши професионални животи, истраживачке ангажованости са научним задацима на заједничким пројектима, као и породичне радости у врло важним фазама живота, преплитали.

Монографија *Црнотравско пограничје у социодемографском контексту* је мозаик „социолошких слика“ о живој људској друштвености црнотравског подручја, који је систематизован у два дела. Први део – „Социодемографске карактеристике сеоских насеља пограничне општине Црна Трава“ и други део – „Црна Трава и Црнотравци у фокусу истраживања одрживости идентитета Срба и националних мањина у пограничју источне и југоисточне Србије“. У оквиру првог дела налази се посебно обрађена целина „Депопулација сеоских насеља и старење становништва у периоду од 1948. до 2011. године: Општина Црна Трава – пример екстремног демографског урушавања“. У оквиру другог дела обрађене су три целине: „Село у црнотравском пограничју“, „Црнотравци говоре: друштвени положај и квалитет живота младих и старијих људи у црнотравском пограничју“ и „Религија и обичаји у црнотравском пограничју“. Поред тога, монографија садржи предговор, увод, закључна разматрања, литературу и кратку белешку о ауторки. Написана је на 296 страница које су и технички опремљене (139 слика, 17 табела и један прилог).

У уводном делу монографије Марковић Крстић дефинише предмет и циљ истраживања, из којих произилазе и следећа питања: „Када је депопулација добила алармантне димензије и како се кретање становништва одразило на квалитет живота младих и старијих људи у општини Црна Трава? Да ли се Црнотравци који су напустили свој родни крај повремено враћају? Какве су образовне и животне аспирације младих Црнотраваца и да ли, поучени искуством претходних генерација, теже да „правилним избором“ остваре своје животне циљеве? Да ли одлазак из пограничја представља остварење животних циљева? Каква је улога традиционалних религијских обичаја у опстајању и одржавању националног идентитета Срба и националних мањина у општини Црна Трава?“ (Марковић, Крстић 2016, 13). Нека од постављених питања

добила су одговоре у овој монографији, док су нека и даље „отворена“ за нова истраживања.

При писању монографије коришћен је интегративни теоријско-методолошки приступ који је омогућио да се из социодемографске перспективе сагледају важне карактеристике сеоских насеља, емиграционих кретања и процеса старења становништва, а потом обраде поједине специфичности квалитета живота, како популације младих, тако и популације старијих људи, сагледају узроци који су довели до гашења породичних газдинстава, а у последњем делу опишу механизми и социокултурне матрице одржавања и трансформације обичаја, религијских и културних вредности. Своју истраживачку пажњу, врло зналачки и продубљено, ауторка је усмерила ка сеоским славима, друштвеним улогама свештеника, узорника, занатлије и учитеља, са посебним фокусом на друштвени положај и друштвени углед који су им „додељени“ у савременом друштву. Речју, ауторка је светковање и старе занате анализирала као друштвене „амалгаме“ руралног црнотравског простора, који су опстали у циљу очувања и преношења традиционалних вредности пограничја; учитеља, свештеника и узорника као двоструке чуваре – чуваре традиционалних вредности и чуваре поверења у друштвене институције, верске заједнице, и професије које су од важности за одржавање виталности црнотравског пограничја.

Општина Црна Трава се једним делом поклапа са државном границом, те њој територијално и административно припадају погранична насеља која су била просторне одреднице истраживачких активности које је ауторка спровела. Плодан и продоховљен истраживачки рад ауторке спојио се са племенитим и добронамерним људима који су позитивно одговорили на њене упите и дали пун допринос социолошком сагледавању друштвеног живота црнотравског подручја, у слици и речи (фотографски снимци и тонски записи).

Дубока социолошка знатижеља је Сузану Марковић Крстић и довела до анализе података добијених истраживањем црнотравског пограничја у контексту депопулације сеоских насеља и старења становништва Србије у периоду од 1948. до 2011. године, где се популациони проблеми општине Црна Трава јављају као пример „екстремног демографског урушавања“. Предмет њеног интересовања су социодемографске карактеристике села и начин живота у пограничју, друштвени живот и карактерне особине Црнотраваца, симбиоза религијског и друштвеног живота, очување традиције и обичаја и развојне могућности општине Црна Трава. У оквиру рада на научно-истраживачком пројекту она је истраживала сеоска насеља, функционисање породичних газдинстава, модификовање обичаја, друштвене функције вашара, квалитет живота старијих људи, друштвену улогу свештеника, узорника, учитеља и занатлија².

² Др Сузана Марковић Крстић је дала велики допринос истраживачким активностима на пројекту 179013 – *Одрживост идентитета Срба и националних мањина у пограничним општинама источне и југоисточне Србије*, а у библиотеци „Пограничје“ (оснивач Драгољуб Б. Ђорђевић) налазе се њени истраживачки радови у зборницима водећег националног значаја: *Село у пограничју* (2012), *Старији људи у пограничју* (2013), *Људи из пограничја говоре* (2014),

Сузана Марковић Крстић је користила квалитативну методу истраживања са продубљеним интервјуима, при чему су јој саговорници били људи који живе у пограничној општини Црна Трава или су завичајно везани за овај део југоисточне Србије. Реализовала је двадесет интервјуа у временском интервалу од 2011. до 2015. године. Истраживачке налазе је прецизно и зналачки тумачила и презентовала научној и широј јавности у циљу адекватне друштвене интервенције на црнотравском подручју, које је према статистичким показатељима, најнеразвијеније подручје Републике Србије.

У првом делу монографије, дата је једна шира социодемографска слика Србије – својеврсни „амалгам“ комплексног деловања бројних друштвених, економских, политичких, биомедицинских и других чинилаца. Разлике у облицима друштвеног организовања, вредносним системима, културним особеностима, миграционим кретањима, као и разлике у квалитету живота и прихватању норми репродуктивног понашања различитих етничких и других друштвених група, ауторка је идентификовала као чиниоце који утичу на диспропорције у демографском развоју Србије на нивоу ужих територијалних целина и региона у периоду од 1948. до 2011. године. Анализирајући демографске процесе и показатеље, који указују на опадање стопе наталитета и природног прираштаја, депопулацију и старење становништва, закључује да током 20. века у Србији долази до значајних промена у кретању и структури становништва.

Период друштвеног развоја Србије од почетка деведесетих година двадесетог века одликује се успореним процесима модернизације. Док су друге централноевропске и источноевропске државе доживеле сличан социоекономски преображај који је започео падом комунистичких режима и „плишаном“ транзицијом, у југословенском случају овај процес био је обојен тегобним догађајима, који су произвели углавном негативне последице на друштвени, те самим тим и на демографски развој. Ауторка монографије је чиниоце смањења фертилитета окарактерисала као производ измењених социјалних и економских околности (лоши материјални услови и стамбене прилике, незапосленост), мада истиче да се у „савременој литератури објашњење пада наталитета темељи на специфичностима индивидуалног квалитета живота и животног стила, на феномену промењених или флексибилних улога, полова–родова и опадања универзалности и популарности брака, као и на ширењу алтернативних форми кохабитација. Економска и социјална несигурност супружника утиче на њихове ставове о репродукцији, тако да је одлука о нерађању или о редукцији рађања (само једно дете) њихов чест одговор. Темпо и смер кретања појединих стопа (репродукције, фертилитета, морталитета, природног прираштаја) одражавају се на удео појединих старосних група у укупном становништву,

Вашиар у пограничју источне и југоисточне Србије (2014), Породично газдинство у пограничју источне и југоисточне Србије (2014), Сирово борово: социолошка генеза прешевског Цакановца (2014), Учитељ у пограничју (2014), Узорник у пограничју (2014), Бити социолог села: споменица Ђуре Стевановића (2014), Село невесело (2014) и Занатлија у пограничју (2014), Лепа села лепо копне. Социолошки записи о људима и селима југоисточне Србије (2024).

тако да су током времена условили низ промена у старосној структури Србије“ (Марковић, Крстић 2016, 27).

У другом делу монографије Марковић Крстић даје систематичан преглед и интерпретацију емпиријских налаза истраживања одрживости идентитета Срба и националних мањина у пограничним општинама источне и југоисточне Србије. Теме којима се бави су сеоска заједница, друштвени положај и квалитет живота младих и старијих људи, религија и обичаји у црнотравском пограничју. Дубинским интервјуима прикупила је емпиријску грађу и забележила казивања људи о њиховом доживљају живота у пограничју кроз призму виђења сопственог доприноса средини у којој живе. Резултати истраживања су потврдили да свештеник, узорник, занатлија и учитељ у осиромашеној, демографски испражњеној и девасираној Црној Трави имају специфичну друштвену улогу, са измењеном формом и садржајем. Они опстају као „камен темељац“ и чувар културне традиције и националног идентитета, али и као покретачка снага развоја социјалних потенцијала локалне друштвене средине.

Вешто око теренског истраживача на врло суптилан и нама близак начин пружа слику разноврсности живота младих, старијих, занатлија, свештеника, учитеља, домаћина породичног газдинства. Овом монографијом Сузана Марковић Крстић је доказала да социолог не би требало да буде само теоретичар који негује енциклопедијски дух без искуства теренског истраживања јер друштвени простор и људи који живе у њему представљају „живу лабораторију друштвених односа“ која се може спознати само уколико истраживач закорачи у њу.

Ово социодемографско проучавање и емпиријски налази указују на економску неразвијеност, напредовање процеса депопулације и старење становништва, као и на пропадање српског села и сељаштва, као најжилавијег и најотпорнијег хуманог ресурса и чувара националног идентитета Срба. Квалитет живота младих људи на селу нарушен је до те мере да су миграције ка иностранству и већим градовима у Србији перманентне, а државна подршка често изостаје.

Но, има и нечег позитивног у свему, најављује нам у монографији ауторка указујући на потенцијалне основе будућег социо-економског развоја црнотравског пограничја. У том смислу, од наведених развојних могућности које би допринеле побољшању услова живота и рада на испитиваном подручју издвајамо следеће: 1) богатство природних потенцијала (а са њим у вези и туристички потенцијали); 2) људски потенцијали (измењени ставови младих људи); 3) квалитет међуљудских и међуетничких односа у црнотравском подручју; 4) поштовање универзалних вредности (вера у Бога, истрајност, толеранција, поштовање људског живота и личности сваког појединца); 5) настојање „емиграната“ (универзитетских професора, грађевинских инжењера, лекара, економиста, учитеља, новинара, пензионера) да обнове и оживе, промовишу и представе свој завичај и неимарску традицију као вредност; 6) враћање родном крају у време светковина и 7) поштовање и очување сеоских слава и обичаја који за Црнотравце нису само духовни празници већ друштвени догађаји

који значајно доприносе одржавању и преношењу традиционалих вредности, буђењу националног идентитета и подстицању социјалне интеграције (Марковић, Крстић 2016, 283–84).

Ми нисмо у могућности да сазнамо или предвидимо правце социодемографских промена у будућности, посебно имајући у виду бројне промене у савремености (ефекте климатских промена и индустрије 5.0, машинско учење и вештачку интелигенцију). Ова монографија представља сведочанство о томе како стећи и сачувати „егзистенцијалну отпорност“ на микроподручјима где се „мали људи“ боре са конкретним проблемима – депопулацијом сеоских насеља, пропадањем породичних пољопривредних газдинстава, модификацијом обичаја – а истовремено негују традиционалне вредности и начин живота ослањајући се на своје расположиве потенцијале.

Монографија *Црнотравско пограничје у социодемографском контексту* Сузана Марковић Крстић резултат је примене савременог приступа у истраживању села где се у први план истичу свакодневни „мали проблеми“ људи који у њима живе, а у вези са великим проблемима који настају услед структурних и развојних неусклађености (Митровић, 2015; Марковић Крстић, 2016, 10). Она има подстицајну вредност за све оне који су спремни да даље истражују социоекономске проблеме неразвијених општина, као и проналажење могућности за њихов опстанак и развој.

Литература

- Марковић Крстић, Сузана (2016) *Црнотравско пограничје у социодемографском контексту*. Ниш-Нови Сад: Машински факултет; Јунир – Прометеј.
- Митровић, М. (2015) *Села у Србији. Промене структуре и проблеми одрживог развоја*. Београд: РЗС.

СИНТЕЗА СОЦИОЛОГИЈЕ И ДЕМОГРАФИЈЕ

Сузана Марковић Крстић, *Становништво у социолошком контексту*
(Ниш: Филозофски факултет, 2021, 331 стр.)

Раст и опадање броја становника, као и промене у саставу и расподели глобалног становништва дубоко утичу на индивидуалне животе, али и на структуру друштава и држава. Разумевање динамике демографских промена, које су континуиране, од суштинског је значаја за ефикасно суочавање с бројним изазовима савременог друштва. Међу овим изазовима, који се могу квалификовати као глобални проблеми, посебно се истичу глад, сиромаштво, незапосленост, ратни сукоби, еколошке кризе и недостатак ресурса (Mather, Jacobsen & Scommegna, 2021, 2). Ови проблеми су сложени и међусобно повезани, те захтевају интердисциплинарно решавање. Њихове последице нису ограничене само на локалне контексте; оне имају широки утицај на глобалну стабилност и развој, као и на вредности попут социјалне правде и економске равноправности. Овај сложен, умрежен, однос између проблема наглашава неопходност интегрисаних стратегија које могу ефикасно адресирати узроке и последице ових изазова.

Иако су социологија и демографија предметно различите дисциплине, обе нуде јединствене перспективе на исти предмет проучавања – становништво. Демографија, као релативно млада наука, настаје током 30-их година 20. века и институционализује се средином истог века. Следећих 20 година представља период њеног најбржег развоја. Дуги низ година, демографија је била за формалну дисциплину и ослањала се на квантитативне методе, захтевајући дубоко познавање математике и статистике (Devedžić, 2013, 23). Демографија (*demos* (δημος) – народ, популација и *graphia* (γραφία) – писање, описивање) у свом најширем смислу представља науку која проучава и описује народ или популацију. У свом истраживању, она укључује и аспекте као што су величина и састав популације, динамика промена које настају кроз рођења, смрти и миграцију. У својој основи, демографске промене могу се разложити на три кључна процеса: фертилитет, морталитет и миграције (Mather, Jacobsen & Scommegna, 2021, 5). Према дефиницији Филипа Хаусера (Philip Hauser) и Отиса Данкана (Otis Duncan), демографија обухвата „проучавање величине, територијске расподеле и састава популације, промена у њој и компоненте таквих промена, које

¹ marija.96g@gmail.com; ORCID 0009-0002-2858-0257
Докторанд на Филозофском факултету у Нишу.

се могу идентификовати као наталитет, морталитет, територијално кретање и социјална мобилност“ (Hauser and Duncan, према Nam, 1979, 486). Они, такође, праве разлику између формалне демографије и студија популације. Формална демографија истражује наталитет, морталитет, брачне форме и миграције користећи демографске концепте и методе и ослањајући се на основну математику. Она се фокусира на односе унутар демографског система, док студије популације успостављају везе са другим дисциплинама. Студије популације проучавају детерминанте демографских промена и њихов утицај на различите аспекте друштва, укључујући екологију, политику и културу (Yi, 2021, 3).

Једна од кључних особина демографије је њена интердисциплинарност која омогућава сарадњу са стручњацима из различитих области. Демографија се одликује великом отвореношћу према теоријама, методологији, анализама и концептима других, сродних наука (Rašević, 2013, 42). Ова отвореност обликује саму демографију, али омогућава и њен продор у друге науке и такође утиче на њих. У оквиру привреде, становништво је подељено на произвођаче и потрошаче. Са политичког аспекта, становништво функционише као бирачко тело које обезбеђује стабилност и легитимност власти, а у области културе доприноси образовању и формирању духовних и материјалних вредности. Економске, политичке и културолошке научне дисциплине показују равноправан интерес за анализу становништва и његових специфичности. Ове области истраживања настоје да разумеју комплексне динамике које обликују демографске промене и утичу на предмет њиховог проучавања. Демографско проучавање становништва не ограничава се на представљање статистичких података и процената; оно обухвата и анализу демографског састава, просторне распоређености и различитих других карактеристика популације. Управо овај приступ разликује демографију од других наука које се баве анализом становништва (Nam, 1979, 488).

Блиска веза између социологије и демографије произлази из односа у којем се демографија сматра интегративним делом социологије. Студије популације су се афирмисале највише у области социологије, а имајући у виду историјски развој дисциплине, већина демографа потиче управо из сфере формалног социолошког образовања. Овај тренд је у значајној мери присутан и у савременом контексту. Такође, у социологији, се интересовање за становништво јављало на различите начине. Француски социолози су проучавали утицај величине и густине популације на поделу рада и природу друштвеног деловања, док је интересовање америчких социолога за популацију подстакнуто значајном имиграцијом у Сједињене Америчке Државе (Nam, 1982, 362–363). Може се рећи да су разлике између социологије и демографије кључне за дубље разумевање њихових веза и односа, чинећи их комплементарним дисциплинама. Предмет проучавања социологије је друштво, а предмет проучавања демографије становништво. Док социологија истражује структуру и организацију друштва, друштвене групе, односе, заједнице и институције, демографија се бави анализом група појединаца који су присутни на одређеном подручју у одређеном временском оквиру и поседују специфичне особине. Снежана Стојшин истиче да се у случају социологије и демографије ради о „нераскидивом

предмету проучавања“ (Стојшин, 2018, 11), док Сузана Марковић Крстић у уџбенику *Становништво у социолошком контексту*, о коме ће касније бити више речи, каже да се ове две научне дисциплине баве „другачијим карактером, у суштини, истих појмова“ (Марковић Крстић, 2021, 30). Управо повезаност предмета ове две научне дисциплине чини оправданим интегративни приступ у проучавању друштвених феномена јер он омогућава детаљније анализе интеграција између социјалних структура и демографских промена.

Социјална демографија представља синтезу социологије и демографије, посвећена је проучавању становништва и тумачењу демографских појава, процеса, структура, трендова и законитости из перспективе социологије (Бобић, 2007, 22). Она проистиче из усложњавања демографских проблема и тема, као и из потребе да се истакну фактори који обликују демографско понашање. Њен циљ је да расветли узорке и механизме који стоје иза демографских промена (Devedžić, 2013, 30). Бавећи се анализом узрока и механизма који обликују демографске промене, социјална демографија представља науку која у великој мери доприноси развоју ефективних стратегија и политика у одговору на актуелне демографске изазове савременог света. Демографија и социологија поседују бројне додирне тачке које откривају њихове везе и релације, јер се демографски процеси могу се разумети само у контексту социолошких сазнања, док многе социолошке појаве захтевају анализу података из области демографије за потпуну интерпретацију (Марковић Крстић, 2021, 41). Истакнути српски демограф Милош Мацура, наглашавао је да становништво треба проучавати узимајући у обзир шири контекст и имајући у виду везу демографског са друштвеним и привредним развитком (Мацура, 1997, 50). Већина аутора истиче да интеграција знања из различитих дисциплина, као што су социологија, економија и антропологија, са демографијом, доприноси пружању свеобухватног увида у проблематику миграција, рађања, старења становништва и других значајних феномена.

Сарадња демографије са социологијом, као и другим релевантним наукама, неопходна је јер се решавању проблема становништва не може приступи само из перспективе демографије која се фокусира на тенденције, али не објашњава механизме који их покрећу (Devedžić, 2013, 30). Социјална демографија се развија као спој социолошког и демографског приступа, обједињујући методе и теорије обеју дисциплина. У оквиру ове сарадње, социјална демографија не проучава само статистичке аспекте популације, већ и социјалне факторе који утичу на њих. Ова узјамност представља кључ свеобухватног и детаљног разумевања демографских трендова. Социологија може много да научи од демографије, и обратно, а управо је овај интердисциплинарни приступ од пресудне важности за дубље разумевање демографског развоја у савременом свету.

Становништво у социолошком контексту

У овом делу рада осврнућемо се на уџбеник *Становништво у социолошком контексту*, ауторке Сузане Марковић Крстић (1969–2023), редовне профе-

сорке на Филозофском факултету у Нишу. Овај уџбеник представља синтезу вишегодишњег истраживачког и наставног рада ауторке у области социјалне демографије, са циљем да на једном месту синтетиче основна знања за социолошко проучавање становништва. Уџбеник је објављен 2021. године у издању Филозофског факултета у Нишу. Заинтересованима за становништво из перспективе социологије на 322 стране, у осам поглавља са пратећим потпоглављима, пружен је систематичан увид у основна знања потребна за научно разматрање становништва. Приложени су изводи из рецензија књиге Мирјане Бобић, Љубише Митровића са Филозофског факултета у Нишу и Јасмине Петровић који истичу значај истраживачког рада ауторке који у многоме доприноси квалитету уџбеника, али и његов допринос домаћој, не тако обимној, литератури из ове области. Значајан је и обиман списак домаће и стране литературе који је ауторка навела на 10 страна, а укључујући и бројне референце саме ауторке. Овим потврђује не само своју обавештеност о теми већ и сопствено ангажовање и компетентност у области социјалне демографије. У списку литературе могу се наћи класици социологије, филозофски мислиоци од времена Платона и Аристотела, бројни домаћи и страни актуелни аутори. Такође наведени су и извори података Републичког завода за статистику без којих социодемографски осврт на становништво Републике Србије никако није могућ. Иако бројне референце играју значајну улогу, чини се да је, пре свега, вишегодишње искуство у настави допринело обликовању садржајног уџбеника за студенте социологије. Систематизовање потребних знања на једном месту студентима омогућава да боље организују своје учење, да повећају разумевање градива, као и задовољство у процесу обазовања.

У уводном делу ауторка излаже структуру уџбеника који представља резултат вишегодишњег предавачког, научног и истраживачког рада из области социјалне демографије, али и других предмета на Департману за социологију Филозофског факултета у Нишу. На самом почетку, ауторка истиче важност веће сарадње између наука и залагање да се превазиђе уска специјализација која спречава интердисциплинарност. Иако је уџбеник пре свега усмерен на потребе студената социологије и социјалног рада, он може користити и студентима других хуманистичких смерова, као и стручњацима и истраживачима из ове области и широј јавности. Градиво је представљено на дедуктивно-аналитички начин и обогаћено бројним примерима из различитих земаља, при чему Србија има посебно истакнуто место.

Друго поглавље уџбеника, насловљено као „Становништво као предмет научног проучавања“ подељено је на три потпоглавља („Проучавање становништва у социолошком контексту“, „Настанак и развој науке о становништву као друштвене науке: од демографског до социолошког проучавања становништва“ и „Однос демографије са другим наукама“). Ауторка нас на почетку поглавља подсећа да проучавање становништва има дугу традицију и указује на тесну везу између социологије и демографије. Позивајући се на осниваче социологије и њихова теоријска разматрања становништва, истиче потребу за социолошким објашњењем друштвене условљености рођења, уми-

рања, склапања и развода брака, миграција и других демографских компоненти. Социолошко интересовање за становништво оправдава се ставом да не можемо говорити о природном кретању становништва, већ се залаже за социокултурно кретање које прати друштвени развој, док у исто време представља и његову детерминанту. Историјским освртом на интересовање за становништво указује се на разлике у разлозима интересовања за њега, која праве јасну разлику у историјским периодима све до настанка модерне државе, када почиње постепено формирање демографије као науке особеним предметом проучавања, методама истраживања и методама анализе. Иако је главни фокус уџбеника на проучавању становништва из социолошке перспективе, ауторка не пропушта прилику да се осврне и на однос демографије са другим наукама, чиме истиче комплексност становништва као предмета проучавања.

Треће поглавље уџбеника носи назив „Методологија истраживања становништва“, и подељено је на три потпоглавља („Квалитативна и квантитативна методологија социјалне демографије“, „Извори података о становништву“ и „Јединице и обележја у истраживању становништва“). Добро познавање и адекватно коришћење методологије једне науке осигурава квалитет и поузданост научних истраживања, али подстиче и напредак и иновацију у научном знању. Ауторка нас у овом поглављу води кроз три фазе проучавања становништва и указује на комплексност метода демографије, без чијег познавања није могуће социолошко проучавање становништва. Детаљно су објашњени квалитативни и квантитативни приступи у проучавању становништва, као и извори података и јединице истраживања. Кроз дефиниције најзначајнијих карактеристика становништва, ауторка поставља чврсту основу, како за савладавање предмета социјалне демографије, тако и за разумевање демографских обележја становништва која имају широку примену и значај у социолошким истраживањима. Иако можда и недовољно обимно, с обзиром на сложеност методологије у социјалној демографији, ово поглавље нам омогућава разумевање и примену демографских метода како за анализу секундарних података, тако и за самостално социолошко истраживање становништва.

Четврто поглавље које носи назив „Теоријски приступи у проучавању становништва“ и подељено је на седам потпоглавља („Теоријски приступи кретању становништва“, „Разматрање проблема становништва од антике до новог доба“, „Малтусов теоријски приступ становништву“, „Неомалтузијански теоријски приступ“, „Марксистички допринос теорији о становништву“, „Теорија демографске транзиције“ и „Теоријска објашњења повезана са појмом фертилитета, демографско-социолошке и економске теорије“. Оно представља централни део уџбеника и најбоље осликава компетентност ауторке у области социјалне демографије. У овом поглављу исцрпно је показано да проучавање становништва, као и демографских кретања и структура, од давнина привлачи пажњу научника и државних институција. Идеја о „оптималном броју становника“ присутна је од Платона до савремених популационих политика и константно се повезује са актуелним друштвеним проблемима и изазовима. Ауторка нас води кроз историјске аспекте научног интересовања за становништво,

истовремено указујући на мањкавост и недостатке тих теорија које нису успеле да конзистентно објасне поједине демографске феномене и промене. За превазилажење ових мањкавости ауторка, рекло би се, решење види у снажнијој интердисциплинарности која не би фаворизовала приступ и циљеве појединачних наука. Интердисциплинарност не само да обогаћује истраживачки рад већ и побољшава примену знања из различитих области, доприносећи напретку дисциплина које сарађују, али и решавању сложених друштвених проблема.

Поглавље уџбеника које носи назив „Природно кретање становништва“ подељено је на три потпоглавља („Природно кретање становништва као основа друштва репродукције“, „Наталитет/фертилитет становништва“ и „Морталитет становништва“) и у њему су на систематичан и, за уџбенике карактеристичан начин, изложени основни појмови везани за природно кретање становништва. Оно представља основну компоненту социјалне демографије, пружа увид у динамику популације и помаже у планирању и анализи популационих политика и демографских трендова. Природно кретање становништва је дубоко повезано са културном и социоекономском репродукцијом друштва. На јачину везе између биологије и друштвености ауторка нам указује кроз приказ утицаја друштвених услова на квалитет и трајање живота. Појмовна одређења која ауторка представља овим уџбеником пружају чврст теоријски и методолошки оквир за проучавање становништва. Природно кретање становништва нам указује, између осталог, на савремене тенденције ниског фертилитета, које посматрано независно од друштвеног, економског, културног или медицинског контекста не говоре много. Овакав приступ поново потврђује потребу и важност примене и даљег развоја социјалне демографије, као и сарадње демографије са другим научним дисциплинама.

Кретање становништва није могуће разматрати у пуном смислу без његове обе детерминанте – природног и механичког кретања. „Механичко кретање становништва“ је наслов шестог поглавља и подељено је на седам потпоглавља („Нека теоријска становишта о миграцијама“, „Чиниоци миграција“, „Селективност миграција“, „Типологија миграција“, „Извори података о миграцијама“, „Основни показатељи и методе истраживања миграција“ и „Транзиција просторне покретљивости од премодерних до савремених друштава“). Разумевање миграција носи бројне практичне импликације у многим областима управљања и планирања. Оно омогућава државама, локалним заједницама и међународним организацијама да развију и примене стратегије које подржавају интеграцију миграната, управљају ресурсима и одржавају социјалну и економску стабилност друштва у које се емигрира. У савременом свету, где човекова мобилност све више умањује значај географских граница, социјална демографија посвећује значајну пажњу проучавању механичког кретања становништва. Надовезујући се на поглавље о природном кретању становништва, ауторка на прецизан и систематичан начин води читаоца кроз основне концепте механичког кретања становништва, пружајући опсежан теоријски преглед уз критички осврт на постојеће теоријске приступе и одреднице. Међутим, овом поглављу недостаје детаљнији преглед социодемографских последица миграција за

земљу из које се емигрира, као и анализа изазова са којима се суочава земља у коју мигранти долазе. Ове теме заслужују посебну пажњу, с обзиром на њихов теоријски значај, али и на важност коју имају за ефикасно управљање миграцијама у време у којем географске границе све више губе на значају.

„Структуре становништва“ је наслов седмог поглавља које је подељено на четири потпоглавља („Структура становништва према полу и страости“, „Брачна структура становништва“, „Економске и друштвено-економске структуре становништва у контексту друштвено-економског развоја“ и „Културно антрополошке структуре становништва“). Становништво се може проучавати на различитим основама, при чему нам разумевање његове структуре омогућава детаљну анализу социјалних динамика и друштвених промена, као и идентификацију актуелних трендова и тенденција. Ауторка је, у оквиру социолошког проучавања становништва, систематски обухватила опште и парцијалне структуре, пружајући тиме читаоцу знање од кључне важности за социјалну демографију, како у теоријском, тако и у практичном смислу. Полна и старосна, образовна и економска, етничка и расна структура становништва представљају истовремено и узроке и последице друштвених промена, те значајно утичу на тренутну социјалну динамику и обликујући будуће развојне токове. С обзиром на то, ово поглавље представља једно од кључних у уџбенику, јер студентима хуманистичких наука пружа неопходна знања за проучавање демографских карактеристика друштва, како у контексту социјалне демографије, тако и у ширем смислу.

Последње поглавље уџбеника којим ауторка заокружује целину упознавања са демографским одликама становништва и социолошким интересовањем за њега носи назив „Популациона политика“ и подељено је на три потпоглавља („Популациона и социјална политика – од политике развоја становништва до друштвеног развоја“, „Типови популационих политика“ и „Савремена политика развоја становништва – интегрални део политике друштвено-економског развоја“). Овај део уџбеника најбоље осликава везу између друштвеног развоја и становништва, а не би било лоше на њега упутити и креаторе популационих политика који свој рад најчешће, барем код нас, своде на мере (углавном једнократне) новчане помоћи. Популациона политика, само у различитим облицима, датира од Хамурабијевог законика и током историје је имала различите циљеве, али, оно што је данас заједнички именитељ јесте побољшање квалитета живота и благостање становништва као њен крајњи циљ. Нема сумње да је детаљно разумевање демографских карактеристика кључно за ефективно планирање и спровођење популационих политика које морају бити у складу са начелима људских права, социјалне правде и концептом одрживог развоја. Сумирајући кључна знања за разумевање популационе политике у контексту социолошког проучавања становништва, ауторка уџбеника успоставља свеобухватну целину која је неопходна за компетентно овладавање социјалном демографијом.

Закључак

Промене у структури становништва имају значајан утицај и последице на друштвене системе, како на локалном, тако и на глобалном нивоу. У том контексту, проучавање демографских трендова представља сложен задатак који захтева интердисциплинарни приступ, интегришући методе и теорије из различитих области, међу којима је и социологија. Социологија и демографија су предметно различите науке, али обе, на свој начин, истражују интересовање за становништво. Док социологија проучава структуре и динамику друштвених система, демографија се усмерава на квантитативне и квалитативне карактеристике становништва, анализирајући његове промене и трендове. Социологија проучава друштво, а демографија становништво. Међутим, у литератури се њихови предмети проучавања схватају као нераскидиво повезани, те њиховом синтезом настаје социјална демографија као посебна научна дисциплина која интегрише методе и концепте ове две науке. Социјална демографија проучава становништво и његова кретања из социолошке перспективе, анализирајући узроке и механизме који обликују демографске промене. Многи демографски трендови могу бити адекватно разумевани само уз примену социолошког знања, док истовремено многе социолошке појаве захтевају интеграцију демографских података ради детаљнијег и квалитетнијег разумевања.

На ове одлике социјалне демографије указује Сузана Марковић Крстић у уџбенику *Становништво у социолошком контексту*. Она на систематичан и за уџбенике карактеристичан начин представља теме које су од значаја не само за студенте, већ и за све заинтересоване за дубље социолошко проучавање становништва, осветљавајући сложеност демографских феномена и њихову интеракцију са другим друштвеним појавама. У уџбенику су изложене дефиниције, појмовна разграничења и методолошки оквири, као и објашњења најзначајнијих социодемографских термина који су кључни за социолошко проучавање становништва. Обиман попис литературе, у коме су и бројне референце саме ауторке, указује на значај и велико интересовање за тему којом се уџбеник бави. Ауторка снажно истиче значај интердисциплинарног приступа, који омогућава превазилажење уске специјализације и предметних ограничења појединачних наука. Овакав методолошки приступ подстиче синергију различитих дисциплина, чиме се обогаћује разумевање сложених друштвених феномена и омогућава детаљнији увид у међузависности између социолошких и демографских аспеката. Таква интеграција знања не само да проширује теоријске оквири, већ и пружа практичне алате за анализу и решавање актуелних друштвених проблема.

Литература

- Ahmed, A., Cruz, M., Quillin, B. & Schellekens, P. (2016). Demographic Change and Development. A Global Typology. Policy Research Working Paper no. 7893.
- Бобић, М. (2007). *Демографија и социологија – веза или синтеза*. Београд: Службени гласник.
- Devedžić, M. (2013). Raskršća demografije. *Stanovništvo*, 51(2): 23–38.
- Mahmud. A. (2020). Differentiate between formal demography and population studies. Discuss the nature, scope and importance of social demography. doi: 10.13140/RG.2.2.14730.70086
- Mather, M. Jacobsen, L. and Scommegna, P. (2021). Population: An Introduction to Demography. *Population Bulletin* 75 (1).
- Nam, B.C. (1982). Sociology and Demography: Perspectives on Population. *Social Forces*, 61(2): 359–373.
- Nam. B.C. (1979). The progress of demography as a scientific discipline. *Demography*, 16(4): 485–492.
- Крстић Марковић С. (2021). *Становништво у социолошком контексту*. Ниш: Филозофски факулте.
- Rašević, M. (2013). Srpski demografi o demografiji. *Stanovništvo*, 51(2): 39–51.
- Стојшин, С. (2018). *Становништво. Социолошка перспектива*. Нови Сад: Филозофски факултет.
- Yi, Z. (2021). *Demography: The past, present and future*. In: Yi, Z. (Eds.) *Encyclopedia of Life Support Systems*. Paris: Eolss Publishers.

**СУЗАНА МАРКОВИЋ КРСТИЋ
(1969–2023)
БИБЛИОГРАФИЈА**

Књиге

- Становништво у социолошком контексту*. Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу, стр. 331, 2021. <https://doi.org/10.46630/ssk.2021>
- Црнотравско пограничје у социодемографском контексту*. Ниш: Машински факултет Универзитета у Нишу, Југословенско удружење за научно истраживање религије и Нови Сад: Прометеј, стр. 296, 2016.
- Хуманистичка димензија образовања младих у контексту савремених друштвених промена* (коаутор Лела Милошевић Радуловић). Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу, стр. 327, 2016.
- Demografske strukture nekih balkanskih zemalja* (коаутор Petar Golubović). Niš: Filozofski fakultet u Nišu, str. 142, 2008.

Поглавља у књизи

- Социологија наставника: наставници као професионална друштвена група (Миомир Ивковић, Сузана Марковић Крстић). У *Социологија образовања. Одабране теме*. Врање: Учитељски факултет, 185–220, 2004.
- Свето дрвеће (Љ. Милосављевић, Сузана Марковић Крстић). У *О традиционалном и модерном. Туга и опомена*. Ниш: Зограф, 2004.

Магистарска теза

- Školovanje seoske omladine: problem obuhvata i kvalitet obrazovanja*. Niš: Filozofski fakultet, str. 267, 2004.

Докторска дисертација

Socijalno poreklo studentske omladine, uspeh u školovanju i izbor studijskih programa visokih škola strukovnih studija. Niš: Filozofski fakultet, str. 418, 2010.

Радови објављени у научним часописима

The state, accessibility, and significance of education in Serbia (koautor Lela Milošević Radulović). *Problems of Education in the 21st Century*, 80(4), 565–587, 2022. <https://doi.org/10.33225/pec/22.80.565>

Evaluating distance education in Serbia during the Covid-19 pandemic (koautor Lela Milošević Radulović). *Problems of Education in the 21st Century*, 79(3), 467–484, 2021. <https://doi.org/10.33225/pec/21.79.467>

Traditional family values as a determinant of the marital and reproductive behaviour of young people: the case of Southeast Serbia (koautor Dragana Pešić Jenačković). *Stanovništvo*, 59(2): 29–41, 2021. <https://doi.org/10.2298/STNV210420004P>

The social origin of the students and their choice of study programs at the faculties of the University of Niš (koautor Lela Milošević Radulović). *Teme*, XLIV(4), 1137–1162, 2020. <https://doi.org/10.22190/TEME200207071M>

The social role and competencies of teachers in higher education between theory and teaching practice (koautor Lela Milošević Radulović). *Facta Universitatis, Series: Philosophy, Sociology, Psychology and History*. 19(1), 45–59, 2020. <https://doi.org/10.22190/FUPSPH2001045M>

Демографске промене у неким балканским земљама у транзиционом контексту. *Балканске синтезе*, VII(1), 25–39, 2020. <https://doi.org/10.46630/bs.1.2020.02>

Изазови информационо-комуникационих технологија и улога образовања у превенцији дигиталног насиља (коаутор Лела Милошевић Радловић). *Годишњак за социологију Филозофског факултета Универзитета у Нишу*, XV(22), 57–75, 2019. <https://doi.org/10.46630/gsoc.22.2019.04>

Social inequality in Education analyzed within various theoretical frameworks (koautor Lela Milošević Radulović). *Facta Universitatis, Series: Philosophy, Sociology, Psychology and History*, 16(1), 25–36, 2017. DOI 10.22190/FUPSPH1701025M

The role of teachers and school professional teams in prevention of digital violence (koautor Lela Milošević Radulović). *Facta Universitatis, Series: Teaching, Learning and Teacher Education*, 1(2): 161–172, 2017. <https://doi.org/10.22190/FUTLTE1702161M>

- Црна Трава и Црнотравци у светлу истраживања одрживости идентитета Срба и националних мањина у пограничју источне и југоисточне Србије. *Теме*, XL(2), 543–562, 2016.
- Социјално порекло и образовне оријентације студентске омладине (компаративна анализа на примеру студентске популације у Србији, Македонији и Бугарској) (коаутор Лела Милошевић Радуловић), *Социолошки преглед*, XLIX(4), 469–512, 2015. http://www.socioloskipregled.org.rs/Tekstovi/2015/4_2015/5_Markovic_Milosevic_socijalno_poreklo.pdf
- Образовне аспирације студентске омладине у Србији. *Култура*, (143): 251–272, 2014.
- Етничка панорама пограничних општина: Црна Трава и Трговиште (коаутори Александра Костић, Данијела Здравковић). *Теме*, 37(3): 1179–1198, 2013. <http://teme2.junis.ni.ac.rs/public/journals/1/previousissues/teme3-2013/teme%203-2013-07.pdf>
- The student-age population in the socio-demographic context of the Republic of Serbia. *Facta Universitatis. Series Philosophy, Sociology, Psychology and History*. 11(2): 165–175, 2012. <http://facta.junis.ni.ac.rs/pas/pas201202/pas201202-05.pdf>
- Животни пут и прича професора Бошка С. Прокића. *Теме*, 35(2): 687–693, 2011. <http://teme2.junis.ni.ac.rs/public/journals/1/previousissues/teme2-2011/teme%202-2011-23.pdf>
- Природност живота у селу. *Теме*, XXXV(1): 323–329, 2011.
- Улога наставника у теорији и пракси. *Теме*, XXXIV(2): 731–740, 2010.
- Структура становништва Србије према активности, делатности и занимању. *Годишњак за социологију*, 6(6): 39–56, 2010.
- Две теорије о неједнакостима у образовању. *Годишњак за педагогију*, 1(1): 167–185, 2010.
- Теоријски приступи и оријентације у проучавању омладине. *Годишњак за социологију*, 5(5): 185–205, 2009.
- Феномен омладине у друштвено-историјском контексту. *Годишњак за социологију*, 4(4): 83–92, 2008.
- Конституисање и развој социологије омладине у СССР-у и Русији. *Годишњак за социологију*, 3(3): 91–108, 2007.
- Елементи друштвеног угледа наставника. *Годишњак за социологију*, 2(2): 191–213, 2006.
- The Education of the Village Youth in Serbia. *Facta Universitatis (series: Philosophy Sociology and Psychology)*, 4(1): 51–67, 2005.
- Школска спрема и писменост становништва Србије (по резултатима пописа 2002). *Годишњак за социологију*, 1(1): 137–156, 2005.

- Starosna struktura i prosečna starost stanovništva kao pokazatelji demografskog razvoja nekih balkanskih zemalja (koautor Petar Golubović). *Ekonomika*, 50(4–5), 315–322, 2004.
- Културни и етнички идентитети на Балкану. *Теме*, XXVII(2): 289–300, 2003.
- Demographic and Ethnic Problems in Kosovo and Metohija (koautor Petar Golubović). *The University Thought*, 5(2): 93–100, 1998.
- Студије будућности за хуманије друштво. *Теме*, XIX(1–4): 207–211, 1996.

Радови објављени у зборницима радова

- Гаси се живот испод Суве планине: зелено село Ћелије (Ћелије, Гацин Хан). У Д. Б. Ђорђевић, А. Г. Костадиновић (пр.), *Лена села лепо копне. Социолошки записи о људима и селима југоисточне Србије*, 248–256. Нови Сад, Ниш: Прометеј, Факултет за право, безбедност и менаџмент „Константин Велики“, 2024.
- Социодемографске импликације опадања наталитета и миграторних кретања у југоисточној Србији (коаутор Лела Милошевић Радуловић). У *Социокултурни аспекти демографске репродукције у југоисточној Србији и могућности изградње пронаталитетске стратегије: узроци мобилности људског/образовног капитала и последице по садашњи и будући развој југоисточне Србије*, 93–109. Ниш: Огранак САНУ и Филозофски факултет, 2023.
- Демографска слика Сврљига – некада и сада. У С. Петровић и други (пр.), *Културна историја Сврљига. Студије о попису Сврљига из 1863. године*, Књ. IX, 35–42. Ниш: Галаксијанис, 2020.
- Sociological research of youth in former Yugoslavia and Serbia – development and perspectives of sociology of youth. In J. Petrović, V. Milojević, I. Trotsuk (eds.), *Sociology in XXI century: challenges and perspectives*, 217–231. Niš: Serbian Sociological Association, Faculty of Philosophy, 2019.
- Aging of the population of Serbia and the rights of older people living in rural environments in the field of health care and social protection. In D. Dinić (ed.), *Ageing and human rights*, 246–261. Beograd: Gerontološko društvo Srbije, 2018.
- Старење становништва Србије и могућности пронаталитетне популационе политике. У Љ. Митровић (пр.), *Становништво југоисточне Србије: демографски проблеми југоисточне Србије и могућности изградње пронаталитетске националне стратегије и политике*, 179–201. Ниш: Огранак САНУ и Филозофски факултет, 2018.

- Школовање омладине у друштвеном контексту: образовање као канал друштвене покретљивости. У Б. Благојевић (пр.), *Место и улога друштвено-хуманистичких наука у савременом свету*, 265–286. Ниш: Филозофски факултет, 2018.
- Социјална диференцираност аспирација студентске омладине у Србији за променом места становања и одласком у иностранство. У Љ. Митровић (пр.), *Становништво југоисточне Србије: глобални и регионални аспекти мигрантске кризе и друштвене последице одлива мозга по развој Србије и Балкана*, 155–172. Ниш: Оранак САНУ и Филозофски факултет, 2017.
- Социодемографске промене и развојне могућности општине Црна Трава. У М. Аранђеловић, А. Виденовић (ур.), Зборник радова са XXII међународног научног скупа „Власински сусрети 2016.“ *Узроци и последице друштвених промена у руралном простору*, 229–250. Београд: Завод за проучавање села, Српско удружење за социологију села и пољопривреде, Балканска асоцијација за социологију села и пољопривреде, 2016.
- Социодемографска перспектива промена старосне структуре, просечне старости и очекиваног (средњег) трајања живота становништва југоисточне Србије – с посебним освртом на положај остарелих. У Љ. Митровић (пр.), *Становништво југоисточне Србије: социјални и здравствени проблеми становништва југоисточне Србије*, 51–76. Ниш: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу, 2016.
- Српско село и млади људи у традиционалном и модерном контексту – виђења и слутње Љубинка Милосављевића. У Гордана Стојић (пр.), *Историја идеја и промишљање савременог света*, Зборник радова посвећен Љубинку Милосављевићу, 131–146. Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу, 2016.
- On the Border between Life and Death – Cemetery in the Kalna (Crna Trava). In D. B. Đorđević, D. Todorović and D. Gavrilović (eds.), *Cemeteries and burial customs on the Border*, 195–206. Niš: YSSSR and Faculty of Mechanical Engineering at the University of Niš, 2015.
- Zapis (The Cross) in the Border Area of Crna Trava: A Symbiosis of the Religious and Social Lives of the Village of Mlačište (koautor Aleksandra Kostić). In D. B. Đorđević, D. Todorović and D. Krstić (eds.), *Cult Places on the Border*, 365–283. Niš: YSSSR and Faculty of Mechanical Engineering at the University of Niš, 2014.
- Хуманистичка димензија образовања у контексту савремених друштвених промена на Балкану (коаутор Лела Милошевић Радуловић). У Б. Јовановић, М. Вилотијевић (ур.), *Улога образовања и васпитања у развијању хуманистичких, интеркултуралних и националних вредности*, 513–543. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 2014.

- Црнотравско градитељство: Стојадин Аризановић – зидар фабричких димњака – између земље и неба (Црна Трава) (коаутор Александра Костић). У Д. Крстић, Д. Б. Ђорђевић, С. Марковић Крстић (пр.), *Занатлија у пограничју источне и југоисточне Србије*, 275–319. Нови Сад и Ниш: Прометеј и Машински факултет у Нишу, 2014.
- Васпитно-образовно и друштвено деловање учитеља у црнотравском пограничју (коаутор Александра Костић). У М. Јовановић, В. Трифуновић, Д. Здравковић (пр.), *Учитель у пограничју источне и југоисточне Србије*, 91–117. Ниш: Филозофски факултет у Нишу, 2014.
- Породична газдинства у социодемографском контексту српског села. У Д. Ђорђевић (пр.), *Бити социолог села: споменица Ђуре Стевановића*, 314–322. Нови Сад, Ниш, Београд: Прометеј, Машински факултет, Балканска асоцијација за социологију села и пољопривреде. 2014.
- Социолошка перспектива резултата једног истраживања студентске омладине у Србији. У Д. Ђорђевић (пр.), *Бити социолог села: споменица Ђуре Стевановића*, 139–164. Нови Сад, Ниш, Београд: Прометеј, Машински факултет, Балканска асоцијација за социологију села и пољопривреде, 2014.
- Социодемографска перспектива старења становништва Србије. У М. Немањић (ур.), *Култура старења и старости између традиционалног и савременог модела*, 16–30. Београд: Геронтолошко друштво Србије, 2014.
- Измиче живот из нашег села: казивања Преслапчанина Звонка Михајловића (коаутор Александра Костић). У М. Тасић, Д. Здравковић, Д. Крстић (пр.), *Људи из пограничја говоре*, 83–111. Врање: Учитељски факултет у Врању, 2014.
- Између ведре пошлости и неизвесне будућности: породично газдинство из Преслапа (Црна Трава) (коаутор Александра Костић). У Д. Б. Ђорђевић, М. Вуковић (пр.), *Пољопривредно газдинство у пограничју источне и југоисточне Србије*, 87–110. Нови Сад и Ниш: Прометеј и Машински факултет у Нишу, 2014.
- Прокопље: вашар и традиционални сабор печалбара и неимара у Црној Трави (коаутор Александра Костић). У Д. Б. Ђорђевић, Д. Тодоровић, Д. Крстић (пр.), *Вашар у пограничју источне и југоисточне Србије*, 251–278. Нови Сад и Ниш: Прометеј и Машински факултет, 2014.
- Талентом преко граница: сликар Добри Стојановић (Црна Трава) (коаутор Александра Костић). У Д. Б. Ђорђевић, В. Трифуновић, Њ. Драговић (пр.), *Узорник у пограничју источне и југоисточне Србије*, 225–256. Нови Сад и Ниш: Прометеј и Машински факултет у Нишу, 2014.
- Регионални аспект промена у образовној структури становништва Србије у друштвено-економском контексту. У Љ. Митровић (пр.), *Становништво*

- Југоисточне Србије: регионалне диспропорције у развоју Србије, миграције и демографска репродукција*, 72–92. Ниш: Огранак САНУ и Филозофски факултет, 2014.
- Васпитање и образовање у функцији безбедног коришћења нових технологија у процесу глобализације (коаутор Лела Милошевић Радуловић). У Б. Димитријевић (ур.), *Савремене парадигме у науци и научној фантастици, Наука и савремени универзитет 3*, 525–546. Ниш: Филозофски факултет, 2014.
- Универзитетска настава на Балкану – између традиционалног и модерног (коаутор Лела Милошевић Радуловић). У Д. Стјепановић Захаријевски, Г. Ђорић, Г. Стојић (пр.), *Културне оријентације студената и култура мира на Балкану*, 183–202. Ниш: Филозофски факултет и Центар за социолошка истраживања, 2014.
- Допринос образовања развијању културе мира на Балкану из перспективе студентске омладине. У Н. Јовановић, С. Марковић Крстић, Л. Милошевић Радуловић, *Образовање и балканска друштва на путу културе мира и евроинтеграција*, 175–192. Ниш: Филозофски факултет и Центар за социолошка истраживања, 2014.
- Допринос Љубише Митровића социодемографском проучавању југоисточне Србије. У Д. Стјепановић Захаријевски, Г. Стојић (пр.), *Прометејска социологија у стваралаштву Љубише Митровића*, 213–228. Ниш: Филозофски факултет, 2014.
- The Activities of the Clergy in the Border Area of Crna Trava (koautor Aleksandra Kostić). In D. B. Đorđević, D. Todorović, M. Jovanović (eds.), *A priest on the border*, 165–181. Niš: YSSSR and Faculty of Mechanical Engineering at the University of Niš, 2013.
- Демографски и социокултурни чиниоци опадања наталитета у југоисточној Србији. У Љ. Митровић (пр.), *Становништво југоисточне Србије: култура, наталитетска политика и демографска репродукција у југоисточној Србији*, 41–66. Ниш: Огранак САНУ и Филозофски факултет, 2013.
- Од усамљеничког живота до бекства од људи: Савета Маринковић из Калне Црнотравске (коаутор Александра Костић). У Л. Милошевић Радуловић, Ј. Петровић, И. Илић Крстић (пр.), *Старији људи у пограничју*, 141–159. Београд и Ниш: Службени гласник и Машински факултет Универзитета у Нишу, 2013.
- Квалитет универзитетске наставе у контексту имплементације Болоњског процеса (коаутор Лела Милошевић Радуловић). У Љ. Митровић, Д. Гавриловић, М. Крстовић (пр.), *Традиција, модернизација, идентитети. Дијалог култура и партнерство цивилизација на Балкану*, 662–694. Ниш: Филозофски факултет, Центар за социолошка истраживања, 2013.

- Универзитетска настава на Балкану – између традиционалног и модерног (коаутори Наталија Јовановић, Лела Милошевић Радуловић). У *Културна оријентација актера/студената, међуетнички односи, национални идентитет и култура мира на Балкану*. Филозофски факултет у Нишу, 33–36, 2013.
- The Great Day (Easter) in Preslap (коаутор Aleksandra Kostić). In D. B. Đorđević, D. Gavrilović, D. Todorović (eds.), *Religion, Religious and Folk Customs on the Border*, 155–164. Niš: Yugoslav Society for the Scientific Study of Religion, 2012.
- Identities as Necessary Fictions (коаутор Miloš Jovanović). In J. Jakimovski *et al.* (eds.), *Proceedings from the International scientific conference Identity in the era of globalization and europeanization*, 419–430. Skopje: Institute for sociological, political and juridical research and Institute of sociology, Faculty of philosophy, Cyril and Methodius University, 2012.
- Депопулација села у пограничним општинама југоисточне Србије: социодемографска интерпретација првих резултата Пописа 2011. (коаутор Лела Милошевић Радуловић). У Љ. Митровић (пр.), *Становништво југоисточне Србије: утицај демографских промена у југоисточној Србији на друштвени развој и безбедност*, 143–158. Београд и Ниш: Центар за научноистраживачки рад САНУ, Огранак САНУ, Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета, 2012.
- Преслап (Црна Трава) (коаутор Милош Јовановић). У Д. Б. Ђорђевић, Ђ. Стевановић, Д. Тодоровић, *Село у пограничју источне и југоисточне Србије*, 289–314. Београд: Службени гласник и Завод за проучавање села, 2012.
- Васпитање за демократију, толеранцију и мултикултурализам – изазови Грађанског васпитања. У Н. Божиловић, Ј. Петковић (ур.), *Модернизација, културни идентитети и приказивање разноликости*, 211–230. Ниш: Филозофски факултет, 2012.
- Традиционално и модерно у систему образовања у Србији и на Балкану у процесу евроинтеграција (коаутори Наталија Јовановић, Лела Милошевић Радуловић). У Љ. Митровић, Г. Стојић (пр.), *Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција*, 149–163. Ниш: Филозофски факултет, Центар за социолошка истраживања, 2012.
- Омладина као предмет научног проучавања: настанак и развој социологије омладине. У Б. Димитријевић (ур.), *Образовање и савремени универзитет. Наука и савремени универзитет 1*, 392–409. Ниш: Филозофски факултет у Нишу, 2012.
- Демографска кретања у пограничним општинама и насељима југоисточне Србије. У Љ. Митровић (пр.), *Становништво југоисточне Србије:*

- демографска репродукција и социо-културна динамика*, 167–188. Ниш: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитет у Нишу, 2011.
- Депопулација и сенилизација села у Србији. У М. Немањић и други (пр.), *За европске стандарде социјалне сигурности и квалитета живота у старости*, 22–41. Београд: Геронтолошко друштво Србије, 2011.
- Живот у селу на граници – Тирићеви трагови. У Д. Стјепановић Захаријевић (пр.), *Социологија насеља траговима Јована Тирића*, 61–70. Ниш: Филозофски факултет, 2011.
- Сеоска омладина образовном путањом до аутостраде. У Д. Б. Ђорђевић, А. Г. Костадиновић, Љ. Р. Митровић (пр.), *Од путање до аутостраде. Споменица Јована Тирића*, 103–117. Ниш: ЈУНИР и Универзитетска библиотека „Никола Тесла“, 2010.
- Образовање у контексту културе мира и сарадње на Балкану (коаутор Лела Милошевић). У Љ. Митровић, Д. Стјепановић Захаријевић, Д. Гавриловић (пр.), *Међуетнички односи, идентитети и култура мира на Балкану, Међуетнички односи, идентитети и култура мира на Балкану*, 281–323. Ниш: Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета, 2009.
- Проблем насиља у школама у неким земљама Балкана (коаутор Лела Милошевић). У Љ. Милосављевић, Н. Јовановић, Д. Стјепановић Захаријевић (пр.), *Противуречности социјализације младих и улога образовања у афирмацији вредности културе мира*, 359–373. Ниш: Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета, 2009.
- Улога образовања у развијању толеранције и сарадње на Балкану (коаутори Наталија Јовановић, Лела Милошевић). У Д. Ђорђевић, Д. Тодоровић (пр.), *Квалитет међуетничких односа и култура мира на Балкану*, 211–218. Ниш: Филозофски факултет, Центар за социолошка истраживања, 2008.
- Васпитно-образовни процес и морални развој ученика (коаутор Лела Милошевић). У Р. Петровић (ур.), *Етичка димензија образовања*, 241–251. Јагодина: Педагошки факултет Универзитета у Крагујевцу, 2008.
- Роль образования в процессах социальной мобильности и формировании жизненных стратегий (ориентиров) молодежи (коаутор Лела Милошевић). *Социальные процессы в современной России: традиции и инновации*, том 3, 352–355. Москва: Московский государственный университет имени Ломоносова, Социологический факультет, Российская социологическая ассоциация (РОСА), 2007.
- Социјализација омладине у времену друштвених промена. У Н. Јовановић, Љ. Митровић (ур.), *Омладина Балкана између насиља и културе мира*, 203–224. Ниш: Филозофски факултет, 2007.

- Образовање и етика мира на Балкану (коаутори Наталија Јовановић, Лела Милошевић). У Љ. Митровић, Д. Б. Ђорђевић, Д. Тодоровић (пр.), *Култура мира и геокултура развоја Балкана*, 103–117. Ниш: Филозофски факултет, Институт за социологију, 2006.
- Полазне основе истраживања модела дисциплинског деловања наставника (коаутори Наталија Јовановић, Лела Милошевић). У Љ. Митровић, Д. Б. Ђорђевић, Д. Тодоровић (пр.), *Геокултура развоја и култура мира на Балкану*. Ниш: Филозофски факултет, Институт за социологију, 105–120, 2006.
- Демографске и етничке структуре балканских друштава (коаутор Петар Голубовић). У Љ. Митровић, Д. Б. Ђорђевић, Д. Тодоровић (пр.), *Културни и етнички односи на Балкану – могућности регионалне и европске интеграције*, 55–127. Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу, Институт за социологију, 2006.
- Кретање становништва Војводине током XX и почетком XXI века (коаутор Петар Голубовић). У *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 39–49. Нови Сад: Матица српска – Одељење за друштвене науке, 2006.
- Демографске карактеристике и тенденције у кретању становништва балканских земаља (коаутор Петар Голубовић). У З. Аранђеловић (ур.), *Структуралне промене и демографска кретања земаља јужне Европе*, 473–487. Ниш: Економски факултет, 2006.
- Укупно кретање становништва југоисточне Србије (коаутори Петар Голубовић, Иван Филиповић). У С. Ђ. Стаменковић, М. Грчић (ур.) *Србија и савремени процеси у Европи и свету*, 451–456. Београд: Географски факултет, 2005
- Старење сеоског становништва Србије: на примеру две општине (коаутор Петар Голубовић). У З. Аранђеловић (ур.), *Регионални развој и демографски токови балканских земаља*, 181–196. Ниш: Економски факултет, 2005.
- Старосна структура и просечна старост становништва као показатељи демографског развоја неких балканских земаља (коаутор Петар Голубовић). У З. Аранђеловић, Ж. Глигоријевић (ур.) *Регионални развој и демографски токови балканских земаља*, 315–323. Ниш: Економски факултет, 2004.
- Модел брачног и репродуктивног понашања становништва (на примеру Србије, Македоније и Бугарске) (коаутор Петар Голубовић). У Љ. Митровић, Д. Б. Ђорђевић, Д. Тодоровић (ур.), *Друштвене промене, културни и етнички односи и евроинтеграцијски процеси на Балкану*, 269–283. Ниш: Филозофски факултет, Институт за социологију, 2004.
- Разлике у репродукцији становништва Србије (коаутор Петар Голубовић). У Љ. Митровић, Д. Б. Ђорђевић, Д. Тодоровић (ур.), *Квалитет међуетничких односа, свест о регионалном идентитету и могућности*

сарадње и интеграције на Балкану (Прелиминарни резултати емпиријског истраживања у југоисточној Србији), 169–180. Ниш: Институт за социологију Филозофског факултета и Свен, 2004.

Репродукција и процес старења становништва Србије (коаутор Петар Голубовић). У З. Аранђеловић, Ж. Глигоријевић (ур.), *Регионални развој и демографски токови балканских земаља*, 251–260. Ниш: Економски факултет, 2003.

Детерминанте морталитета неких балканских земаља (коаутор Петар Голубовић). У З. Аранђеловић, Ж. Глигоријевић (ур.), *Регионални развој и демографски токови балканских земаља*, 173–182. Ниш: Економски факултет, 2002.

Демографски приказ балканских земаља (коаутор Петар Голубовић). У Љ. Митровић, Д. Б. Ђорђевић, Д. Тодоровић (пр.), *Глобализација, акултурација и идентитети на Балкану*, 201–208. Ниш: Институт за социологију Филозофског факултета, 2002.

Демографске и етничке структуре балканских друштава (идејна скица) (коаутор Петар Голубовић). У Љ. Митровић, Д. Б. Ђорђевић, Д. Тодоровић (пр.), *Глобализација, акултурација и идентитети на Балкану*, 39–45. Ниш: Институт за социологију Филозофског факултета, 2002.

Културне детерминанте фертилитета становништва неких Балканских земаља (коаутор Петар Голубовић). У З. Аранђеловић, Ж. Глигоријевић (ур.), *Регионални развој и демографски токови Балканских земаља*, 175–188. Ниш: Економски факултет, 2000.

Неке карактеристике демографских промена на Косову и Метохији (коаутор Петар Голубовић). У З. Аранђеловић, Ж. Глигоријевић (ур.), *Регионални развој и демографски токови Балканских земаља*, 203–215. Ниш: Економски факултет, 1999.

Свето дрвеће у Запању и Топлици (коаутор Љубинко Милосављевић). У С. Петровић, Н. Богдановић (ур.), *Етно-културолошки зборник*, 297–300. Сврљиг: Етно-културолошка радионица, 1997.

Библиографију приредиле
Лела Милошевић Радуловић и Гордана Стојић

СУЗАНА МАРКОВИЋ КРСТИЋ (1969–2023)

БИОГРАФИЈА

Сузана Марковић Крстић рођена је 2. јануара 1969. године у селу Гркиња, општина Гаџин Хан. Основну школу „Витко Раденковић” похађала је у Гркињи (прва четири разреда) и Горњем Барбешу (више разреде). Прва два разреда средње школе (усмерено образовање) завршила је у Гаџином Хану (Средња грађевинска школа „Неимар”), а након тога је похађала Средњу медицинску школу „Др Миленко Хаџић” у Нишу. Дипломирала (1992), магистрирала је (2005) и докторирала (2011) на Департману за социологију на Филозофском факултету Универзитета у Нишу. Била је удата и мајка једног детета.

Своју професионалну каријеру започела је као истраживач-приправник (1995) на Институту за социолошка истраживања при Филозофском факултету у Нишу, а 1998. је ангажована у настави као асистент-приправник на Департману за социологију Филозофског факултета у Нишу. За редовног професора изабрана је 2021. године на истом факултету. Предавала је на: Основним академским студијама социологије, педагогије, психологије и социјалне политике и социјалног рада; Мастер академским студијама социологије и педагогије и на Докторским академским студијама социологије. Од 2018. године предавала је и на Пољопривредном факултету у Крушевцу.

Ауторка је и коауторка великог броја публикација – монографија и научних студија објављених у домаћим и страним часописима, зборницима и тематским публикацијама из области социологије. Учествовала је на бројним научним конференцијама у земљи и иностранству и у реализацији више научних пројеката. Ауторка је уџбеника *Становништво у социолошком контексту* (2021). Области у којима је дала посебан научни допринос су: социјална демографија, социологија омладине, социологија васпитања и образовања, социологија села. Учествовала је у реализацији пет научних пројеката (Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије) и у раду више националних и међународних научних конференција, округлих столова и конгреса.

Била је члан *Српског социолошког друштва* (члан Председништва 2015–2017), *Друштва демографа Србије*, *Геронтолошког друштва Србије* и члан Редакције часописа *Теме*.

Сузана Марковић Крстић остаће упамћена међу студентима, колегама и у широј друштвеној јавности као изврстан професор и стручњак и по професионалном приступу и поштовању педагошких принципа у васпитно-образовном раду.

ФОТОГРАФИЈЕ

Индекс Сузана Марковић,
Филозофски факултет у Нишу, 1987.

Студенткиња Сузана Марковић у родној Гркињи (општина Гацин Хан)
Друга година студија на Студијској групи за социологију
на Филозофском факултету у Нишу, 1988.

Одбрана магистарског рада Сузана Марковић Крстић, 2004.
Драган Тодоровић, Лела Милошевић Радуловић, Гордана Стојић, Сузана Марковић Крстић

Промоција доктора наука на Универзитету у Нишу 2011.
Бојана Димитријевић, продекан Филозофског факултета, Сузана Марковић Крстић,
Миролуб Гроздановић, ректор Универзитета у Нишу

Свечана додела индекса 2009.

Гордана Стојић, Сузана Марковић Крстић, Љубинко Милосављевић, Миомир Наумовић, Никола Божиловић, Горана Ђорић, Наталија Јовановић

Дан Филозофског факултета у Нишу, 2018.

Јелисавета Тодоровић, Сузана Марковић Крстић, Наталија Јовановић, Лела Милошевић Радуловић, Драган Тодоровић

Научни скуп „Демографски проблеми југоисточне Србије и могућности изградње
пронаталитетске националне стратегије и политике“,
Огранак САНУ у Нишу, 2017.

Промоција монографије *Демографска обнова Србије – национално
и развојно питање* аутора Љубише Митровића,
Огранак САНУ у Нишу, 2023.

Промоција монографије *Демографска обнова Србије – национално и развојно питање* аутора Љубише Митровића, Огранак САНУ у Нишу, 2023.

Настава на даљину за време болести Ковид-19, 2020.

Истраживачки рад на терену:

Интервју са Стојадином Аризановићем, градитељем високих фабричких димњака пореклом из Козарнице код Црне Траве, у Београду 2014.

Интервју са Стојанком Маринковић (Кална, општина Црна Трава), 2012.

Пројекат „Одрживост идентитета Срба и националних мањина у пограничним општинама источне и југоисточне Србије“ (руководилац Д. Б. Ђорђевић)

Испред Филозофског факултета у Нишу, 2006.
Сузана Марковић Крстић, Гордана Стојић, Јасмина Илић

Златибор 2006. године (са Лелом Милошевић Радуловић)

Фиренца, 2013.

Болоња, 2013.

Сајт Филозофског факултета у Нишу

Отварање научног скупа *Млади на селу: демографска, друштвено–економска, политичка и културна перспектива* (у организацији Департмана за социологију и Центра за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу) који је посвећен Сузани Марковић Крстић, 21. јун 2024.

Зборник саопштења са научног скупа
МЛАДИ НА СЕЛУ:
ДЕМОГРАФСКА, ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКА,
ПОЛИТИЧКА И КУЛТУРНА ПЕРСПЕКТИВА

Издавач

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
УНИВЕРЗИТЕТА У НИШУ

За издавача

Проф. др Наталија Јовановић, деканица

Координаторка Издавачког центра

Доц. др Сања Игњатовић, продеканица за научноистраживачки рад

Лектура

Др Маја Д. Стојковић

Техничко уредништво

Дарко Јовановић (Дизајн корица)

Милан Ранђеловић (Прелом)

Издавачки центар (Дигитализација)

Формат

17 x 24

Тираж

300

Штампарија

СВЕН Ниш

Ниш, 2024.

ISBN 978-86-7379-661-1

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.334.55-053.6(082)

314.14-053.6(082)

316:929 Марковић Крстић С.(082)

012 Марковић Крстић С.

МЛАДИ на селу: демографска, друштвено-
економска, политичка и културна перспектива :
зборник саопштења са научног скупа / уреднице
Лела Милошевић Радуловић, Гордана Стојић.
- Ниш : Филозофски факултет Универзитета,
2024 (Ниш : Свен). - 275 стр. : илустр. ; 24 cm

Тираж 300. - Реч уредница: стр. 9. -

“Национални скуп са међународним учешћем

Млади на селу: демографска, друштвено-
економска, политичка и културна перспектива
одржан је 21. јуна 2024. године на Филозофском
факултету у Нишу ...” --> Реч уредница. -

Напомене и библиографске референце уз текст.

- Библиографија уз сваки рад. - Abstracts.

ISBN 978-86-7379-661-1

1. Милошевић Радуловић, Лела, 1969- [уредник]

[аутор додатног текста] 2. Стојић, Гордана,

1969- [уредник] [аутор додатног текста]

а) Марковић Крстић, Сузана (1969-2023) --

Биобиблиографија б) Квалитет живота -- Млади

-- Село -- Зборници в) Демографија -- Млади

-- Село -- Зборници г) Социологија села --

Зборници

COBISS.SR-ID 160078089